

Pussy Riot's Punk Prayer

Blasfemie, parrèsia en de strijd om vrijheid

Masterscriptie aangeboden aan:

Dr. C. Baumgartner

Prof. dr. A. J. A. C. M. Korte

Masteropleiding 'Religies in Hedendaagse Samenlevingen'

Departement Religiewetenschap en Theologie

Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

T.M. van Zinnen

Studentnummer 3170497

10 augustus 2013

Inhoudsopgave

Lijst van illustraties.....	3
Abstract.....	5
Inleiding	6
1. Het feministisch en provocatief punk-art activisme van Pussy Riot	12
De band Pussy Riot.....	12
Het optreden in de Christus Verlosserkathedraal	18
De rechtszaak.....	22
2. Het perspectief van de aanklagers	24
De aanklacht	24
Blasfemie	25
Feminisme en patriottisme	35
Vonnis en bewijsvoering.....	36
Beeldvorming.....	39
3. Het perspectief van de vrouwen	40
Politiek protest.....	40
Civil society	43
Waarden, principes en idealen	57
De verdediging.....	70
4. Conflict over het heilige.....	77
Het heilige.....	78
Referentiekaders en morele horizonten	80
In conflict	85
5. De Nederlandse kwaliteitskranten	89
Onderzoek	91
Framing.....	94
Berichtgeving en beeldvorming.....	96
(In) Perspectief.....	102
Conclusie	106
Bronvermelding.....	114
Bijlagen.....	126

Lijst van illustraties

- Kaft Het punkgebed in de Christus Verlosserkathedraal (Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/12442.html> (10-08-2013)).
1. *Pussy Riot* (I. Muhkin, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/12442.html> (10-08-2013)).
 2. *Voina*, rechts: Nadezhda Tolokonnikova, links achteraan: Yekatarina Samutsevich (Voina, 2008, <http://adolfych.livejournal.com/1226250.html> (10-08-2013)).
 3. *A Dick captured by the Federal Security Bureau* (Voina, 2010, <http://plucer.livejournal.com/266853.html?page=3> (10-08-2013)).
 4. Balaclava's als onderdeel van het concept van anonimiteit (Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/> (10-08-2013)).
 5. *Putin has pissed himself*, optreden van *Pussy Riot* op het Rode Plein in Moskou (Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/8459.html> (10-08-2013)).
 6. *Raze the pavement*, optreden van *Pussy Riot* in in Moskou (Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/5497.html> (10-08-2013)).
 7. *Raze the pavement*, optreden in het metrostation van Borovitskaia in Moskou. Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/5497.html> (10-08-2013)).
 8. *Kropotkin-Vodka, Kropotkin-Vodka*, optreden in een luxueuze boutique in Moskou (Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/5164.html> (10-08-2013)).
 9. Het punkgebed in de Christus Verlosserkathedraal (Pussy Riot, 2012, <http://pussy-riot.livejournal.com/12442.html> (10-08-2013)).
 10. Nadezhda Tolokonnikova (D. Bochkarev, 2012, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10150534753475863> (10-08-2013)).
 11. Maria alyokhina (S. Ponomarev, Associated Press, 2012, <http://www.nodeju.com/2780/one-of-3-pussy-riot-members-released.html> (10-08-2013)).
 12. Yekatarina Samutsevich (Getty Images, 2012, <http://www.allvoices.com/contributed-news/13269559/image/94977804--pussy-riot-member-yekaterina-samutsevich-smiles-during-her-appeals-hearing-in-moscow> (10-08-2013)).
 13. In het gerechtgebouw (S. Karpukhin, Reuters, 2012, http://www.thestar.com/news/world/2012/08/17/pussy_riot_sentenced_to_two_years_in_jail_by_russian_judge.html (10-08-2013)).
 14. Yekatarina Samutsevich na het hoger beroep (Getty Images, 2012, http://www.huffingtonpost.co.uk/2012/10/09/huffington-post-picture-huffington-post-picture-desk-live-10th-october-2012_n_1952115.html#9_pussy-riot-in-court (10-08-2013)).
 15. Protest van Russisch Orthodoxe gelovigen bij de zitting van het hoger beroep (Getty Images, 2012, http://www.huffingtonpost.co.uk/2012/10/09/huffington-post-picture-huffington-post-picture-desk-live-10th-october-2012_n_1952115.html#9_pussy-riot-in-court (10-08-2013)).

16. Patriarch Kirill (A. Natruskin, Reuters, 2009, <http://blogs.reuters.com/faithworld/2009/01/23/in-moscow-next-week-its-all-about-kirill/> (10-08-2013)).
17. President Poetin (K.Mantyla, Lehtikuva, Associated Press, 2013, http://www.edgeboston.com/news/international/news//146661/russia%E2%80%99s-putin-signs-law-limiting-adoption-by-gays_ (10-08-2013)).
18. Patriarch Kirill (I. Zarembo, RIA Novosti, 2011, <http://en.rian.ru/russia/20110201/162411975.html> (10-08-2013)).
19. Nadezhda Tolokkonikova op weg naar het rechtsgebouw (Reuters, 2012, <http://emmagabriellegarland.wordpress.com/2013/02/04/pussy-riot-vs-putin/> (10-08-2013)).
20. Tijdens de rechtszaak (M. Shemetov, Reuters, <http://rt.com/news/pussy-riot-appeal-hearing-354/>).
21. Protest (Associated Press, 2012, <http://blog.gobop.com/free-pussy-riot/> (10-08-2013)).

Abstract

On February 21 2012 five members of the feminist and provocative punk-art group *Pussy Riot* entered The Cathedral of Christ the Savior in Moscow and performed what they said was a 'punk prayer' at the place that is considered the most sacrosanct of the Cathedral. This thesis researches three different perspectives that are related to the way in which the punk prayer and the trial that followed on the arrest of three members of the group, were interpreted and evaluated. The thesis also researches how these perspectives relate to each other and how these relations can be explained.

An analysis of the perspective of the prosecutors in the light of the mixture of theological, sociological political and philosophical theory on blasphemy from Austin Dacey clarifies and explains the account of blasphemy and culpability in relation to the behavior, attitude and verbal expressions of the women from *Pussy Riot* as it was posed by the prosecutors.

An analysis of the perspective of the three women in the light of (political) philosophical theories on civil society and the ascetic – *parrèsiasitic* – practice, shows not only that according to the women their performance should be understood as an act of political protest and as an attribution to the realization of civil society, but that the performance and the way the women carried themselves during the trial can be understood as *parrèsia* as it was theorized by Michel Foucault.

The presentation, analysis and interpretation of the results of a qualitative research on the coverage and representation of the *Pussy Riot* case in three Dutch quality newspapers points out that a meta-narrative of suppression and liberation was informative of the news coverage and representation of the case, and that this meta-narrative was made operational by Western concepts of freedom, subjectivity and agency that were present in the frame of reference of the journalists.

The thesis argues that the trial of *Pussy Riot* could be understood as a conflict over different claims regarding the sacred whereby the sacred, following Dacey, is redefined as 'the domain of objectively vital, inviolable, and incommensurable values.' It is explained that the different concepts of the sacred that are operated by the prosecutors and the women, are related to the specific frames of reference of the both, in which different types of ethics are dominant that are informative of what Jonathan Haidt calls 'moral matrixes'. It is concluded that the different interpretations and evaluations of the punkprayer, the trial and the women themselves basically relate to each other as three separate discourses that originated and took place (with)in the separate moral matrixes in which the prosecutors, the three women and the journalists find themselves. The specific setting of the trial and the written press were the reason that the three separate discourses received a place in the public space.

Inleiding

Op 21 februari 2012 betraden vijf leden van de feministische punkband *Pussy Riot* de Christus Verlosserkathedraal in Moskou, en voerden zij in het meest heilige gedeelte van de kathedraal naar eigen zeggen een “punkgebed” op. Vlak na deze gebeurtenis verscheen er een filmpje op *youtube* waarin beelden van het optreden in de Christus Verlosserkathedraal te zien waren en waarin punkmuziek te horen was. In het punklied - *Virgin Mary, Put Putin Away* - liet de punkband *Pussy Riot* zich kritisch uit over president Poetin, het hoofd van de Russisch Orthodoxe Kerk patriarch Kirill en de nauwe banden die zouden bestaan tussen het Kremlin en de Russisch Orthodoxe Kerk. De bandleden riepen in dit lied ondermeer de Heilige Maagd Maria aan om Poetin te verjagen en zij riepen haar op om een feministe te worden.¹

Ruim een week na het optreden, op drie maart 2012, werden twee leden van *Pussy Riot* in Moskou gearresteerd.² Op 15 maart werd een derde bandlid in hechtenis genomen. De aanklacht tegen de drie vrouwen luidde: door religieuze haat gevoed *hooliganisme*. Volgens de openbaar aanklagers zouden de vrouwen hun minachting voor de Russische samenleving opzettelijk, en op zo een wijze hebben geuit dat zij de openbare orde op grove wijze geschonden zouden hebben. Daarbij zou hun gedrag zijn voortgekomen uit, en hebben opgeroepen tot religieuze haat, haat en vijandigheid gericht naar de Russisch Orthodoxe Kerk en naar Russisch Orthodoxe gelovigen. De openbaar aanklagers werden gesteund door de leiders van de Russisch Orthodoxe Kerk. Zij vroegen om de vervolging en strenge bestraffing van de vrouwen waarbij zij erop wezen dat het optreden van de vrouwen blasfemisch zou zijn geweest. Daarnaast gaven zij aan dat de vrouwen de religieuze gevoelens van Russisch Orthodoxe gelovigen zouden hebben gekwetst, en dat zij de samenleving hadden proberen te beschadigen door de morele basis van het land te ondermijnen. De drie vrouwen werden door leiders van de Russisch Orthodoxe Kerk, door president Poetin, in de Russische media en in de rechtszaak ondermeer getypeerd als “duivels,” “gevaarlijk,” “onopgevoed” en “psychisch gestoord.”³

¹ De titel; *Virgin Mary, Put Putin Away* is vertaald uit het Russisch (“Богородица, Путина прогони”). Zie voor de songtekst van het punklied: Bijlage 1; *Pussy Riot, Pussy Riot!: A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 13-14; *Free Pussy Riot*, <http://freepussyriot.org/content/lyrics-songs-pussy-riot> (08-04-2013); Bijlage 1. Zie voor het filmpje op *youtube*: <http://www.youtube.com/watch?v=GCasuaAczKY&feature=related> (8-04-2013).

² De arrestatie van de vrouwen vond plaats twee dagen voor aanvang van de presidentsverkiezingen waarvoor Vladimir Poetin zich opnieuw verkiesbaar had gesteld. Dit gegeven is niet onopgemerkt gebleven voor de critici van het regeringsbestel van Poetin zowel binnen als buiten Rusland. Zij zijn ervan overtuigd dat de arrestatie en strafrechtelijke vervolging van de bandleden van *Pussy Riot* een strategische zet van het “Poetin regime” is welke tot doel heeft om de oppositie angst aan te jagen en te onderdrukken, het meer conservatieve en Russisch Orthodoxe deel van de bevolking aan zich te binden en de relatie tussen de Russisch Orthodoxe Kerk en het regime verder te versterken. Weir, F., ‘Putin defends court decision as two Pussy Riot members are sent to prison camp (+video)’, *Christian Science Monitor* 10/10/2012; Miller, A., ‘Perfect opposition: ‘On Putin and Pussy Riot’, *Public Policy Research* 19:3 (2012), pp. 205-207, p. 206.

³ Kirill, *Patriarch Kiril's Speech: There will be no future for us if we begin to desecrate that which is most sacrosanct: 24 March 2012*, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/content/patriarch-kirils-speech-there-will-be-no-future-us-if-we-begin-desecrate-which-most-sacrosan> (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2101850.html> (14-07-2013); Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op: <http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013); Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*, Engelse vertaling door T. Golyandrina beschikbaar op: https://docs.google.com/a/students.uu.nl/document/d/1zdARISfW4MMBMBdIQdZZOt_EUdqzTsXZy46sq00VScU/edit?pli=1 (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.novayagazeta.ru/society/53602.html> (14-07-2013); Russian Federation, *The expert's opinion № 30/2*, 2 April 2012, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op:

De drie vrouwen - Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich - verklaarden dat zij onderdeel uitmaakten van de feministische punkgroep *Pussy Riot* en dat hun optreden in de kathedraal een *political art performance* was geweest; een politieke protestactie waarbij zij gebruik hadden gemaakt van (elementen van) specifieke kunstvormen. Zij gaven aan dat het optreden in de Christus Verlosserkathedraal niet was ingegeven door (anti)religieuze motieven of religieuze haat, maar dat de *politieke* protestactie gericht was geweest tegen het toenemend autoritaire regime van president Poetin en de groeiende verwevenheid van dit regime met (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk. De vrouwen wezen er nadrukkelijk op dat hun arrestatie en vervolging volgens hen direct in verband zou staan met het feit dat zij (het regime van) president Poetin en de verwevenheid van dit regime met (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk hadden aangeklaagd. Zij stelden dat het proces tegen hen een schijnproces zou zijn en de functie zou hebben om de oppositie te intimideren.⁴

De zaak *Pussy Riot* kreeg veel aandacht van de internationale pers en leidde tot hevige verontwaardiging vooral in veel Westerse landen. Het filmpje op *youtube* met daarin beelden van het optreden in de kathedraal en het punklied werd enkele miljoenen keren bekeken. In diverse landen werd geroepen om de vrijlating van de drie vrouwen en werden demonstraties en andere protestacties georganiseerd. Verschillende internationaal bekende (pop)artiesten spraken zich openlijk uit over de zaak en toonden zich solidair met de vrouwen door hen steun te betuigen. Ook diverse staatshoofden en politici spraken zich in het openbaar uit over de zaak.⁵ Opvallend is dat waar het strafproces grotendeels in het teken stond van het vermeende blasfemische karakter van het optreden van *Pussy Riot* en de haat naar en minachting van de Russisch Orthodoxe Kerk, Russisch Orthodoxe gelovigen en de Russische samenleving die hieruit zou spreken, dit religieuze aspect in de berichtgeving over de zaak in verschillende West-Europese kranten nauwelijks aandacht lijkt te hebben gekregen. In de berichtgeving in de kranten werd de stelling van *Pussy Riot* dat de aanklacht tegen hen een strategische zet van het "Poetin regime" zou zijn veelal nagevolgd. In de meeste gevallen werd hier vervolgens niet heel diep ingegaan maar werd vooral gesproken over de vrijheid van meningsuiting die in het geding zou zijn, en werd de moed van de vrouwen om zich te verzetten tegen de repressie van het regime geprezen. Het beeld dat van de vrouwen geschetst werd, was er voornamelijk een van intelligente moedige voorvechtsters

<http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013); Russian Federation, *The expert's opinion № 91/2*, 2 April 2012, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op: <http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013); Russian Federation, *The expert's opinion as of 23 May 2012*, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op: <http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013); Young, C., 'Putin Goes to Church', *Reason* 44:8 (2013), pp. 40-47.

⁴ Tolokonnikova, N., 'Opening Courtroom Statement by Nadya', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 41-47, pp. 41, 44; Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya, 13-8-2012', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp., 91-103, pp. 91, 93. Een videoregistratie van Nadezhda Tolokonnikova die haar verklaring uitspreekt, is beschikbaar op: <http://www.youtube.com/watch?v=M9JyianiaV0#at=107> (14-07-2013); Tolokonnikova, N., 'Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 23-24, p. 23. De ingescande handgeschreven brief is beschikbaar op: http://echo.msk.ru/blog/tolokno_25/920197-echo/ (14-07-2013). Er werd gesproken van een "mock trial", "showtrial" en "duvet case."

⁵ Bijvoorbeeld Madonna, Adele, Elton John, Coldplay, Björk, Bondskanselier Angela Merkel, de Franse minister van cultuur Aurélie Filippetti, burgemeester van Reijkjavik Jon Gnarr, en verschillende woordvoerders van de Verenigde Staten en de Europese Unie.

van democratie en mensenrechten. In slechts een enkel geval werd serieus en dieper ingegaan op de precieze inhoud van de aanklacht tegen de vrouwen en het religieuze karakter ervan.⁶

Tijdens de rechtszaak stonden de openbaar aanklagers en de drie vrouwen van *Pussy Riot* recht tegenover elkaar. Ieder voor zich zetten de beide partijen uiteen hoe zij de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal geïnterpreteerd en geëvalueerd hadden en het werd duidelijk dat zij hierover fundamenteel van mening verschilden. Wanneer de officiële aanklacht tegen de vrouwen van *Pussy Riot*, het vonnis van de rechtbank en de verschillende verklaringen en brieven van de vrouwen en hun advocaten worden beschouwd, lijkt bijna sprake te zijn van twee verschillende rechtszaken. De berichtgeving over het optreden in de Christus Verlosserkathedraal en de rechtszaak in verschillende Nederlandse kranten, lijkt op haar beurt ook een heel eigen karakter te hebben waardoor als het ware nog een derde rechtszaak lijkt te bestaan. De vraag werpt zich op hoe deze 'drie verschillende rechtszaken' zich tot elkaar verhouden. Feit blijft namelijk dat de verschillende interpretaties en evaluaties van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal en van de rechtszaak met elkaar verbonden zijn door de drie individuele vrouwen die in staat van beschuldiging werden gesteld en vervolgd werden.

Het eerste doel, tevens het zwaartepunt van deze scriptie, is het verhelderen en duiden van het perspectief van de aanklagers van *Pussy Riot* enerzijds en van het perspectief van de drie vrouwen anderzijds. Hiertoe zal ik de verschillende wijzen waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, het strafproces en de personen van de drie vrouwen geïnterpreteerd en geëvalueerd zijn, in het licht van (politiek) filosofische theorieën over blasfemie, civil society en de ascetische – *parrèsia*stische – praktijk analyseren, en zal ik inzichtelijk maken hoe zij vanuit dit (politiek) filosofisch kader begrepen kunnen worden. Daarnaast zal ik aangeven hoe de twee verschillende perspectieven in hun samenhang geduid kunnen worden.

Het tweede doel van deze scriptie is het inzichtelijk maken van de aard van de berichtgeving en beeldvorming in de Nederlandse kranten ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*, en de wijze waarop deze berichtgeving en beeldvorming zich verhouden tot de wijze waarop de *performance*, de rechtszaak en de drie vrouwen zelf oorspronkelijk zijn geïnterpreteerd en tijdens het strafproces werden gerepresenteerd door de aanklagers en de vrouwen zelf. Hiertoe zal ik de resultaten van een door mijzelf uitgevoerd kwalitatief onderzoek van de inhoud van de berichtgeving en beeldvorming in drie Nederlandse kwaliteitskranten – *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* - presenteren, analyseren en duiden.

Tot slot zal ik een antwoord formuleren op de vraag op welke manier het perspectief van de aanklagers en het perspectief van de vrouwen zich tot elkaar verhouden, en hoe de aard van de berichtgeving en beeldvorming in

⁶ Ik bestudeerde alle publicaties tussen 21 februari 2012 en 8 februari 2013 die verband hielden met de zaak *Pussy Riot* en de politieke situatie in de hedendaagse Russische Federatie in *The Guardian* (UK), *The Daily Telegraph* (UK), *The Times* (UK), *De Morgen* (BE), *De Standaard* (BE), *De Tijd* (BE), *Trouw* (NL), de *Volkscrant* (NL), het *NRC Handelsblad* (NL). Een voor de hand liggende verklaring voor dit verschil zou zijn om te wijzen op wat *Pussy Riot* zelf ook al deed; dat het vermeende (anti-)religieuze (haat)motief slechts deel uitmaakte van de strategie van het 'Poetin regime' om de vrouwen te kunnen vervolgen als waarschuwing aan de oppositie en ter versterking van zijn eigen machtspositie. Het religieuze aspect van de zaak zou hierdoor geen werkelijke relevantie hebben. In deze scriptie wordt het eventuele strategische motief voor de vervolging van en de precieze aanklacht tegen *Pussy Riot* in principe buiten beschouwing gelaten.

de drie Nederlandse kwaliteitskranten zich op haar beurt verhoudt tot de perspectieven van de aanklagers en de vrouwen van *Pussy Riot*.

Het verwerven van inzicht in de verschillende perspectieven ten aanzien van de *Pussy Riot* zaak – van de aanklagers, de vrouwen, en aanwezig in de berichtgeving in de Nederlandse kranten –, en de samenhang ertussen, heeft mijns inziens een belangrijke informatieve meerwaarde voor de wetenschappelijke discussie over de zaak *Pussy Riot*.⁷ Met deze scriptie hoop ik hieraan een bijdrage te leveren.

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie – *Het feministisch en provocatief punk-art activisme van Pussy Riot* – zal ik de achtergrond, visie en de verschillende *performances* van de groep *Pussy Riot* met behulp van verschillende auteurs bespreken. Hierbij zal ik uitgebreid aandacht besteden aan het activistische kunstcollectief *Voina* vanwege het feit dat dit collectief de context vormt waaruit een deel van de leden van *Pussy Riot* – tenminste twee van de drie aangeklaagde vrouwen – afkomstig is en dat daarom van invloed is op de ideeën en de wijze van optreden van *Pussy Riot*. Verder zal ik de drie aangeklaagde vrouwen in beeld brengen en zal ik op basis van overeenkomsten in de verklaringen van de vrouwen en de openbaar aanklagers, en een observatie van het op *youtube* geplaatste filmpje, een beschrijving geven van wat zich op 21 februari 2012 in de Christus Verlosserkathedraal heeft afgespeeld. Tenslotte zal ik een chronologisch overzicht van het strafproces geven. Hiervoor zal ik gebruik maken van gegevens die geverifieerd zijn door de advocaten die de vrouwen van *Pussy Riot* tijdens de rechtszaak bijstonden – Violetta Volkova, Mark Feygin en Nikolay Polozov.

In het tweede hoofdstuk van deze scriptie – *Het perspectief van de aanklagers* – zal ik in beeld brengen op welke manier de houding, het gedrag en de verbale uitingen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich door hun aanklagers zijn geïnterpreteerd en beoordeeld en op welke wijze de rechtbank zich tot de zienswijze van de openbaar aanklagers heeft verhouden. Hiertoe zal ik de officiële aanklacht tegen de vrouwen en het vonnis van de rechtbank analyseren waarbij ik de theorievorming van de Amerikaanse filosoof Austin Dacey ten aanzien van blasfemie als theoretisch kader zal hanteren.

In hoofdstuk drie – *Het perspectief van de vrouwen* – zal ik de verschillende brieven en verklaringen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich analyseren opdat helderheid kan ontstaan over wat volgens de vrouwen zelf hun beweegredenen waren voor het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, en inzicht ontstaat in de wijze waarop deze motieven in hun samenhang met de verschillende waarden, principes en idealen die aanwezig zijn in de brieven en verklaringen, en op een dieper gelegen niveau betekenis kunnen krijgen. In het eerste gedeelte van het hoofdstuk zal ik gebruik maken van het theoretisch denken van verschillende sociologen, politicologen en (politiek) filosofen om het spreken en schrijven van de vrouwen van *Pussy Riot* over *civil society* te duiden. Hierbij zal ik de hedendaagse Russische politieke situatie in historisch perspectief plaatsen opdat (het denken van de vrouwen over) *civil society* in haar bredere context begrepen kan worden. In het tweede gedeelte van hoofdstuk drie zal ik middels een

⁷ Zeker waar de zaak in verband wordt gebracht met het discours over de vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid, blasfemie en de bescherming tegen het kwetsen van religieuze gevoelens. Sinds enkele jaren is in verschillende (West-)Europese landen waaronder ook in Nederland een publiek debat over de vrijheid van meningsuiting en het (wettelijk) beschermen van religie en religieuze gevoelens actueel. In het Verenigd Koninkrijk en Nederland werd de wetgeving ten aanzien van godslastering onder andere naar aanleiding van dit publieke debat aangepast en/of afgeschaft.

(filosofische) analyse inzichtelijk maken welke waarden, principes en idealen in het denken en schrijven van de drie vrouwen aanwezig zijn, en hoe deze in hun onderlinge samenhang en in samenhang met het verlangen naar *civil society* geduid kunnen worden. Ik zal hierbij het denken van de Franse filosoof Michel Foucault over *ascese* en *parrèsia* als theoretisch kader hanteren. Tenslotte zal ik in dit hoofdstuk uiteenzetten hoe de vrouwen en hun advocaten zich hebben verhouden tot de formele aanklacht van door religieuze haat gevoed *hooliganisme*.

In het vierde hoofdstuk van deze scriptie – *Conflict over het heilige* – zal ik argumenteren dat er een onderliggende coherentie bestaat tussen de verschillende interpretaties van de gebeurtenissen in de Christus Verlosserkathedraal van de aanklagers en de vrouwen van *Pussy Riot*, en zal ik aannemelijk maken dat de twee ogenschijnlijk verschillende rechtszaken geduid zouden kunnen worden als een “conflict over het heilige.” Voor de onderbouwing van deze hypothese zal ik voornamelijk steunen op Austin Dacey’s herinterpretatie van wat hij “the sacred” noemt, waarbij ik het concept van “ultimate ethical commitments” van politiek filosofe Amy Gutmann ter ondersteuning hiervan zal hanteren. Het denken van moraalpsycholoog Jonathan Haidt over de wijze waarop “morele matrixen” bepalend zijn voor de manier waarop mensen zich verhouden tot andersdenkenden, biedt het theoretisch kader op basis waarvan ik de wijze waarop de aanklagers en de drie vrouwen van *Pussy Riot* zich in de strafzaak ten opzichte van elkaar hebben verhouden zal duiden.

De wijze waarop in de Nederlandse kwaliteitskranten over de zaak *Pussy Riot* werd bericht, en hoe de berichtgeving en beeldvorming in deze kranten zich verhouden tot de wijze waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal en de rechtszaak tegen de vrouwen oorspronkelijk door de aanklagers en de vrouwen zelf werden geïnterpreteerd, vormt het onderwerp van hoofdstuk vijf – *De Nederlandse kwaliteitskranten*. In het eerste deel van dit hoofdstuk zal ik de opzet en resultaten van het kwalitatieve onderzoek naar de berichtgeving en beeldvorming in drie Nederlandse kwaliteitskranten – *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* – uiteenzetten. Het concept *framing*, het model van politicoloog en mediawetenschapper Robert Entman waarin vier verschillende functies van *framing* worden besproken, en het instrument voor de inhoudsanalyse van nieuwsitems van mediawetenschapper Holli Semetko en communicatiewetenschapper Patti Valkenburg waarin zij vijf verschillende *mediaframes* onderscheiden, vormen het theoretisch kader met behulp waarvan ik de kwalitatieve inhoudsanalyse uitvoerde. Vervolgens zal ik op basis van de inhoudsanalyse inzichtelijk maken *dat* en *op welke wijze* de beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot* op grond van de berichtgeving in de kranten is ontstaan. In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk zal ik vervolgens uiteenzetten dat de berichtgeving in de kranten (en daarmee de beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*) beïnvloed is door het referentiekader en de zogenoemde “morele horizon” van de journalisten. Tot slot zal ik op verkennende wijze enkele aspecten identificeren en voorzichtig duiden die onderdeel uitmaken van het referentiekader van de journalisten. In dit tweede gedeelte van het hoofdstuk zal ik ondermeer terugrijpen op de theorievorming over “morele matrixen” van moraalpsycholoog Jonathan Haidt, en zal ik gebruik maken van het gedachtegoed van cultureel antropologen Saba Mahmood en Hannah Leyerzapf ten aanzien van de Westerse concepten van vrijheid, *subjectivity* en *agency*.

In de *Conclusie* van deze masterscriptie zal ik reflecteren op de wijze waarop ik ben omgegaan met de drie doelen van deze scriptie. Ik zal een beknopt overzicht geven van de inhoud van de verschillende hoofdstukken

en samenvatten hoe het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, het strafproces, en de vrouwen van *Pussy Riot* door de aanklagers en door de vrouwen zelf geïnterpreteerd en geëvalueerd zijn, hoe zij in het licht van de verschillende (politiek) filosofische theorieën begrepen kunnen worden, wat de aard van de berichtgeving en beeldvorming in *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* ten aanzien van de zaak *Pussy Riot* is geweest, en hoe de berichtgeving en beeldvorming zich verhouden tot de wijze waarop de *performance*, de rechtszaak en de drie vrouwen oorspronkelijk zijn geïnterpreteerd en tijdens het strafproces werden gerepresenteerd door de aanklagers en de vrouwen zelf. Vervolgens zal ik een antwoord formuleren op de vraag op welke manier het perspectief van de aanklagers en het perspectief van de vrouwen zich tot elkaar verhouden, en hoe de aard van de berichtgeving en beeldvorming in de drie Nederlandse kwaliteitskranten zich op haar beurt verhoudt tot de perspectieven van de aanklagers en de vrouwen van *Pussy Riot*.

1. Het feministisch en provocatief punk-art activisme van Pussy Riot

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie zal ik de achtergrond, visie en de verschillende *performances* van de groep *Pussy Riot* met behulp van verschillende auteurs bespreken. Hierbij zal ik uitgebreid aandacht besteden aan het activistische kunstcollectief *Voina* vanwege het feit dat dit collectief de context vormt waaruit een deel van de leden van *Pussy Riot* – tenminste twee van de drie aangeklaagde vrouwen – afkomstig is en dat daarom van invloed is op de ideeën en de wijze van optreden van *Pussy Riot*. Verder zal ik de drie aangeklaagde vrouwen in beeld brengen, en zal ik op basis van overeenkomsten in de verklaringen van de vrouwen en de openbaar aanklagers en een observatie van het op *youtube* geplaatste filmpje, een beschrijving geven van wat zich op 21 februari 2012 in de Christus Verlosserkathedraal heeft afgespeeld. Tenslotte zal ik een chronologisch overzicht van het strafproces geven. Hiervoor zal ik gebruik van gegevens die geverifieerd zijn door de advocaten die de vrouwen van *Pussy Riot* tijdens de rechtszaak bijstonden – Violetta Volkova, Mark Feygin en Nikolay Polozov.

1. *Pussy Riot*

De band *Pussy Riot*

De groep *Pussy Riot* had haar oorsprong in Moskou in het najaar van 2011. Het feit dat de toenmalige premier Vladimir Poetin zich op dat moment opnieuw verkiesbaar stelde voor het presidentschap van de Russische Federatie, zou de aanleiding geweest zijn voor de oprichting van de groep door vijftien sociaal en politiek geëngageerde vrouwen.⁸ Voor hen was het feit dat Poetin zich opnieuw verkiesbaar stelde, een bevestiging van hun overtuiging dat de Russische Federatie door een steeds sterker wordend autoritair regime zou worden bepaald en dat de controle van de bevolking steeds meer nadruk zou krijgen.⁹ De vrouwen voelden zich genooddaakt om zich hiertegen te verzetten. In een interview met *Vice* stelt *Serafima*, een van de bandleden van *Pussy Riot*:

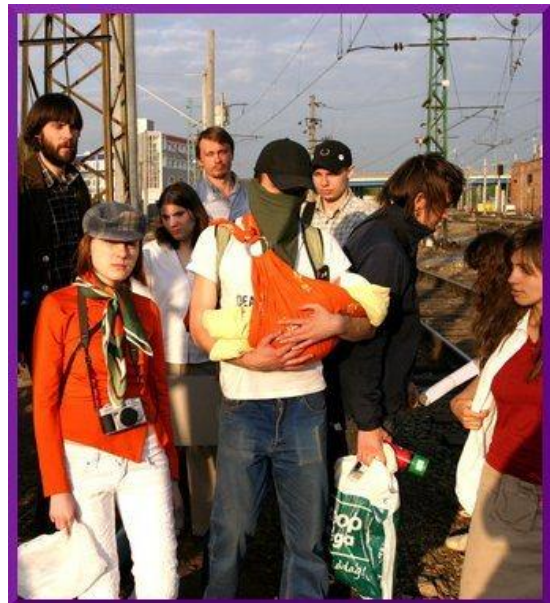
⁸ Steinholt, Y. B., 'Kitten Heresy: Lost Contexts of Pussy Riot's Punk Prayer', *Popular Music and Society* 36:1, pp. 120-124, p. 122.

⁹ Diez, G., 'Husband of Pussy Riot Member: 'We'll Continue to Fight, No Matter What the Verdict': Interview with Husband of Pussy Riot Member Nadezhda Tolokonnikova', *Der Spiegel* 33 (2012), pp. 70-71. Ook beschikbaar op: <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-husband-of-pussy-riot-member-nadezhda-tolokonnikova-a-849730.html> (14-07-2013); Langston, H., 'Meeting Pussy Riot', *Vice Media inc.*, beschikbaar op: <http://www.vice.com/read/A-Russian-Pussy-Riot> (14-07-2013).

“(…) at that point we realized that this country needs a militant, punk-feminist, street band that will rip through Moscow's streets and squares, mobilize public energy against the evil crooks of the Putinist junta and enrich the Russian cultural and political opposition with themes that are important to us: gender and LGBT rights, problems of masculine conformity, absence of a daring political message on the musical and art scenes, and the domination of males in all areas of public discourse.”¹⁰

Socioloog Yngvar Steinholt wijst erop dat *Pussy Riot* haar wortels heeft in de geschiedenis van het kunstcollectief *Voina*.¹¹ Nadezhda Tolokonnikova en Yekatarina Samutsevich, twee van de vrouwen die later gearresteerd zouden worden in verband met het optreden dat *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal in Moskou opvoerde, maken net als de echtgenoot van Nadezhda Tolokonnikova Peter Verzilov deel uit van *Voina*. Steinholt bespreekt de achtergrond, de visie en acties van dit kunstcollectief en schetst zo een beeld van de context waaruit tenminste een deel van de leden van *Pussy Riot* afkomstig is en die van invloed is op de ideeën en de wijze van optreden van *Pussy Riot*.

Steinholt geeft aan dat *Voina* in 2006 ontstond en dat het collectief bestaat uit een groep jonge artiesten en filosofiestudenten uit Sint Petersburg en Moskou. Deze jonge mensen creëren *art performances* die in het publieke domein worden opgevoerd en welke bedoeld zijn om te choqueren opdat mensen uit hun *comfort zone* worden gehaald en zich bewust worden van de sociale, culturele en politieke crisis waarin de Russische Federatie volgens hen verkeert. Het gedachtegoed van dichter en kunstenaar Dmitry Prigrov is volgens fotograaf en journalist Thomas Peter van grote invloed op de overtuigingen en het werk van *Voina* en hij geeft aan dat Prigrov's uitspraak dat zijn kunst is gemotiveerd door verlangen naar “(…) the deconstruction of man's inclination to totalitarianism,” zijn weerklank vindt in de overtuigingen en acties van *Voina*.¹²

2. *Voina*, rechts: Nadezhda Tolokonnikova, links achteraan: Yekatarina Samutsevich

¹⁰ Langston, H., 'Meeting Pussy Riot'.

¹¹ *Voina* is Russisch voor 'oorlog'. Steinholt, Y. B., 'Kitten Heresy', p. 121.

¹² Dmitry Prigrov stond aan de wieg van de *conceptual art movement* in Moskou. Ten tijde van de USSR werd Prigrov vanwege zijn kunstuitingen voor korte tijd in een psychiatrisch ziekenhuis geplaatst. Prigrov overleed in 2007. Naar aanleiding van zijn overlijden organiseerde *Voina* een 'herdenkingsfeest' in een rijdende metrowagon in respectievelijk Moskou en Kiev. Kishkovsky, S., 'Dmitri Prigrov, 66, Poet Who Challenged Soviet Authority, Dies', *New York Times* July 20 2007, beschikbaar op: <http://www.nytimes.com/2007/07/20/books/20prigov.html?ex=1342584000&en=2abefdd4279f2682&ei=5088&partner=rssnyt&emc=rs&r=0> (14-07-2013); Riveros-Faune, C., 'The New Realism', *Art in America Magazine* June 1 2012, beschikbaar op: <http://www.artinamericamagazine.com/features/the-new-realism/2/> (14-07-2013); Peter, T., 'Witness to Pussy Riot's activist beginnings', *Reuters* August 16 2012, beschikbaar op: <http://www.reuters.com/article/2012/08/16/us-blog-pussy-riots-idUSBRE87F0PW20120816> (14-07-2013). Dit motief is volgens Thomas Peter ook ter herkennen in het werk van *Pussy Riot*.

Steinholt noemt dat de missie van *Voina* is om:

“(...) to disturb the urban population's self-centered identity and, most importantly, challenge the authority of state and church, the two main pillars of modern Russia that they accused of capitalizing on popular prejudices for the sake of self-enrichment.”¹³

De meeste leden van *Voina* zijn afkomstig uit de Russische middenklasse en hebben zich afgekeerd van de mogelijkheden die deze positie hen oorspronkelijk heeft geboden en ook nu nog had kunnen bieden. De leden van *Voina* verzetten zich tegen de hypocrisie die zij in alle lagen en facetten van de samenleving menen terug te zien, zij wijzen het kapitalisme af en kiezen voor een non-conformistische levensstijl. De leden hebben geen vaste verblijfplaats en leven in zelfgekozen armoede met elkaar samen waarbij zij zich richten op het bestuderen van literatuur, filosoferen en het ontwikkelen van ideeën voor hun activistische *art performances*.¹⁴ In 2009 ontstond er een breuk in *Voina* naar aanleiding van een conflict tussen enkele leden van de groep. Pyotr Verzilov, Nadezhda Tolokonnikova en enkele andere leden van *Voina* zetten hun alternatieve levenswijze vervolgens voort in Moskou en gingen onder dezelfde naam verder met het organiseren van provocatieve *art performances*. Sinds deze breuk in 2009 is er dus feitelijk sprake van twee afzonderlijke groepen met de naam *Voina*.¹⁵

De actie waarbij de leden van *Voina* erin slaagden om op het midden van de dag een reusachtig grote penis op de *Liteinyi* ophaalbrug in Sint Petersburg te schilderen en deze zich, steeds wanneer de brug werd opgehaald, oprichtte naar het tegenover gelegen hoofdgebouw van de federale veiligheidsdienst, maakte *Voina* in een klap bekend bij een groot publiek.¹⁶ Een *performance* die eerder al bekendheid kreeg, was de actie in 2008 waarbij vijf koppels in het *Timirayzey State Museum of Biology* in Moskou seks hadden naast een vitrine met daarin een opgezette beer. Onderdeel van het decor van deze actie was een spandoek met daarop de tekst *Fuck for the Heir Puppy Bear*. De actie was een protest tegen de verkiezing van Dimitri Medvedev tot president van de Russische Federatie.¹⁷ In hetzelfde jaar enceneerde *Voina* een openbare executie van vertegenwoordigers van door de staat achtergestelde en onderdrukte bevolkingsgroepen. De actie werd uitgevoerd in een supermarkt en was een protest tegen de ongelijke behandeling van immigranten,

3. A Dick captured by the Federal Security Bureau

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.; Riveros-Faune, C., 'The New Realism'.

¹⁵ Het conflict bestond tussen enerzijds Oleg Vorotnikov en zijn vrouw Natalia Sokol en anderzijds Pyotr Verzilov en zijn vrouw Nadezhda Tolokonnikova. Oleg Vorotnikov en Natalia Sokol worden gewoonlijk genoemd als de leiders van *Voina*. Peter, T., 'Witness to Pussy Riot's activist beginnings'.

¹⁶ Steinholt, Y. B., 'Kitten Heresy', p. 121. Zie voor een video van de *performance*: http://www.youtube.com/watch?v=MYajNxa_UrU&playnext=1&list=PL97F830BC49F268A3 (14-07-2013).

¹⁷ *Medved* is het Russische woord voor beer. Riveros-Faune, C., 'The New Realism'; 'Kitten Heresy', p. 121. Een fotoreportage van de actie is beschikbaar op: <http://urod.ru/news/6207/> (14-07-2013).

homoseksuelen en transseksuelen.¹⁸ *Operation Kiss Garbage*, waarbij vrouwelijke leden van *Voina* vrouwelijke politieagenten in de metro van Moskou overvielen door hen te zoenen, haalde het nieuws in 2011.¹⁹ *Voina* voerde naast deze bekende acties ook andere protestacties uit die gericht waren tegen het beleid van de staat, tegen de rol die het rechtssysteem in de Russische Federatie speelt, en tegen de macht van de Russisch Orthodoxe Kerk.²⁰

4. Balaclava's als onderdeel van het concept van anonimiteit

Wie de leden van *Pussy Riot* zijn en hoeveel individuen onderdeel uitmaken van de groep is niet bekend.²¹ De groep probeert de anonimiteit van haar leden te bewaren door het dragen van de *balaclava* en het gebruik van bijnamen. De *balaclava* is een stoffen gezichtsbedekking die alleen de ogen en soms ook de mond vrijlaat en zodoende de identiteit van degene die de *balaclava* draagt verhuult.²² Het bewaken van de anonimiteit van de individuele leden is deels gemotiveerd vanuit veiligheidsoverwegingen, maar wordt vooral bepaald door de principiële keuze voor anonimiteit als concept. In een interview met *Novaya gazeta* op twintig augustus 2012, antwoordde een van de leden van *Pussy Riot* op de vraag “What does it mean to be Pussy Riot?” het volgende:

“We’re not individuals, we’re women in masks. We perform anonymously — all of the attention is on the songs. The artist isn’t the object, his individuality should not overshadow the creation itself. (...) The very idea is that every person, every girl can be Pussy Riot. The idea of anonymity, of mutual interchangeability — the group doesn’t have a constant structure. All you have to do to become Pussy Riot is to wear a balaclava. You don’t ask anyone’s permission. You put on the balaclava, at work, in the office, in a store, you go to the theatre in a balaclava — you organize your own personal rebellion.”²³

¹⁸ De performance droeg de naam *In memory of the Decembrists – A Present tot Yuri Luzhkov*. Riveros-Faune, C., ‘The New Realism’; Akinsha, K., ‘Art in Russia: Under Attack’, *Artnews.com* 10-01-09, beschikbaar op: <http://www.artnews.com/2009/10/01/art-in-russia-under-attack/> (14-07-2013); Steinholt, Y. B., ‘Kitten Heresy’, p. 121. Zie voor een video van de performance: <http://www.youtube.com/watch?v=mg4hhAxtFKg> (14-07-2013).

¹⁹ Deze actie was een protest tegen een wet die hervormingen van de Russische politie mogelijk maakte. Elder, M., ‘Radical Russian art group shows love for the police; Voina showers female police officers with kisses’, *Global Post* 1-3-2011, beschikbaar op: <http://www.globalpost.com/dispatches/globalpost-blogs/bric-yard/radical-russian-art-group-shows-love-the-police> (14-07-2013).

²⁰ Zie voor een overzicht van de performances van *Voina* in Sint Petersburg: Free Voina, <http://en.free-voina.org/about> (14-07-2013).

²¹ Gessen, M., ‘Pussy Riot’, *Atlantic Monthly* 310:4 (2012), p. 56.

²² De *balaclava* werd oorspronkelijk tijdens de Krimoorlog door Engelse soldaten gedragen ter bescherming tegen de vrieskou.

²³ Kostyuchenko, E., ‘What does it mean to be Pussy Riot?’, *Novaya gazeta* 20 August 2012, beschikbaar op: www.novayagazeta.ru/society/54023.html. (14-07-2013), geciteerd in: Schuler, C., ‘Reinventing the Show Trial: Putin and Pussy Riot’, *TDR: The Drama Review* 57:1 (2013), pp. 7-17, p. 9.

De keuze voor anonimiteit en de wijze waarop zij deze waarborgen; door middel van het gebruik van ‘maskers’ en bijnamen, verbindt *Pussy Riot* met het Amerikaanse feministische kunstcollectief *Guerrilla Girls* dat ontstond in 1985 in New York en zich verzet tegen seksisme en discriminatie in de kunstwereld. Ook de bandnaam is verbonden met een Amerikaanse feministische beweging. De keuze voor de naam *Pussy Riot* zou gemotiveerd zijn vanuit de connotatie die de naam heeft met de Amerikaanse feministische punkrock beweging *Riot grrrl* en het daarmee verbonden feministische concept. Pyotr Verzilov, de echtgenoot van een van de vrouwen van *Pussy Riot*, omschreef dit concept als een “(...) concept of feminine strength, not weakness.”²⁴ In het eerder genoemde interview met *Vice*, gaf *Garadzha* de volgende reactie op de vraag naar de betekenis van de bandnaam:

“A female sex organ, which is supposed to be receiving and shapeless, suddenly starts a radical rebellion against the cultural order, which tries to constantly define it and show its appropriate place. Sexists have certain ideas about how a woman should behave, and Putin, by the way, also has a couple thoughts on how Russians should live. Fighting against all that—that's Pussy Riot.”²⁵

De internationale oriëntatie van de groep blijkt niet alleen uit het feit dat hun radicaal feministische ideeën steunen op Westerse theorievorming van onder andere Judith Butler, Andrea Dworkin, Shulamith Firestone, Rosi Braidotti en Simone de Beauvoir of het gegeven dat zij deze bekende Westerse feministes en Emmeline Pankhurst aanwijzen als inspiratiebronnen.²⁶ De *performances* van *Pussy Riot* staan in een lange traditie waarin Westerse feministische *artists* zoals bijvoorbeeld Myriam Shapiro en de *Lesbian Avengers* ‘macht’ en haar vermogen om individuen uit het publieke domein buiten te sluiten, bekritiseerd hebben.²⁷

Pussy Riot wordt vaak beschreven als een provocatieve feministische punkband of als een *punkrock collective*.²⁸ De leden van de groep beschrijven zichzelf echter liever als *art-activists* en plaatsen zichzelf in de context van het provocatieve culturele activisme van de jaren negentig.²⁹ *Pussy Riot* omschrijft haar *activist agenda* als volgt:

“[F]eminism; resistance to organs of social control; the rights of gays, lesbians, bisexuals, and transsexuals; anti-Putinism and the radical decentralization of the organs of power; preservation of the Khimkin forest; and the relocation of the Russian capital to Eastern Siberia.”³⁰

Voor haar *activist art* maakt *Pussy Riot* gebruik van punkmuziek. Zij geeft aan dat haar gebruik van dit muziekgenre functioneel is; punkmuziek zou volgens haar het meest geschikt zijn als medium voor sociaal

²⁴ Diez, G., ‘Husband of Pussy Riot Member’; Steinholt, Y. B., ‘Kitten Heresy: Lost Contexts of Pussy Riot's Punk Prayer’, p. 122.

²⁵ Langston, H., ‘Meeting Pussy Riot’.

²⁶ Ibid.

²⁷ Met dank aan Riánsares Gómez Olmedilla die dit onder mijn aandacht bracht.

²⁸ Burgess, J. P., ‘The Pussy Riot protest: Church, state and punk’, *Christian Century* 129:20 (2012), pp. 26-29, p. 26; Gessen, M., ‘Pussy Riot’.

²⁹ Steinholt geeft aan dat *Pussy Riot* zich identificeert met provocatieve *art performers* als Dmitry Prigov, Alexander Brener en Oleg Kulik:

Steinholt, Y. B., ‘Kitten Heresy: Lost Contexts of Pussy Riot's Punk Prayer’, p. 121.

³⁰ Pussy Riot, ‘Osvobodí bruschatku’, *Live Journal* November 7 2011, geciteerd in: Steinholt, Y. B., ‘Kitten Heresy’, p. 122.

protest.³¹ *Pussy Riot*-lid Nadezhda Tolokonnikova gaf in een van haar verklaringen als motivatie voor de keuze voor punkrock: “We were searching for real sincerity and simplicity, and we found these qualities in the *yurodstvo* - the holy foolishness of punk.”³²

De protestacties van *Pussy Riot* kenmerken zich door het feit dat zij een sterk verrassend en provocatief karakter hebben en onaangekondigd in de publieke ruimte plaatsvinden.³³ Tijdens de protestacties zijn de leden van *Pussy Riot* altijd gekleed in felgekleurde mini-jurkjes en *balaclava*'s en brengen zij specifieke punkliederen ten gehore.³⁴ Optredens van *Pussy Riot* vonden ondermeer plaats op daken van bussen en in de metro³⁵, het dak van een gebouw tegenover een gevangenis³⁶, de ‘glamoureuze gebieden’ van Moskou³⁷, in de metro en op *Lobnoe mesto*, de zogenoemde *Executieplaats* op het Rode Plein.³⁸ Tijdens deze acties kwam het vaker voor dat leden van *Pussy Riot* werden gearresteerd en veroordeeld tot het betalen van een boete vanwege *disorderly conduct*.³⁹

5. *Putin has pissed himself*, optreden op het Rode Plein

6. *Raze the pavement*

Steinholt wijst erop dat elk onderdeel van de afzonderlijke acties, inclusief de mogelijke vervolging naar aanleiding van een protestactie, tot in detail wordt doordacht en voorbereid door de groep. Hij benadrukt dat de leden van *Pussy Riot* “(...) have profound knowledge not only of the way the Russian government, security apparatus, and judicial system operate, but also of the nature of Russian and world media.”⁴⁰ Het bewuste gebruik van nieuwe media is een belangrijk onderdeel van de protestacties van *Pussy Riot*. Steinholt geeft aan dat videobeelden van de fysieke acties en geluidsopnames van punkliederen op ingenieuze wijze worden

³¹ *Pussy Riot* maakt geen deel uit van de Russische punkscene en onderhoudt geen contacten met andere punkbands: Ibid., pp. 121, 122.

³² Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya, 13-8-2012’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp., 91-103, p. 92. Een videoregistratie van Nadezhda Tolokonnikova die haar verklaring uitspreekt, is beschikbaar op: <http://www.youtube.com/watch?v=M9JyyaniaV0#at=107> (14-07-2013).

³³ Burgess, J. P., ‘The Pussy Riot protest’, p. 26; Steinholt, Y. B., ‘Kitten Heresy’, p. 121.

³⁴ Ibid., p. 122.

³⁵ Zie voor de video van het optreden *Raze the pavement*: http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=gEiB1RYuYXw (14-07-2013). Voor de songtekst zie bijlage 2.

³⁶ Zie voor de video van het optreden *Death to prison Freedom to Protest*:

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=mmyZbjpYV0I#! (14-07-2013). Voor de songtekst zie bijlage 3.

³⁷ Zie voor de video van het optreden *Kropotkin-Vodka*: <http://www.youtube.com/watch?v=CZUhkWiiv7M> (14-07-2013). Voor de songtekst zie bijlage 4.

³⁸ Burgess, J. P., ‘The Pussy Riot protest’, p. 26; Schuler, C., ‘Reinventing the Show Trial’, p. 16. Zie voor de video van het optreden *Putin has pissed himself*: http://www.youtube.com/watch?v=Momp_86eb1E (14-07-2013). Voor de songtekst zie bijlage 5.

³⁹ Burgess, J. P., ‘The Pussy Riot protest’, p. 28.

⁴⁰ Steinholt, Y. B., ‘Kitten Heresy’, p. 121.

geëdit waardoor "(...) documentation videos with a carefully orchestrated illusion of spontaneity"⁴¹ ontstaan. Het plaatsen van deze filmpjes op het internet, maakt het mogelijk dat de oorspronkelijke publieke provocatieve actie steeds opnieuw plaatsvindt en het appel dat op het publiek wordt gedaan blijft voortduren.

7. *Raze the pavement*, optreden in het metrostation van Borovitskaia in Moskou

8. *Kropotkin-Vodka*, optreden in een luxueuze boutique in Moskou

Het optreden in de Christus Verlosserkathedraal

Op 21 februari 2012 betraden vijf bandleden van *Pussy Riot* de Christus Verlosserkathedraal in Moskou. Het vijfde optreden van *Pussy Riot* zou geënceneerd worden in de grootste en hoogste kathedraal van de Russisch Orthodoxe Kerk, tevens de kerk waar patriarch Kirill in 2009 officieel werd geïnstalleerd.⁴² De vrouwen waren gekleed in hun normale dagelijkse kleding toen zij de kerk waren binnengekomen waardoor zij geen speciale aandacht hadden getrokken van de aanwezigen. Eenmaal in de kerk, hadden de vrouwen hun 'buitenkleding' afgeworpen en toonden zij zich in felgekleurde mini-jurkjes welke de schouders, armen en het halsgebied ontbloot lieten, felgekleurde panty's en eveneens felgekleurde *balaclava's*. Een van de vrouwen had geprobeerd haar elektrische gitaar aan te sluiten, hetgeen niet gelukt was omdat zij hiertoe werd verhinderd en uit de kerk verwijderd werd. De overige vrouwen waren over de hekken geklommen die het gedeelte van de kerk afschermden dat als het meest heilige gedeelte van de kerk geldt omdat zich daar ondermeer het altaar en de toegang tot het sanctuarium bevinden. Zij hadden dit heilige gedeelte, waartoe slechts enkelen onder bepaalde voorwaarden toegang kunnen krijgen, vervolgens betreden en hadden plaatsgenomen op het altaar vlak voor de iconostase.

Over hetgeen zich verder precies heeft afgespeeld in de kerk bestaat geen eenduidig beeld. De verklaringen van de leden van *Pussy Riot* en de verklaringen van de verschillende andere personen die aanwezig waren in de kerk, komen niet overeen en sluiten elkaar in sommige gevallen uit. Wat op basis van gepubliceerde beelden afkomstig van de videoregistratie van de actie in ieder geval kan worden vastgesteld, is dat tenminste vier vrouwen het altaar hebben betreden en zich op de plaats voor de iconostase verbaal en fysiek hebben geuit. Op de beelden is zichtbaar dat drie vrouwen herhaaldelijk knielen, in geknielde houding een kruis slaan en zich vervolgens voorover buigen naar de grond. Naast deze eerder rustige bewegingen, is ook te zien dat de vrouwen grote, snelle en actieve ritmische bewegingen maken met hun armen en benen. De vrouwen springen

⁴¹ Ibid.

⁴² Russian Orthodox Church, *The Cathedral of Christ the Savior*, <http://www.xxc.ru/english/complex/xxc/index.htm> (14-7-2013). Officiële Engelse website over de Christus Verlosserkathedraal van de Russisch Orthodoxe Kerk.

wijdbeens en werpen hun armen en benen meermaals actief naar voren, naar de grond en in de lucht. Op het moment dat de vrouwen hun benen naar boven bewegen, is bij tenminste twee vrouwen hun gehele panty te zien vanwege het feit dat hun jurkje naar boven schiet. Verder is zichtbaar dat de vrouwen op enig moment hun hand voor de mond houden als zouden zij een microfoon vasthouden. Op het moment dat de eerste vrouw knielt, een kruis slaat en zich naar de grond voorover buigt, betreedt een man het altaar en benadert de vrouw. Op enig moment snellen verschillende mannen naar het altaar en proberen tenminste drie van hen de vrouwen van het altaar te verwijderen door hen actief op te pakken van het altaar. De vrouwen verzetten zich ogenschijnlijk in lichte mate; zij proberen vooral door middel van lichte, snelle bewegingen de mannen te ontwijken en hun acties te vervolgen. Op de beelden is niet te zien dat de vrouwen of de mannen veel kracht gebruiken en er is ook geen worsteling zichtbaar. Naast de mannen die de vrouwen proberen benaderen en hen van het altaar proberen te verwijderen, is ook een vrouw gekleed in een groen met donkerblauw gekleurde jurk en een witte hoofddoek zichtbaar. Op de beelden is te zien dat zij haar armen en handen uitstrekt naar de camera die de gebeurtenis registreert en dat zij het maken van opnames probeert te verhinderen. Tenslotte wordt getoond dat een aantal mensen op afstand van het altaar het gebeuren aanschouwen. Hoewel niet zichtbaar op de beelden, is duidelijk dat de vrouwen uiteindelijk uit de kerk zijn vertrokken. De vrouwen werden op deze dag niet aangehouden door de politie.

9. Het punkgebed in de Christus Verlosserkathedraal

Vlak na deze gebeurtenis, ook op 21 februari, verscheen een gemonteerd filmpje op *youtube*⁴³ waarin beelden van het optreden in de Christus Verlosserkathedraal te zien waren. Naast beelden van het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, waren ook beelden te zien die waren opgenomen in een andere kerk en was er punkmuziek te horen. In het punklied *Virgin Mary, Put Putin Away*⁴⁴ dat onder de beelden was gemonteerd, leverde *Pussy Riot* ondermeer kritiek op president Poetin, patriarch Kirill en de nauwe banden die zouden bestaan tussen het Kremlin en de Russische Orthodoxe Kerk. Het lied dat bekend kwam te staan als “punkgebed” had de volgende tekst:

⁴³ Zie voor de video van het optreden: *Punk Prayer*, beschikbaar op: <http://www.youtube.com/watch?v=GCasuaAczKY&feature=related> (14-07-2013).

⁴⁴ *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom*, pp. 13-14.

Virgin Mary, Mother of God, put Putin away
Put Putin away, put Putin away!

Black robe, golden epaulettes
All parishioners crawl to bow
The phantom of liberty is in heaven
Gay pride sent to Siberia in chains

The head of the KGB, their chief saint,
Leads protesters to prison under escort
In order not to offend His Holiness
Women must give birth and love

Shit, shit, the Lord's shit!
Shit, shit, the Lord's shit!

Virgin Mary, Mother of God, become a feminist
Become a feminist, become a feminist!

The church's praise of rotten dictators
The cross-bearer procession of black limousines
A teacher-preacher will meet you at school
Go to class - bring him money!

Patriarch Gundyaev believes in Putin
Bitch, better believe in God instead
The belt of the Virgin can't replace mass meetings
Mary, Mother of God, is with us in protest!

Virgin Mary, Mother of God, put Putin away
Put Putin away, put Putin away!

Anderhalve week na het optreden van *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal werden Nadezhda Tolokonnikova en Maria Alyokhina in verband met dit optreden gearresteerd. Anderhalve maand later werd ook Yekatarina Samutsevich opgepakt. Vanaf het moment dat de arrestatie van de drie vrouwen in de media bekend werd gemaakt, verloren de vrouwen hun bewust gekozen anonieme identiteit als (een) *Pussy Riot*. Wanneer in de context van het strafproces over *Pussy Riot* wordt gesproken, wordt aldus niet de anonieme feministische punkband bedoeld, maar wordt geduid op de drie individuele vrouwen die werden aangeklaagd voor een vermeend crimineel feit. De drie vrouwen zijn in deze context niet langer (alleen) anonieme *Pussy Riots*; zij zijn ook identificeerbare individuen; meisjes, dochters, vrouwen, moeders, feministes...

Nadezhda Tolokonnikova, in het dagelijks leven Nadya genoemd, is geboren op zeven november 1989 in de stad Norilsk in Siberië.⁴⁵ Op het moment van haar arrestatie was zij 22 jaar oud en studeerde zij filosofie aan de *Moscow State University*. Nadezhda Tolokonnikova is getrouwd met de Russisch-Canadese Pyotr Verzilov met wie zij in 2008 een dochter, Gera, kreeg.⁴⁶ Nadezhda Tolokonnikova en Pyotr Verzilov hebben een gezamenlijke geschiedenis van politiek activisme. Beiden maakten tussen 2007 en 2009 deel uit van het radicale kunstcollectief *Voïna* in Sint Petersburg en namen deel aan verschillende acties van deze groep.⁴⁷ Na een conflict met enkele medeoprichters van *Voïna*, verhuisden zij samen met enkele anderen naar Moskou waar zij hun non-conformistische en activistische levenswijze verder vormgaven.

10. Nadezhda Tolokonnikova

11. Maria Alyokhina

Maria Alyokhina, Masha, werd geboren op zes juni 1988. Zij studeerde ten tijde van haar arrestatie aan het *Moscow's Institute of Journalism and Creative Writing*. Maria Alyokhina deed eerder vrijwilligerswerk in het *Children's Psychiatric Hospital* in Moskou en was actief lid van de Russische tak van *Greenpeace*. Zij is de alleenstaande moeder van een zoon, Filip.⁴⁸

Yekatarina Samutsevich, Katya, is geboren op negen augustus 1982 en was 29 jaar op het moment dat zij werd gearresteerd.⁴⁹ Yekatarina Samutsevich is opgeleid aan het *Moscow Institute of Energy* en werkte voorheen als computerprogrammeur bij defensie. Zij ontwikkelde software voor de nucleaire onderzeeër *K-152 Nerpa*.⁵⁰ Nadat zij haar werkzaamheden voor de Russische staat had beëindigd, studeerde zij kunst aan de *Rodchenko School of Photography and Multimedia* in Moskou. In 2007 werd zij lid van *Voïna* en nam ze deel aan verschillende acties van de groep.⁵¹ Yekatarina Samutsevich heeft

12. Yekatarina Samutsevich

⁴⁵ Elder, M., 'Pussy Riot profile: Nadezhda Tolokonnikova', *The Guardian* 8 August 2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/08/pussy-riot-profile-nadezhda-tolokonnikova> (14-07-2013).

⁴⁶ Diez, G., 'Husband of Pussy Riot Member'.

⁴⁷ Nadezhda Tolokonnikova nam ondermeer deel aan de protestactie tijdens het proces tegen Andrei Sakharov, de actie in het *Tangansky Courthouse* waarbij kakkerlakken werden vrijgelaten, *Operation Kiss Garbage* en de actie in het *Timirayzey State Museum of Biology; Fuck for the Heir Puppy Bear*.

⁴⁸ Elder, M., 'Pussy Riot profile: Maria Alyokhina', *The Guardian* 8 August 2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/08/pussy-riot-profile-maria-alyokhina> (14-07-2013).

⁴⁹ Elder, M., 'Pussy Riot profile: Yekatarina Samutsevich', *The Guardian* 8 August 2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/08/pussy-riot-profile-yekatarina-samutsevich> (14-07-2013).

⁵⁰ Vlasenko, Elena, 'Pussy Riot Father: "Putin is a symbol of a sick system"', *Index on Censorship: uncut free speech online* September 7 2012, beschikbaar op: <http://uncut.indexoncensorship.org/2012/09/pussy-riot-russia/> (14-7-2013).

⁵¹ Yekatarina Samutsevich nam ondermeer deel aan de actie in het *Tangansky Courthouse* waarbij kakkerlakken werden vrijgelaten en *Operation Kiss Garbage*.

speciale interesse voor de rechten van *LGBT people* in de Russische samenleving.⁵²

De rechtszaak

Het proces tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich begon op 30 juli 2012 en vond plaats in de rechtbank van het *Khamovnicheskii District Court* in Moskou. Nadat de Russisch Orthodoxe Kerk een aanklacht tegen *Pussy Riot* had ingediend, nam een speciale afdeling van de federale veiligheidsdienst die is gericht op terrorismebestrijding de zaak op. De zaak werd onderzocht door een team van vijf mensen dat werd aangevoerd door luitenant kolonel Radchenkov. Op drie maart 2012 werden Nadezhda Tolokonnikova en Maria Alyokhina gearresteerd. Op 15 maart 2012 werden zij officieel in staat van beschuldiging gesteld op grond van artikel 213 deel twee van *The Criminal Code of the Russian Federation*; door religieuze haat gevoed *hooliganisme*.⁵³ Borgtocht werd aan beide vrouwen niet toegekend, en hun voorarrest werd verlengd tot 24 april 2012. Op dezelfde dag werd Yekatarina Samutsevich gearresteerd en in staat van beschuldiging gesteld. De Russisch Orthodoxe Kerk vaardigde een officiële verklaring uit waarin zij de autoriteiten vroeg om zo streng mogelijk op te treden tegen de, volgens hun zeggen, “blasphemous women.”⁵⁴ Naast een oproep aan de Russische autoriteiten, deed de Kerk in deze verklaring ook een oproep aan een ieder die zou sympathiseren met de vrouwen van *Pussy Riot*, lid te worden van de “Kerk van Rusland.” Verschillende pogingen van de verdediging van Yekatarina Samutsevich om de aanklacht tegen haar te laten vervallen of wijzigen en haar voorarrest op te heffen, werden afgewezen. Het voorarrest van de drie vrouwen werd nog twee keer verlengd – op 19 april en 20 juni 2012 – waarna op 30 juli de rechtszaak van start ging.

13. In het gerechtgebouw

⁵² De Engelse term *LGBT people* verwijst naar personen met een lesbische, homoseksuele, transseksuele en/of biseksuele oriëntatie. Elder, M., ‘Pussy Riot profile: Yekatarina Samutsevich’.

⁵³ *The Criminal Code of the Russian Federation*, deel 2: ‘Speciaal’, sectie 4: ‘Misdaden tegen de openbare veiligheid en de openbare orde’, hoofdstuk 24: ‘Misdaden tegen de openbare veiligheid’, artikel 213: *Hooliganisme*, deel 2, beschikbaar op: Russian Federation, *The Criminal Code of the Russian Federation*, deel 2, hoofdstuk 24, artikel 213: *hooliganisme*, beschikbaar op: <http://www.russian-criminal-code.com/PartII/SectionIX/Chapter24.html> (14-07-2013). Zie voor het de volledige tekst van het wetsartikel bijlage 6.

⁵⁴ Council of Orthodox Public Organizations, *Statement from Council of Orthodox Public Organizations regarding blasphemous performance in the Cathedral of Christ the Savior: 16 March 2012*, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/news/statement-council-orthodox-public-organizations-regarding-blasphemous-performance-cathedral-chr> (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2084470.html> (14-07-2013).

Marina Syrova werd aangesteld als rechter in de zaak. Openbaar aanklagers Alexei Nikiforov en Sam Kharkiv eisten een gevangenisstraf van drie jaar voor Nadezhda Tolokonnikova en Maria Alyokhina, en twee jaar voor Yekatarina Samutsevich.⁵⁵ De vrouwen werden bijgestaan door de advocaten Mark Feigin, Nikolai Polozov en Violetta Volkova. Op 17 augustus werden de vrouwen schuldig bevonden en werd ieder van hen veroordeeld tot twee jaar strafkolonie. De straf van Yekatarina Samutsevich was iets lichter dan die van de andere twee vrouwen omdat zij naar een strafkolonie met een milder regime gestuurd zou worden. In het hoger beroep dat op een oktober 2012 diende, werden de vrouwen bijgestaan door twee nieuwe advocaten, Irina Khrunova en Farid Murtazin. In de uitspraak in het hoger beroep, werd op tien oktober het vonnis tegen Yekatarina Samutsevich gewijzigd waarna zij in vrijheid werd gesteld. Nadezhda Tolokonnikova en Maria Alyokhina werden definitief schuldig bevonden en hun veroordeling tot twee jaar strafkolonie werd bekrachtigd. Nadezhda Tolokonnikova werd vervolgens vervoerd naar de strafkolonie voor vrouwen IK-14 in Yavas in de Republiek Mordovië. Maria Alyokhina werd geplaatst in de strafkolonie voor vrouwen IK-32 in Perm.⁵⁶ In het geval dat de vrouwen geen vervroegde vrijlating zal worden toegekend, zullen zij tot drie maart 2014 in hechtenis blijven.

14. Yekatarina Samutsevich na het hoger beroep

⁵⁵ Dirty Bird, 'Russian Punk Pussy Riot facing up to 7yrs in prison: Chronology of the Case', *Dirty Bird* 17 april 2012, beschikbaar op: <http://dirtybirddistro.wordpress.com/2012/04/17/russian-punk-pussy-riot-facing-up-to-7yrs-in-prison/> (14-07-2013): Chronologie van de gebeurtenissen met betrekking tot de zaak Pussy Riot vanaf het moment van het optreden in de Christus Verlosserkathedraal op 21 februari 2012. De gegevens zijn geverifieerd door advocaten Violetta Volkova, Mark Feygin en Nikolay Polozov.

⁵⁶ Elder, M., 'Pussy Riot band members sent to remote prison camps: Maria Alyokhina and Nadezhda Tolokonnikova to serve sentences in Russia's 'harshes prisons' in Perm and Mordovia', *The Guardian* 22-10-2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/oct/22/pussy-riot-remote-prison-camps> (14-07-2013).

2. Het perspectief van de aanklagers

Tijdens de rechtszaak stonden de openbaar aanklagers en de drie vrouwen van *Pussy Riot* recht tegenover elkaar. Ieder voor zich zetten de beide partijen uiteen hoe zij de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal geïnterpreteerd en geëvalueerd hadden, en het werd duidelijk dat zij hierover fundamenteel van mening verschilden.

In dit hoofdstuk zal ik in beeld brengen op welke manier de gedragingen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich door hun aanklagers zijn geïnterpreteerd en beoordeeld, en op welke wijze de rechtbank zich tot de zienswijze van de openbaar aanklagers heeft verhouden. Hiertoe zal ik de officiële aanklacht tegen de vrouwen en het vonnis van de rechtbank analyseren waarbij ik de theorievorming van de Amerikaanse filosoof Austin Dacey ten aanzien van blasfemie als theoretisch kader zal hanteren.⁵⁷

De aanklacht

Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich werden beschuldigd van het overtreden van artikel 213, deel twee van *The Criminal Code of the Russian Federation*. De aanklacht luidde: door religieuze haat gevoed *hooliganisme* welke bij een schuldigverklaring een maximale gevangenisstraf van vijf jaar tot gevolg zou kunnen hebben. Volgens het wetsartikel houdt *hooliganisme* in dat er sprake moet zijn van een grove schending van de openbare orde waardoor hieruit minachting voor de samenleving blijkt. De schending van de openbare orde moet volgens deel een van wetsartikel 213 vergezeld gaan van geweldpleging tegen personen, de dreiging hiermee, en/of het berokkenen van schade aan privé eigendommen en/of de vernietiging hiervan. Vervolging op basis van deel twee van het wetsartikel is aan de orde wanneer er sprake is van: A) een groep personen die samenwerkt, een groep personen die samenzweert of een georganiseerde groep personen, B) bij de schending van de openbare orde sprake is van verzet tegen gezagsdragende personen, en/of personen wiens taak het is om de openbare orde te bewaken, en/of personen die schending van de openbare orde proberen te voorkomen, C) de verdachte al eerder voor *hooliganisme* veroordeeld is.⁵⁸

Het *hooliganisme* waaraan Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich schuldig zouden zijn, zou zijn voortgekomen uit, en hebben aangezet tot religieuze haat en vijandigheid, en haat en vijandigheid gericht naar de Russisch Orthodoxe Kerk en Russisch Orthodoxe gelovigen. In de officiële aanklacht⁵⁹ werd aangegeven dat de vrouwen werden beschuldigd van een samenzwering tot, en de uitvoering van zeer ernstig wanordelijk gedrag in een religieus gebouw, met als doel om openlijk uiting te geven aan minachting voor Christelijke wereld en de principes van de Russisch Orthodoxe Kerk. Hiermee zouden zij tegelijk

⁵⁷ De theorievorming van Dacey is gebaseerd op het werk van verschillende andere filosofen en historici waaronder David Nash (Nash, D., *Blasphemy in the Christian World: A History*, Oxford: Oxford University Press, 2007); Leonard Levy (Levy, L. W., *Blasphemy: Verbal Offense Against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie*, New York: Knopf, 1993); Bernard Lewis (Lewis, B., *Islam and the West*, New York: Oxford University Press, 1993); en Jerome Neu (Neu, J. *Sticks and Stones: The Philosophy of Insults*, New York: Oxford University Press, 2008).

⁵⁸ *The Criminal Code of the Russian Federation*. Zie bijlage 6.

⁵⁹ Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv, (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*.

minachting voor de Russische samenleving hebben laten blijken. Het als provocatief en beledigend omschreven gedrag van de vrouwen zou een schending van de openbare orde hebben ingehouden.

Volgens de openbaar aanklagers waren de vrouwen zich niet alleen bewust van de provocatie en belediging die hun uiterlijk en gedrag in de betreffende religieuze omgeving zou inhouden, maar hadden zij expliciet de intentie gehad om “de gevoelens en overtuigingen van Russisch Orthodoxe gelovigen te vernederen.”⁶⁰ Het feit dat de vrouwen hun acties doelbewust, via de publicatie van videobeelden op internet en publiciteit in diverse media, bij zo veel mogelijk mensen bekend hadden gemaakt, zou hebben bijgedragen aan de reikwijdte en de mate van het lijden en de schade die zij berokkend hadden aan Russisch Orthodoxe gelovigen, en aan de ondermijning van “de spirituele basis van de staat.”⁶¹ Uit het feit dat de vrouwen ruim voor het feitelijke gebeuren diverse individuen hadden uitgenodigd om aanwezig te zijn bij hun acties opdat zij hiervan opnames zouden kunnen maken en deze zouden kunnen verspreiden via de diverse (nieuwe) media, kon volgens de openbaar aanklagers worden opgemaakt dat de vrouwen van *Pussy Riot* de intentie hadden gehad om aan te zetten tot religieuze haat en vijandigheid, en haat en vijandigheid gericht naar de Russisch Orthodoxe Kerk en Russisch Orthodoxe gelovigen. Verder wezen de openbaar aanklagers erop dat de daden van de vrouwen ook in tweede instantie een ernstig gevaar voor openbare orde en veiligheid hadden betekend vanwege het feit dat uit de onrust die zij met hun daden onder Russisch Orthodoxe gelovigen hadden veroorzaakt, (re)acties hadden kunnen volgen die tot ernstige spanningen tussen verschillende sociale en religieuze bevolkingsgroepen hadden kunnen leiden. Het gegeven dat de vrouwen tijdens de actie in de Christus Verlosserkathedraal hun gezichten hadden bedekt, leverde volgens de openbaar aanklager het bewijs dat de vrouwen zich al voor de concrete uitvoering van de actie hadden gerealiseerd dat hun gedrag niet juist was, en dat zij een ernstige overtreding zouden begaan. Het voorkomen van identificatie door het bedekken van hun gezichten, wees er volgens de openbaar aanklagers eens te meer op dat het criminele feit dat de vrouwen hadden begaan, een “kwaadaardige, doelbewuste en nauwkeurig voorbereide daad”⁶² was. De ernst van de daad was voor de openbaar aanklagers een reden om een vrijheidsberovende straf te eisen. Zij waren van mening dat de vrouwen geïsoleerd moesten worden van de samenleving vanwege de grote kans op recidive, en omdat zij naar hun inschatting alleen dan tot inkeer zouden kunnen komen en zich zouden kunnen beteren.⁶³

Blasfemie

Tijdens de rechtszaak werd veelvuldig en nadrukkelijk gesproken over het vermeende blasfemische karakter van de gedragingen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich. Het onderwerp werd steeds opnieuw - expliciet en anders impliciet - aan de orde gesteld, en ook buiten de rechtszaal kreeg de blasfemie waaraan de vrouwen zich schuldig zouden hebben gemaakt veel aandacht. Om te kunnen begrijpen wat er in deze specifieke context met de term blasfemie bedoeld werd, waar de term aan refereerde, waarom

⁶⁰ Ibid.; Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Elder, M., ‘Pussy Riot trial: prosecutors call for three year jail term’, *The Guardian* 7 August 2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/07/pussy-riot-trial-prosecutors-jail-term> (14-07-2012). Zie ook: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom*, p. 56.

het thema met zoveel emotie gepaard ging en wat de reden was dat het zoveel nadruk kreeg in het strafproces, is het noodzakelijk om eerst duidelijkheid te krijgen over de betekenis van het woord. Wat is nu eigenlijk blasfemie?

Filosoof Austin Dacey stelt dat het woord *blasphemy* haar etymologische wortels heeft in de Hebreeuwse woorden *nakob* en *qillel*, welke respectievelijk “to enunciate or pronounce distinctly” en “to curse with connotations of piercing, railing repudiating, disrespecting, denouncing, insulting and abusing” betekenen.⁶⁴ In de Griekse vertaling van de Hebreeuwse tekst werden deze twee woorden samengebracht in het werkwoord *blasphemein* dat door Dacey als “to hurt by speaking” wordt vertaald. *Blasphemein* zou tegenover het werkwoord *euphemein* zijn gesteld dat op haar beurt afkomstig was van *euphemy*. Het woord *euphemy* had in die tijd een religieuze connotatie en betekende “speaking well.”⁶⁵ In overeenkomst met haar oorsprong wordt blasfemie in haar oorspronkelijke theologische betekenis uitgelegd als een directe verbale aanval op God. Dacey stelt in zijn boek dat contact met het goddelijke altijd plaatsvindt door middel van een “representation” van het goddelijke. Deze representatie van het goddelijke kan linguïstisch zijn: “(...) part of a system of semantics in which certain symbols are used, according to convention, to refer to the divine (...)”⁶⁶ maar ook mimetisch of metonymisch, waarbij:

“[a] mimetic representation connects the divine through a relation of similarity, mirroring, or resemblance – a painting or statue of a divinity; a metonymic representation is a symbol associated with the divine – a token, avatar, relic or place (...)”⁶⁷

Een van de dingen die hieruit opgemaakt kan worden, is dat het mogelijk is om zowel op verbale als op non-verbale wijze contact te maken met God. Een gevolgtrekking is dat men God dus ook op verbale en op non-verbale wijze zou kunnen aanvallen. Een officieel document van de Russisch Orthodoxe Kerk, *Attitude of the Russian Orthodox Church to the intentional public blasphemy and slander against the Church*, bevestigt dit idee dat God zowel op verbale als op non-verbale direct zou kunnen worden aangevallen. In dit document verwoordt de Kerk wat volgens haar onder blasfemie wordt verstaan en wat haar standpunt is ten aanzien van “intentional public blasphemy and slander against the Church.”⁶⁸ De openbaar aanklagers in de zaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* haalden het document tijdens het proces aan, en stelden dat:

“(...) by blasphemy is understood offensive or a disrespectful act, word or intention in regard to God or sanctuary (in this case the above-mentioned rowdy girls committed disrespectful acts and they also spoke offensive words against God in the sacred place). An attempt to insult and to abuse the Creator is blasphemy and is one of the gravest moral offenses.”⁶⁹

⁶⁴ Levy, L. W., *Blasphemy: Verbal Offense*, p. 11.

⁶⁵ Lewis, B., *Islam and the West*, p. 16.

⁶⁶ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 104.

⁶⁷ Ibid., p. 104.

⁶⁸ Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*; Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*.

⁶⁹ Ibid.

De openbaar aanklagers gaven aan dat de scheldwoorden die de vrouwen in de Christus Verlosserkathedraal zouden hebben gesproken “een belediging en onttering van God” zouden zijn geweest.⁷⁰

In het kader van de vermeende blasfemie van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich, werd veelvuldig gewezen op het feit dat de vrouwen het door hekken afgegrensde gebied betreden hadden dat slechts toegankelijk is voor speciaal daarvoor aangewezen (mannelijke) personen, en dat zij plaats hadden genomen op de verhoging voor de iconostase en de Koninklijke Deuren waar de priester voorleest uit de Heilige Schrift, en waar gewijde rituelen plaatsvinden.⁷¹ Het betreden van deze heilig geachte plekken op zich werd gezien als blasfemie.

15. Protest van Russisch Orthodoxe gelovigen bij de zitting van het hoger beroep

Om te kunnen begrijpen waarom het betreden van deze plaatsen blasfemisch geacht werd, is het belangrijk om te beseffen dat in de traditie van het Oosters Christendom en de Russisch Orthodoxe Kerk het geloof leeft dat God aanwezig is in de kerk, en dat er op speciaal afgebakende gewijde plaatsen – bijvoorbeeld in het sanctuarium - maar ook in het mysterie van de liturgie - in de sacramenten, vooral in de eucharistie - een ontmoeting mogelijk is van het menselijke en het goddelijke.⁷² Ook de iconostase, de iconenwand die het sanctuarium afscheid van het schip van de kerk, heeft een sacrale betekenis.⁷³ Theoloog Jonathan Hill geeft aan dat iconen, de “gestileerde afbeeldingen van Christus of van heiligen” sinds de zesde en zevende eeuw volgens vaste voorschriften worden gemaakt en bedoeld zijn om:

“(…) de geest van de kijker te concentreren op het onderwerp van de afbeelding en de imitatie van hun deugden aan te moedigen. Veel mensen geloofden dat iconen niet alleen dienden als herinnering aan

⁷⁰ Fraser, G., ‘Pussy Riot’s crime was violating the sacred: That’s what Jesus got in court’, *The Guardian* Friday 10 August 2012, beschikbaar op <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/belief/2012/aug/10/pussy-riot-crime-jesus> (14-07-2013).

⁷¹ Deze verhoging wordt soela genoemd. Het sanctuarium is de altaarruimte waar de eucharistie, buiten het gezichtsveld van de gelovigen, plaatsvindt. Woodhead, L., *An Introduction to Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 64.

⁷² Ook voor die tijd werd het sanctuarium afgescheiden door een wand, maar deze was anders dan de iconostase niet behangen met iconen. Cunningham, M. N., ‘The Orthodox Church in Byzantium’, in: Hastings, A., (ed.), *A World History of Christianity*, Grand Rapids, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2000, pp. 66–109, p. 106; Hill, J., *De geschiedenis van het christendom*, Nederlandse vertaling door S. Castermans-Nelleke, Kampen: Kok, 2008. Oorspronkelijk verschenen als: *The New Lion Handbook, The History of Christianity*, Oxford: Lion Hudson plc, 2007, p. 134.

⁷³ *Ibid.*, p. 226.

Christus of de heiligen, maar dat ze een uitbreiding waren van hun wezen, zodat het kijken naar een icoon in zeker zin inhield dat mens keek naar waar deze voor stond. Het waren letterlijk ramen naar de hemel.”⁷⁴

In de geloofsovertuiging van de Russisch Orthodoxe Kerk en in de ervaring van haar gelovigen, begeeft men zich dus in de aanwezigheid God wanneer men een kerk binnentreedt, en nadert men dichterbij God wanneer men zich op de gewijde heilige plaatsen begeeft. Wanneer iemand God volgens deze geloofsovertuiging nadert op een manier die niet is afgestemd op Zijn heiligheid, en Hem niet het respect betuigt dat Hem toekomt, is er sprake van een grove belediging, een krenking van God. Dacey spreekt in het geval van een dergelijke directe belediging en krenking van een godheid van *spiritual blasphemy*.⁷⁵ Dacey maakt in zijn boek onderscheid tussen vier vormen van blasfemie waarvoor hij zich baseert op het gerenommeerde werk over blasfemie in de christelijke wereld van historicus David Nash. Dacey plaatst elk van de verschillende vormen van blasfemie in de geschiedenis en brengt deze in verband met verschillende concepten van respect en modellen van normatieve autoriteit. *Spiritual blasphemy* is volgens Dacey in eerste instantie en vooral verbonden met het concept “respect as reverence” waarbij men zich vanuit een houding van eerbied en ontzag verhoudt tot een absolute normatieve godheid.⁷⁶ Een handeling die niet voortvloeit uit, en gepaard gaat met “respect as reverence”, is een blasfemische handeling omdat het een directe belediging en krenking van de godheid inhoudt. Op het moment dat de vrouwen van *Pussy Riot* zich in afwezigheid van (een houding van) eerbied en ontzag voor de absolute normatieve God in Zijn aanwezigheid bevonden, en zich op de speciale heilige plaatsen begaven waardoor zij God verder naderden, blasfemeerden zij in de ogen van God en de gelovigen.

Het feit dat het blasfemisch werd geacht dat de vrouwen zich in de kerk en op de heilige plaatsen hadden begeven, is echter niet alleen gelegen in het feit dat de vrouwen God, door hun gebrek aan eerbied en ontzag voor Hem, direct hadden beledigd en gekrenkt. In het proces tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich werd ook met grote regelmaat gesproken over het feit dat de vrouwen door de heilige plaatsen te betreden, blijk hadden gegeven van een gebrek aan respect voor de eeuwenoude tradities van de Kerk. Ook het feit dat de vrouwen de voorschriften van de Kerk geschonden hadden door de wijze waarop zij zich gekleed en geuit hadden, werd gezien als een grove schending van de traditie. Het is belangrijk om in dit kader te verstaan dat het gebrek aan respect voor de tradities van de Kerk niet alleen begrepen wordt als minachting van het instituut van de Russisch Orthodoxe Kerk, maar dat volgens de geloofsovertuiging van de Russisch Orthodoxe gelovigen het schenden van de traditie tegelijk ook een belediging en een krenking van God inhoudt.

De Russisch Orthodoxe Kerk hecht sinds jaar en dag grote waarde aan de eerbiediging en nauwgezette navolging, en voortzetting van haar aloude tradities waarvan er vele teruggaan tot de beginjaren van het (Oosters) Christendom.⁷⁷ Deze houding ten aanzien van de kerkelijke traditie komt niet (alleen) voort uit

⁷⁴ Ibid., p. 135.

⁷⁵ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 17-18. David Nash bespreekt eenzelfde vorm van blasfemie. Hij schrijft dat blasfemie betrekking heeft op “the use or abuse of language, or behavioural acts, that scorn the existence, nature or power of sacred beings, items, or texts.” Nash, D., ‘Analyzing the History of Religious Crime: Models of ‘Passive’ and ‘Active’ Blasphemy Since the Medieval Period’, *Journal of Social History* 41:1 (2007), pp 5–29, p. 6.

⁷⁶ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp 8, 16-18.

⁷⁷ Woodhead, L., *An Introduction to Christianity*, pp. 78, 80, 82.

respect voor de rijke geschiedenis van het Oosters en Orthodoxe Christendom. De liturgie, de principes, structuren en regels van de kerk zoals deze vorm hebben gevonden en nauwkeurig zijn vastgelegd in de traditie, worden niet beschouwd als contingent maar als gewild en bepaald door God. Zij scheppen de voorwaarden en vormen de kaders waarbinnen het mogelijk wordt dat God en mens elkaar naderen, en een ontmoeting met het goddelijke mogelijk wordt.⁷⁸ Het schenden van de tradities van de kerk, kan volgens deze opvatting als een directe belediging en krenking van God worden opgevat. Het niet navolgen van de traditie, zonder deze actief te schenden, zou mogelijk kunnen worden uitgelegd als een eerder indirecte belediging en krenking van God. Het feit echter dat de door God gewilde en bepaalde traditie niet wordt nagevolgd, getuigt van houding waaruit een gebrek aan “respect as reverence” spreekt welke een directe belediging en krenking van God inhoudt.

Naast *spiritual blasphemy* spreekt Dacey in zijn boek ook over *communal blasphemy*. Blasfemie geïnterpreteerd als *communal blasphemy*, heeft volgens Dacey haar oorsprong in de Middeleeuwen toen er een scheiding werd aangebracht tussen spirituele macht en temporale macht. Kerk en staat zouden voortaan als “afzonderlijke en autonome collectieve entiteiten”⁷⁹ onderdeel uitmaken van de samenleving. Dacey beschrijft dat Middeleeuwse politiek denkers een “model of the proper functions of secular power” ontwikkelden welke het ideale staatsbestuur als volgt beschreef:

“The ideal polity did not just provide for security and commerce; it acted to promote the good or virtue of citizens, “the common good.” The civil ruler was authorized by the divine and natural law to wield the sword of temporal power for peace, security, and the common good so that the community could live in pursuit of Christian virtue, while the miter of the clergy lent moral strength to his elbow by making it a matter of religious duty to submit “to very ordinance of man for the Lord’s sake”, as the New Testament instructs.”⁸⁰

In deze context werd blasfemie niet langer begrepen als een belediging en een krenking van God in engere zin, maar werd zij steeds meer begrepen als een indirecte aanval op, en een schending van de staat. De blasfemerende persoon was volgens deze interpretatie een gevaar voor de openbare orde, en de veiligheid en stabiliteit van de samenleving. Volgens Dacey raakte blasfemie steeds meer verbonden met een notie van opstandigheid. Een gebrek aan respect voor het goddelijke, betekende volgens Dacey in deze tijd een ondermijning van de burgerlijke loyaliteit, en het respect voor de normatieve autoriteit van de staat en haar wetten.⁸¹ Hoewel in de hedendaagse Russische context geen sprake is van een situatie waarin de seculiere en de spirituele machten op zo een wijze met elkaar samenwerken dat zij in dienst staan van elkaar en elkaar legitimeren zoals dat in Middeleeuwse tijden het geval was, zijn er wel parallellen te trekken. Ondanks het feit dat het Russische Orthodoxe geloof niet als “parcel of the laws”⁸² kan worden geduid, en “proper religious belief” niet per se als “an indispensable motive of citizen’s recognition of and respect for the authority of law”⁸³ wordt gezien, kan wel gesteld worden dat er in toenemende mate aandacht wordt gevraagd voor, en besteed

⁷⁸ Ibid., pp. 78, 80, 82.

⁷⁹ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 25.

⁸⁰ Ibid., p. 26.

⁸¹ Ibid., p. 27. Zie ook: Nash, D., *Blasphemy in the Christian World*, pp. 46-47.

⁸² Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 28.

⁸³ Ibid., p. 28.

aan de rol die het Russisch Orthodoxe geloof en de Kerk in de geschiedenis van Rusland heeft gehad. Patriarch Kirill wees er in de toespraak waarin hij reageerde op de actie van *Pussy Riot* bijvoorbeeld op dat het bestaan van Rusland "(...) is in many ways obliged to the Orthodox Church and the Orthodox faith, which inspired our people to accomplish great feats (...)." ⁸⁴ Opvallend is ook het feit dat het Russisch Orthodoxe geloof in toenemende mate wordt genoemd als constituerend van de morele basis van de Russische samenleving. Patriarch Kirill gaf in dit kader op verschillende momenten aan dat Russisch Orthodoxe waarden en moraliteit de kern vormen van de Russische nationale identiteit, en dat Rusland alleen zal kunnen blijven voortbestaan wanneer zij haar Orthodoxe "wortels en ethos" erkend en bevestigd. Ook president Poetin sprak in het openbaar over de "fundamentele normen en waarden" van de Russische samenleving en dat het ondermijnen van deze normen en waarden uiteindelijk de vernietiging van het land zou kunnen betekenen. Hij deed deze uitspraken in relatie tot het gebeuren in de Christus Verlosserkathedraal waarbij hij aangaf dat de vrouwen van *Pussy Riot* deze "fundamentele normen en waarden" hadden ondermijnd, en dat zij de samenleving hadden aangevallen. ⁸⁵ In de speech waarin patriarch Kirill reageerde op het gebeuren in de Christus Verlosserkathedraal, gaf hij aan dat "[t]here will be no future for us if we begin to desecrate that which is most sacrosanct," ⁸⁶ en stelde hij dat de Kerk en de staat nauw met elkaar samen zullen moeten werken om de toekomst van Rusland in overeenstemming te brengen met "God's commandments and human conscience." ⁸⁷ Hij stelde daarnaast dat ook burgers zich bewust zullen moeten worden van hun verantwoordelijkheid voor het "Heilige Rusland" en het Orthodoxe geloof. ⁸⁸ Zo beschouwd lijkt in de officiële aanklacht waarin Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich ervan beticht worden met hun gedragingen de "spirituele fundamenten van de staat" te hebben gekleineerd, een notie van *communal blasphemy* schuil te gaan.

De verklaringen van verschillende personen die op 21 februari in de Christus Verlosserkathedraal aanwezig waren geweest, speelden een centrale rol voor in de bewijsvoering van de openbaar aanklagers. Een interessant gegeven is dat de personen die werden opgeroepen als getuigen ook als slachtoffers in de zaak waren aangemerkt. De opgeroepen personen waren allen Russisch Orthodoxe gelovigen, en de meesten van hen werden omschreven als (zeer) vroom. Naast hun verbondenheid met de Russisch Orthodoxe Kerk vanwege hun religieuze oriëntatie en levenshouding, waren deze personen ook met de Russisch Orthodoxe Kerk als instituut verbonden vanwege de werkzaamheden die zij verrichtten in en voor de Kerk, en in de kathedraal.

In hun verklaringen spraken de getuigen spraken van *koshchunstvo* ⁸⁹ - intentionele en kwaadaardige godslastering en heiligschennis - wanneer zij het voorkomen, de houding en het gedrag van de vrouwen in de Christus Verlosserkathedraal kwalificeerden. Alle getuigen gaven meermaals en nadrukkelijk aan dat zij zich als Orthodox gelovige en als persoon in ernstige mate beledigd, vernederd en geschaad wisten door de acties van de vrouwen van *Pussy Riot*. ⁹⁰ Bovendien gaven zij aan dat niet alleen zichzelf ernstig gekrenkt waren, maar dat

⁸⁴ Kirill, *Patriarch Kiril's Speech*.

⁸⁵ Weir, F., 'Putin defends court decision'.

⁸⁶ Kirill, *Patriarch Kiril's Speech*.

⁸⁷ Ibid.; Burgess, J. P., 'The Pussy Riot protest', p. 29.

⁸⁸ Kirill, *Patriarch Kiril's Speech*.

⁸⁹ Schuler, C., 'Reinventing the Show Trial', pp. 10-11.

⁹⁰ Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom*, pp. 49, 51.

ook patriarch Kirill persoonlijk beledigd was. Opgemerkt werd dat de patriarch niet “zomaar iemand” is, en dat de patriarch op basis van zijn speciale functie groot respect verdient. Het feit dat de patriarch bespot was, betekende niet alleen een belediging van de persoon van de patriarch zelf, maar gold tegelijk als een belediging van de gemeenschap van gelovigen, en de individuele gelovigen die vanuit het specifieke *honor system* dat binnen de hiërarchische structuur van de Russisch Orthodoxe Kerk en gemeenschap bestaat, de patriarch speciale eer toekennen.⁹¹

16. Patriarch Kirill

In de woorden die de getuigen gebruikten om de acties van de vrouwen van *Pussy Riot* te kwalificeren – “belediging”, “vernedering”, “kwetsing”, “minachting”, “uiting van haat” – resoneert Dacey’s concept van *personal blasphemy*.⁹² Dacey geeft aan dat “[a]part from being an affront to the sacred, an act of sacrilege can be an affront to a person regarding the sacred.”⁹³ Hij geeft aan dat deze moderne interpretatie van blasfemie “moral notions of respect, insult, offense and dishonor”⁹⁴ mobiliseert, en dat in het concept van *personal blasphemy* de nadruk ligt op de intenties van de blasfemerende persoon, de wijze waarop het inhoudelijke blasfemische aspect tot uiting wordt gebracht, en de subjectieve evaluatie hiervan door het individu. Volgens Dacey is de basis van het concept *personal blasphemy* gelegen in de historische verschuiving naar een meer egalitaire inrichting van de samenleving welke (mannelijke eerbare) burgers liberale rechten toekeende, en een verschuiving in het denken over de bron van normatieve autoriteit, welke inhield dat deze die niet langer als onafhankelijk van de mens, maar als “force of the soul”, inherent aan de mens werd gedacht. Dacey wijst erop dat onder de notie van *personal blasphemy* het onvermogen of de nalatigheid om respect te tonen voor de “dignity of the human person” schuilgaat.⁹⁵ Gelijkwaardigheid van mensen op basis van hun mens-zijn en *equal standing* van personen in de samenleving, zijn verondersteld wanneer gesproken wordt over *personal blasphemy*.

Met name in de West-Europese context is het spreken over blasfemie in de afgelopen decennia steeds meer verbonden geraakt met het discours over mensenrechten. Dacey stelt dat het vocabulaire dat wordt gehanteerd om te spreken over blasfemie in sterke mate is beïnvloed door het liberale spreken over “individuele rechten en respect voor personen.”⁹⁶ Hij geeft aan dat in de afgelopen jaren het Europese Hof voor de Rechten van de Mens door haar specifieke interpretatie van verschillende artikelen en haar jurisprudentie, een notie van een “recht op respect voor religieuze gevoelens” en een daarmee verbonden “recht op bescherming van religieuze gevoelens” heeft gepostuleerd.⁹⁷

⁹¹ In een *honor system* wordt door de *honor group* aan bepaalde personen speciale eer toegekend vanwege het aanzien dat genieten op grond van specifieke cultureel bepaalde normen. Stewart, F. H., *Honor*, Chicago: University of Chicago Press, 1994, p. 54; Burgess, J. P., ‘The Pussy Riot protest’, p. 28; Elder, M., ‘Pussy Riot trial’.

⁹² Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 11.

⁹³ *Ibid.*, p. 39.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ *Ibid.*, pp. 11, 34-36.

⁹⁶ *Ibid.*, pp. 11, 104.

⁹⁷ *Ibid.*, pp. 66, 68, 80-81, 97. Dacey verwijst naar: *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, 1994, 19 EHRR 34, paragraaf 46, 47, 50, 55-56.

De tekst van het eerder genoemde document van de Russisch Orthodoxe Kerk – *Attitude* - welke werd aangehaald om de aanklacht tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich te onderbouwen, sluit aan bij de notie van een recht op respect voor de “dignity of the human person” en het specifieke “recht op respect voor religieuze gevoelens.” In het document staat geschreven dat “[i]n case of blasphemy, religious ideas are not taken as the object of legal protection but rather rights and lawful interests of believers, their dignity and religious sensibilities.”⁹⁸ In reactie hierop spraken de openbaar aanklagers over het feit dat het losgeslagen gedrag van de vrouwen “(...) insult religious observance and demean the human dignity of a significant social community. This is a real threat to civil consent (...).”⁹⁹

Zowel de tekst van *Attitude* als die van de formele aanklacht tegen de vrouwen van *Pussy Riot*, liggen in lijn met de recente geschiedenis van het omgaan met blasfemie en het beledigen van de religieuze gevoelens van personen door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Dacey stelt in zijn boek dat er vanaf 2008 een verschuiving in het internationale discours over blasfemie heeft plaatsgevonden. Sinds 2008 wordt er wanneer het gaat over blasfemie, steeds minder vaak over “defamation of religions”, en steeds vaker van “advocacy of religious hatred” en “hate speech” gesproken. Ook in de zaak tegen de drie vrouwen van *Pussy Riot* werd deze terminologie gebruikt. Waar in de onderbouwing van de aanklacht veelvuldig werd gesproken over de blasfemische gedragingen van de vrouwen, werd er in de formele aanklacht niet gesproken over blasfemie, maar van een motief van religieuze haat en vijandigheid, en het aanzetten tot religieuze haat en vijandigheid, haat en vijandigheid naar de Russisch Orthodoxe kerk, en Russisch Orthodoxe gelovigen.

Dacey wijst erop dat door de verschuiving in het spreken over blasfemie, godslasterende uitingen steeds vaker gelijk worden gesteld met zogenaamde “religious hate speech”¹⁰⁰ waardoor er met name in Europa sprake zou zijn van een toenemende criminalisering en onderdrukking van “religiously controversial expression.”¹⁰¹ *Hate speech* is verboden op grond van artikel 20 van het Internationale Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten. Dit artikel beperkt de vrijheid van meningsuiting door een verbod op “advocacy of national, racial or religious hatred that constitutes incitement to discrimination, hostility or violence.”¹⁰² Het Mensenrechtencomité van de Verenigde Naties heeft erop gewezen dat, om te kunnen spreken van “religious hate speech”, er sprake moet zijn van: “(...) an instance of (...) speech that violates the rights or reputations of others or endangers national security, public order, public health, or morals,”¹⁰³ en dat om te kunnen spreken van het aanzetten tot religieuze haat en vijandigheid, sprake moet zijn van een intentie hiertoe. In de officiële tenlastelegging van de vrouwen van *Pussy Riot* is ook in dit geval duidelijk overeenstemming te zien wat betreft de wijze van formuleren van de aanklacht en de wijze waarop internationale wettelijke kaders geformuleerd zijn.

De toenemende criminalisering en onderdrukking van “religiously controversial expression” in Europa, gebeurt ondermeer op grond van de beperking die artikel tien van het Europees Verdrag tot Bescherming van de

⁹⁸ Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv, (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 83-84.

¹⁰¹ Ibid., p. 67.

¹⁰² Ibid., p. 84. Zie: Verenigde Naties, *Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten*, New York, 16-12-1966, beschikbaar op: http://wetten.overheid.nl/BWBV0001017/geldigheidsdatum_10-07-2013 (10-07-2013).

¹⁰³ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 98.

*Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden*¹⁰⁴ mogelijk maakt. Artikel tien deel twee, stelt dat: “[t]he exercise of these freedoms (...) may be subject to such formalities, conditions, restrictions or penalties as are prescribed by law and necessary in a democratic society (...)”¹⁰⁵ Deze beperking van het recht op vrijheid van meningsuiting wordt verder gefaciliteerd door de zogenaamde doctrine van *margin of appreciation*. Deze door het Europese Hof voor de Rechten voor de Mens in het leven geroepen doctrine, geeft staten de ruimte om zelf te bepalen in welke mate zij het voor de instandhouding van de democratische samenleving noodzakelijk achten, om fundamentele rechten van haar burgers – in dit geval het recht op vrijheid van meningsuiting - te beperken.¹⁰⁶

Dacey wijst erop dat de vrijheid die in de *Verklaring van de Rechten van de Mens* is vastgelegd “(...) consists in the freedom to do everything which injures no one else (...)”¹⁰⁷ Hij legt uit hoe het bekende vrijheidsprincipe of schadeprincipe van John Stuart Mill in dit kader verhelderend werkt voor het bepalen van wat “injury” hier inhoudt. Dacey geeft aan dat volgens Mill’s vrijheidsprincipe of schadeprincipe “(..) harm entails the frustration of an individual’s rights or interests (...)”¹⁰⁸ *Injury of harm* is in deze interpretatie als schade, te onderscheiden van belediging omdat belediging weliswaar leidt tot een vervelende subjectieve ervaring, maar niet tot het schenden van de rechten van een persoon. In de jurisdictie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens is de belediging en kwetsing van de religieuze gevoelens in de afgelopen decennia echter met regelmaat uitgelegd als het toebrengen van schade aan de betreffende perso(o)n(en). Dacey haalt in zijn boek in dit kader de rechtszaak van het Otto-Preminger-Instituut tegen de Oostenrijkse staat aan. In deze zaak bepaalde het Europese Hof voor de Rechten van de Mens uiteindelijk dat “(...) “desecration of beliefs“ can be such as to inhibit those who hold such beliefs from exercising their freedom to hold and express them.”¹⁰⁹ Het beledigen en kwetsen van de religieuze gevoelens van gelovigen, kan volgens deze redenering op basis van de overtuiging dat de vrije geloofsbeleving hierdoor geschaad kan worden, de rechten van gelovigen schenden en hen hierdoor benadelen en schaden. Belediging en schade komen in deze interpretatie dicht bij elkaar te liggen. Een gevolg hiervan is dat het mogelijk wordt om de vrijheid van (bijvoorbeeld) religieus controversiële meningsuiting te beperken, teneinde de vrije geloofsuitoefening en beleving van anderen zeker te stellen. Volgens de eerder genoemde *margin of appreciation* bepalen staten zelf wanneer zij dit nodig achten. De jurisdictie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens getuigt ervan dat in de afgelopen decennia de spanning tussen artikel negen - het recht op vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst - en artikel tien -

¹⁰⁴ Ibid., p. 66. Zie: Raad van Europa, *Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden*, Rome, 04-11-1950, beschikbaar op: http://wetten.overheid.nl/BWBV0001000/geldigheidsdatum_10-07-2013 (10-07-2013).

¹⁰⁵ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 75. Zie: Raad van Europa, *Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden*.

¹⁰⁶ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 66-67.

¹⁰⁷ Ibid., p. 77.

¹⁰⁸ Ibid., p. 77. Het schadeprincipe is “(...) ligt erin dat het enige doel waartoe het de mensheid is toegestaan, hetzij individueel, hetzij gemeenschappelijk, om inbreuk te doen aan de handelingsvrijheid van een van haar leden ligt in zelfbescherming. Dat het enige doel waartoe macht rechtmatig kan worden uitgeoefend jegens een lid van een beschaafde gemeenschap, tegen zijn wil, erin ligt om schade aan anderen te voorkomen.” In: Mill, J. S., *Over Vrijheid*, Nederlandse vertaling door W.E. Krul, Meppel: Druk Boompers drukkerijen bv, 1978. Oorspronkelijk verschenen als: Mill, J. S., *On Liberty*, London: Parker, 1859. Nederlandse vertaling naar de uitgave in: Mill, J. S., *Collected Works of John Stuart Mill, Vol. XVIII ‘Essays on Politics and Society Part I*, Toronto: University of Toronto Press & London: Routledge & Kegan Paul, 1977.

¹⁰⁹ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 66, 81; Otto-Preminger-Instituut v Austria, paragraaf 46-47, 55.

het recht op vrijheid van meningsuiting – in veel gevallen werd opgelost door het recht op de vrijheid van meningsuiting van een persoon te beperken, ten gunste van het recht op vrijheid van godsdienst en het gepostuleerde recht op respect voor de religieuze gevoelens van een andere (religieuze) persoon.¹¹⁰

In de aanklacht tegen de vrouwen van *Pussy Riot* kwam duidelijk naar voren dat de openbaar aanklagers op het standpunt stonden dat de vrouwen door de expressie van hun mening het recht van de Orthodoxe gelovigen op vrijheid van religie en het recht op respect voor hun religieuze gevoelens hadden geschonden. In hun betogen gaven de openbaar aanklagers blijk van kennis en waardering van ondermeer het universele recht op vrijheid van meningsuiting, het recht op respect voor personen, het recht op het recht op vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst, en het gepostuleerde recht op respect voor religieuze gevoelens. De wijze waarop de openbaar aanklagers de zaak uiteenzetten, vertoonde overeenkomst met andere Europese rechtszaken waar in de aanklacht sprake was van “religious hatred”, “religious hate speech” of “advocacy of religious hatred.” De openbaar aanklagers probeerden duidelijk te maken dat de rechten van de gelovigen geschonden waren, dat de openbare orde verstoord was, en dat de vrouwen de intentie hiertoe hadden gehad. Ook in de zaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* werd een vocabulaire gebruikt dat aan te merken is als een “mensenrechtenvocabulaire”, en kreeg het recht op vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst, en het recht op respect voor religieuze gevoelens, prioriteit over het recht op vrijheid van meningsuiting. De openbaar aanklagers gaven aan dat volgens het document van de Russisch Orthodoxe Kerk – *Attitude*:

“(...) the protection of religious doctrines by believers does not prevent other people from expressing their convictions or having discussions with representatives of various religious and non-religious philosophies. Under pretense of combating blasphemy and religious deformation, people who allow criticism of one or the other religious denomination should not be prosecuted. It is necessary to follow the principles of mutual respect, honesty and civility in the religious and philosophical dialogues. Views on other convictions should not be expressed by means of insults and humiliation or be connected to replacing right with wrong, falsifications and calls for violence towards people who profess different views. During the event on 21 February, 2012, in the metropolitan Cathedral of Christ the Savior the rowdy girls were very far from mutual respect and civility. Moreover, they committed their actions by means of offence against and humiliation of Orthodox believers and the Russian Orthodox Church (...) if an individual has complaints and judgments about certain persons, he or she has a right to express them, however, without gross violation of public order. The freedom of speech and actions is limited to the interests and rights of other persons (...)”¹¹¹

De gedragingen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich waren volgens de openbaar aanklagers en de vertegenwoordiger van de Russisch Orthodoxe Kerk, verre van beleefd en getuigden van een ernstig gebrek aan respect voor anderen. Een eerste belediging zou hebben plaatsgevonden op het moment dat de vrouwen de gelovigen met hun gedragingen hadden vernederd en gekwetst. Het feit dat de openbaar aanklagers herhaaldelijk aangaven dat de vrouwen de intentie hadden gehad om de gelovigen te schaden - dat zij hadden geweten dat hun gedragingen een dergelijk effect zouden bewerkstelligen, en dat zij dit gewild hadden - duidde op een tweede belediging. Het willens en wetens kwetsen van de religieuze

¹¹⁰ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 66-67, 74-, 84; Otto-Preminger-Institut v. Austria; I.A. v. Turkey, 2007, 45 EHRR 30; Wingrove v United Kingdom, 1996, 24 EHRR 1, paragraaf 57; Murphy v. Ireland, 2004, Application No. 44179/98, 38 EHRR 212, paragraaf 12.

¹¹¹ Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv, (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*.

gevoelens van mensen, is een teken van een gebrek aan respect voor personen, en een ontkenning van de *equal standing* die hen op basis van hun mens-zijn, hun *human dignity* toekomt.¹¹² De vrouwen zouden blij hebben gegeven van een overduidelijk gebrek aan respect voor het recht op respect waarop de gelovigen vanwege hun *human dignity* recht hebben.

Feminisme en patriottisme

Het feit dat de vrouwen van *Pussy Riot* zichzelf beschrijven als feministes werd door velen in de Russische samenleving gezien als een van de ondermijnende invloeden die uitgingen van *Pussy Riot* als groep, van de drie individuele vrouwen, en van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal. De openbaar aanklagers stelden in de rechtszaak dat het “zogenaamde feminisme” van *Pussy Riot* niet gekenmerkt zou worden door het bevorderen van de rechten van vrouwen, maar dat:

“(…) it is manifested in the destruction of family values, which basically leads to extinction of the human race. They make fun of the significant role of the mother - the birth of children - and call for the aimless protest, the war of everyone against everyone.”¹¹³

Het feit dat het “zogenaamde feminisme” niet tot de bevordering van de rechten van vrouwen zou leiden, maar juist tot een afbreuk van deze rechten, was bepalend voor de uitgesproken negatieve evaluatie van dit “zogenaamde feminisme.” Hoewel rechter Syrova tijdens de rechtszaak aangaf dat feminisme niet verboden is in de Russische Federatie, stelde zij ook dat feminisme onverenigbaar zou zijn met de grondstellingen van het ondermeer het Russisch Orthodoxe christendom, het katholicisme, en de islam waardoor feminisme op gespannen voet zou staan met de religieuze gevoelens van de gelovigen van deze religieuze stromingen.¹¹⁴

Verschillende getuigen in het proces tegen de vrouwen van *Pussy Riot* maakten duidelijk dat feminisme naar hun overtuiging gelijk stond aan blasfemie. Toen Nadezhda Tolokonnikova tijdens het proces de mogelijkheid kreeg om enkele getuigen een vraag te stellen, vroeg zij aan een van de getuigen of het woord feminist volgens deze getuige kon worden aangemerkt als scheldwoord. De getuige antwoordde dat, op het moment dat dit woord zou worden uitgesproken in de kerk, het inderdaad als scheldwoord zou gelden. Een andere getuige gaf bij navraag aan, dat het woord feminist voor een Orthodoxe gelovige een belediging inhoudt, en als obsceniteit geldt.¹¹⁵ Een van de advocaten van de slachtoffers, Yelena Pavlova, vertelde dat haar cliënten zich in hevige mate beledigd en gekwetst voelden door het feit dat Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich tijdens de rechtszaak hadden gesteld dat feminisme is toegestaan binnen de Russisch Orthodoxe Kerk. Zij wees erop dat dit een valse voorstelling van zaken zou zijn waarna zij claimde dat feminisme een doodzonde is.¹¹⁶

Feminisme, hoewel niet verboden in de Russische Federatie, werd onderdeel van de zaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* vanwege het feit dat de feministische inspiratie en uitlatingen van de vrouwen, de gelovigen

¹¹² Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 44-45.

¹¹³ Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*.

¹¹⁴ Ibid.; Schuler, C., ‘Reinventing the Show Trial’, p. 12.

¹¹⁵ *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom*, p. 50.

¹¹⁶ Elder, M., ‘Pussy Riot trial’.

hadden beledigd en hun religieuze gevoelens hadden gekwetst, hetgeen een schending van hun recht op vrijheid van geweten, overtuiging en godsdienst, hun recht op respect voor hun persoon, en hun (gepostuleerde) recht op respect voor hun religieuze gevoelens zou hebben betekend.

Beledigend, hoewel niet kwetsend voor religieuze gevoelens, was volgens de openbaar aanklagers het feit dat de leden van *Pussy Riot* hun *performance* hadden gehouden op de plek die ook een monument is voor de soldaten die omkwamen in de Oorlog van 1812. De openbaar aanklagers lazen tijdens de rechtszaak een brief van aartsbisschop Mikhail Ryazantsev voor waarin hij aangaf dat:

“[f]or the non-believers, who love the history of our homeland and commemorate their ancestors, dancing in this Cathedral (i.e., memorial) is on par with dancing on the grave of the Unknown Soldier.”¹¹⁷

Ook patriarch Kirill wees erop dat de Christus Verlosserkathedraal direct verbonden is met de nagedachtenis aan de Oorlog van 1812 en Rusland's voorouders.¹¹⁸ Naast de openbaar aanklagers en de officiële vertegenwoordigers van de Russisch Orthodoxe Kerk, uitten ook anderen zich ten aanzien de belediging die het optreden van de vrouwen van *Pussy Riot* zou hebben betekend voor de nagedachtenis aan de voorouders van het huidige Rusland. Russisch katholiek priester Kirill Gorbunov gaf in een interview aan dat het feit dat het optreden had plaatsgevonden slechts een aantal jaren nadat het recht op godsdienstvrijheid in Rusland was hersteld, niet alleen een blijk van minachting voor een bepaalde kerk of een bepaalde gezindte zou hebben betekend, maar dat het bovenal een teken van minachting was voor “(...) the heroic and tragic heritage of our country.”¹¹⁹

Vonnis en bewijsvoering

Om tot een veroordeling op basis van wetsartikel 213, deel twee – *hooliganisme* – te kunnen komen, zou er sprake moeten zijn van een grove schending van de openbare orde waaruit minachting voor de samenleving blijkt, waarbij de schending van de openbare orde vergezeld zou moeten gaan van geweldpleging tegen personen, de dreiging hiermee, en/of het berokkenen van schade aan privé eigendommen en/of de vernietiging hiervan. Vervolgens zou er ook sprake moeten zijn van: A) een groep personen die samenwerkt zou hebben, een groep personen die zouden hebben samengezworen of een georganiseerde groep personen, B) verzet tegen gezagsdragende personen, en/of personen wiens taak het is om de openbare orde te bewaken, en/of personen die schending van de openbare orde proberen te voorkomen, C) een eerdere veroordeling voor *hooliganisme*. Uit het wetsartikel sprak duidelijk dat er sprake moest zijn een benadeelde persoon. Het motief van religieuze haat en vijandigheid, religieuze haat en vijandigheid naar de Russisch Orthodoxe kerk, en naar Russisch-orthodoxe gelovigen, werd als “geweldpleging tegen personen” in het vonnis met name bewezen geacht op grond van de getuigenverklaringen waaruit sprak dat de acties van de vrouwen de religieuze gevoelens van de gelovigen hadden gekwetst, en dat zij immateriële schade hadden geleden ten gevolge van

¹¹⁷ Ryazantsev, M, (aartsbisschop), *The letter of the Sacristan of the Christ the Saviour Cathedral*, 27 February 2012, opgenomen in: Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv, (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*, Vol. 1, p. 22.

¹¹⁸ Kirill, *Patriarch Kiril's Speech*.

¹¹⁹ Interfax Religion, *Russian Catholic sympathize with the Russian Church because of the Pussy Riot performance*, 16 March 2012, beschikbaar op: <http://www.interfax-religion.com/?act=news&div=9158> (14-07-2013).

het feit dat zij getuige waren geweest van het gebeuren in de Christus Verlosserkathedraal. De getuigen/de slachtoffers gaven aan dat de vrouwen hen door hun blasfemische gedragingen spirituele wonden hadden toegebracht en een getuige verklaarde dat hij sinds het optreden van de vrouwen niet meer in staat was geweest om te werken.¹²⁰ Ook in het psychologisch en linguïstisch onderzoek van de acties van de vrouwen van *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal, de woorden die zij volgens de verschillende getuigen in de kathedraal zouden hebben gesproken, en de reacties op het filmpje op *youtube*, werd bewijs gevonden voor het motief van religieuze haat en vijandigheid, religieuze haat en vijandigheid naar de Russisch Orthodoxe kerk, en naar Russisch Orthodoxe gelovigen.¹²¹

De oorzaak voor de kwetsing van de religieuze gevoelens en de opgelopen schade was volgens rechter Syrova gelegen in het feit dat de vrouwen God en het Heilige doelgericht zouden hebben beledigd door blasfemische taal te spreken in de kerk, en zich door hun kleurige en onvoldoende bedekkende kleding, het springen, dansen, schoppen, schreeuwen en zingen niet respectvol te tonen in de nabijheid van God en het Heilige. Zij zouden daarnaast de eeuwenoude, door God bepaalde en gewilde tradities van de Kerk hebben geschonden door ondermeer de gewijde plaatsen betreden die zijn voorbehouden aan de mannelijke clerus, liturgische handelingen te parodiëren, de patriarch te beledigen en de kerkregels te negeren.

Naast het kwetsen van de religieuze gevoelens van de gelovigen zouden de vrouwen zich volgens de rechter ook schuldig hebben gemaakt aan een gebrek aan respect voor personen welke hen op basis van hun mens-zijn – hun *human dignity* - toekomt. Dit kwam onder andere naar voren uit het psychologisch en linguïstisch onderzoek, maar bleek volgens de rechter ook uit feit dat de vrouwen de waarschuwingen en bezwaren van de mensen in de Christus Verlosserkathedraal hadden genegeerd. Het gegeven dat zij zich op dat moment niet hadden bekommerd om de religieuze gevoelens van de gelovigen, was voor de rechter het bewijs dat zij hen willens en wetens gekwetst hadden, en dat zij het recht op respect voor personen en het recht op vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst van de gelovigen hadden geschonden. Bewijs voor de intentie om de Russisch Orthodoxe Kerk en de Russische Orthodoxe gelovigen te schaden, zag de rechter verder in het gegeven dat de vrouwen de borden met daarop de gedragsregels voor een bezoek aan de kerk die bij de ingang van de kathedraal zouden hebben gestaan, hadden genegeerd.

Het feit dat de vrouwen kleding en instrumenten hadden meegenomen naar de kerk, dat zij repetities hadden gehouden voor hun optreden, teksten met een godslasterende inhoud en muziekopnames hadden voorbereid, en mensen hadden uitgenodigd om aanwezig te zijn bij hun *performance*, waren voor de rechter allemaal duidelijke aanwijzingen dat de vrouwen van *Pussy Riot* als groep zouden hebben samengewerkt met de intentie om de Russisch Orthodoxe Kerk, Russisch Orthodoxe gelovigen en (de morele basis van) de Russische samenleving te schaden.

De aanklacht dat de vrouwen met hun optreden de morele basis van de Russische samenleving hadden ondermijnd en dat zij de Russische samenleving minacht(t)en, werd ondersteund door de resultaten van het

¹²⁰ Het contrast tussen het feit dat eerdere traumatische oorlogservaringen niet tot arbeidsongeschiktheid hadden geleid, maar het door de vrouwen van *Pussy Riot* veroorzaakte spirituele trauma dit wel tot gevolg had gehad, benadrukte de ernst van de misdaad die vrouwen zouden hebben begaan.

¹²¹ Russian Federation, *The expert's opinion № 30/2*, 2 April 2012; *The expert's opinion № 91/2*, 2 April 2012; *The experts' opinion as of 23 May 2012*, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*.

psychologisch en linguïstisch onderzoek, en bewezen geacht.¹²² Het verstoren van de openbare orde en de aanzet tot religieuze haat en vijandigheid naar de Russisch Orthodoxe Kerk en Russisch Orthodoxe gelovigen, zou niet alleen het gevolg zijn geweest van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal en het feit dat de kerkorde was verstoord, maar kwam volgens de rechter ook voort uit en werd bewezen geacht op grond van het feit dat *Pussy Riot* door middel van het publiceren van het filmpje op *youtube* haar acties aan een breder publiek had getoond. Op eenzelfde manier had het uitnodigen van vertegenwoordigers van verschillende (sociale) media er volgens haar toe bijgedragen dat ook mensen die niet aanwezig waren geweest in de Christus Verlosserkathedraal, aan hun acties waren blootgesteld waardoor ook zij schade zouden hebben geleden. Het gevaar dat de vrouwen van *Pussy Riot* voor de openbare orde en veiligheid zouden hebben betekend vanwege het feit dat uit de onrust die zij met hun daden onder Russisch Orthodoxe gelovigen zouden hebben veroorzaakt, (re)acties hadden kunnen volgen die tot ernstige spanningen tussen verschillende sociale en religieuze bevolkingsgroepen hadden kunnen leiden, werd bewezen geacht op basis van het intentioneel verspreiden van de beelden met de wetenschap dat zij schade zouden berokkenen. Ook hier bevestigde het psychologisch en linguïstisch onderzoek - dit keer van de reacties op het filmpje op *youtube* - de aanklacht. Het onderzoek leverde bewijs voor het verstoren van de openbare orde, gevaar voor de openbare orde en veiligheid, en de aanzet tot religieuze haat en vijandigheid naar de Russisch Orthodoxe Kerk en Russisch Orthodoxe gelovigen.¹²³

Naast psychologisch en linguïstisch onderzoek, werd ook forensisch psychologisch en psychiatrisch onderzoek gedaan. Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich werden allen forensisch psychologisch en psychiatrisch beoordeeld. Uit het onderzoek kwam naar voren dat alle drie de vrouwen niet zouden lijden aan een stoornis in de geestelijke vermogens welke tot ontoerekeningsvatbaarheid zou kunnen leiden. Wel kwam naar voren dat er bij alle drie sprake zou zijn van een persoonlijkheidsstoornis volgens de *ICD-10*.¹²⁴ Volgens de forensisch psychologische en psychiatrische beoordeling zou er bij Nadezhda Tolokonnikova sprake zijn van een gemengde persoonlijkheidsstoornis. Aanwijzingen hiervoor werden gevonden in het feit dat:

“(...) she has a pro-active attitude to life, relies on personal experience in decision-making, and strives for self-realization up to defending her social values with predominant significance” in combinatie met “(...) the particularity of her interests, self-confidence, over-estimated level of aspiration along with high sensitivity for criticism with a predisposition emphatically to express her opinion.”¹²⁵

Ook Yekatarina Samutsevich zou volgens het forensisch psychologisch en psychiatrisch onderzoek leiden aan een gemengde persoonlijkheidsstoornis. De psychiater gaf aan dat:

¹²² Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*.

¹²³ Russian Federation, *The expert's opinion № 91/2*, 2 April 2012; *The experts' opinion as of 23 May 2012*, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*.

¹²⁴ De ICD-10, de tiende editie van de *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*, is een internationaal erkend en gehanteerd instrument voor het classificeren van diagnoses.

¹²⁵ Alekseev, N., *Psychiatric Clinic № 1. Department of Forensic Psychiatric Examinations*, Vol. 6, pp. 268-273 (N. Tolokonnikova).

“ (...) she is obstinate and self-righteous and steadfast in her opinions, also she shows an uncompromising attitude and low emotional sensitivity, with a consistency of internally motivated behavior, rationality, and a tendency to show oppositional forms of behavior in frustrating or conflict situations along with the subjectivity and state of awareness, difficulty in anticipating the consequences of the decisions which are made in emotionally significant situations and forecasting possible situation changes.”¹²⁶

Bij Maria Alyokhina werd een emotioneel instabiele persoonlijkheidsstoornis volgens het impulsieve type gevonden:

“(...) she is very prone to ostentatious behavior, overestimation of self-esteem and has excessive pretentiousness with a tendency to manipulative behaviour and protest responses (...) this goes along with unstable life stereotype and disregard to commonly accepted norms and rules, instability of emotional expressions and affective motives.”¹²⁷

Beeldvorming

Het feit dat de drie vrouwen van *Pussy Riot* vanwege de bij hen geconstateerde persoonlijkheidsstoornissen niet als psychisch geheel stabiel werden gezien, sluit deels aan bij de wijze waarop zij door sommige media werden neergezet, en door sommigen in de Russische samenleving werden gezien; als onopgevoede en onverstandige *devochk* – “meisjes.”¹²⁸

Het beeld van de vrouwen als gevaarlijke feministes, maar vooral het beeld van de vrouwen als kwaadwillende godslasteraars werd door de openbaar aanklagers en door de Russische media sterk naar voren gebracht, en vond (mede daarom) haar weerklank in een aanzienlijk deel van de Russische bevolking.¹²⁹ Soms werd een grimmig beeld van de vrouwen geschetst als “bezeten door de duivel”, of als “heksen.” De advocaat van een van de slachtoffers, Sergey Vinogradov, stelde in een interview met de krant dat de “(...) the group's actions stemmed from Satan himself” en dat de *performance* van *Pussy Riot* niets minder dan een “heksenritueel” was geweest. Officiële vertegenwoordigers van de Kerk gaven aan dat de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* “door God gewild” was, en dat zij alleen nog hoop op het eeuwig leven zouden kunnen hebben wanneer zij boete zouden doen voor hetgeen zij gedaan hadden.¹³⁰

¹²⁶ Alekseev, N., Psychiatric Clinic № 1. Department of Forensic Psychiatric Examinations, Vol. 6, pp. 293-298 (Y. Samutsevich).

¹²⁷ Alekseev, N., Psychiatric Clinic № 1. Department of Forensic Psychiatric Examinations, Vol. 6, pp. 234-241 (M. Alyokhina).

¹²⁸ Schuler, C., ‘Reinventing the Show Trial’, pp. 16-17.

¹²⁹ Elder, M., ‘Pussy Riot trial’; Young, C., ‘Putin Goes to Church’, *Reason* 44:8 (2013). In een peiling van het Levada Center gaf 31 procent van de respondenten aan neutraal of positief ten opzichte van *Pussy Riot* te staan. 51 Procent van de respondenten stond negatief of zeer negatief tegenover *Pussy Riot*. In: ‘Ook Poetin-aanhanger betreurt imagoschade’, de *Volkskrant* 20-8-2012.

¹³⁰ Ibid.; Burgess, J. P., ‘The Pussy Riot protest’, p. 26.

3. Het perspectief van de vrouwen

Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich moesten zich verhouden tot de aanklacht van door religieuze haat gevoed *hooliganisme* welke door de Russische staat tegen hen was ingebracht. De vrouwen werden geconfronteerd met beschuldigingen van ondermeer samenzwering, ernstige verstoring van de openbare orde, religieuze haat en vijandigheid, haat en vijandigheid gericht naar de Russisch Orthodoxe Kerk en naar Russisch Orthodoxe gelovigen, het intentioneel aanzetten tot religieuze haat en vijandigheid naar de Kerk en gelovigen, minachting van de Russische samenleving, en het toebrengen van schade aan personen. Hoewel de vrouwen slechts enkele malen de mogelijkheid kregen om zich in de rechtbank persoonlijk uit te spreken, hebben zij door middel van hun verklaringen en een aantal openbaar gemaakte brieven, een indruk kunnen geven van de context waarin het idee voor de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal was ontstaan en van hun motieven voor het uitvoeren ervan. Ook reageerden zij in hun verklaringen en in hun brieven op de uitwerking die hun *performance* op het bredere publiek had gehad, en op de feiten waarvan zij beschuldigd werden.

In dit hoofdstuk zal ik de verschillende brieven en verklaringen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich analyseren opdat helderheid kan ontstaan over wat volgens de vrouwen zelf hun beweegredenen waren voor het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, en inzicht kan ontstaan in de wijze waarop deze motieven in hun samenhang met verschillende waarden, principes en idealen die aanwezig zijn in de brieven en verklaringen, op een dieper gelegen niveau betekenis kunnen krijgen. In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk zal ik gebruik maken van het theoretisch denken van verschillende sociologen, politicologen en (politiek) filosofen om het spreken en schrijven van de vrouwen van *Pussy Riot over civil society* te duiden. Hierbij zal ik de hedendaagse Russische politieke situatie in historisch perspectief plaatsen opdat (het denken van de vrouwen over) *civil society* in haar bredere context begrepen kan worden. In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk zal ik middels een (filosofische) analyse inzichtelijk maken welke waarden, principes en idealen in het denken en schrijven van de drie vrouwen aanwezig zijn, en hoe deze in hun onderlinge samenhang en in samenhang met het verlangen naar *civil society* geduid zouden kunnen worden. Ik zal hierbij het denken van de Franse filosoof Michel Foucault over *ascese* en *parrèsia* als theoretisch kader hanteren. Tenslotte zal ik uiteenzetten hoe de vrouwen en hun advocaten zich hebben verhouden tot de formele aanklacht van door religieuze haat gevoed *hooliganisme*.

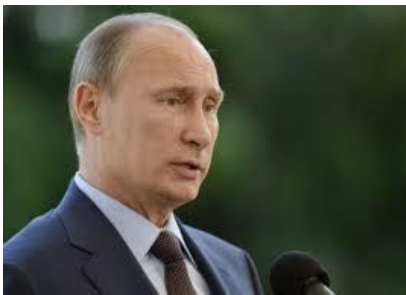
Politiek protest

Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich verklaarden dat hun optreden in de Christus Verlosserkathedraal een *political art performance* was geweest; een politieke protestactie waarbij zij gebruik hadden gemaakt van (elementen van) specifieke kunstvormen.¹³¹ De vrouwen hadden gebruik gemaakt van het muziekgenre punkrock vanwege de oprechtheid en eenvoud die volgens hen uit dit muziekgenre

¹³¹ Tolokonnikova, N., 'Opening Courtroom Statement by Nadya', p. 44; Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 91.

spreken en die zouden passen bij de aard van hun protest. De vrouwen verklaarden deel uit maken van de feministische groep *Pussy Riot* die werd opgericht door een aantal politiek en sociaal geëngageerde jonge vrouwen die politieke en sociale thema's onder de aandacht van het Russische publiek willen brengen door middel van het uitvoeren van onverwachte *punkperformances* in het publieke domein.¹³² Zij legden uit dat de kleurrijke mini-jurkjes, net als de *balaclava's* die zij tijdens de optredens dragen, onderdeel zijn van de identiteit van *Pussy Riot* en verbonden zijn met een specifieke opvatting van anonimiteit als concept waarbij niet de individuele persoon centraal staat, maar de ideeën die worden vertegenwoordigd.¹³³

Tijdens de rechtszaak gaven de drie vrouwen aan dat het optreden in de Christus Verlosserkathedraal niet was ingegeven door (anti-)religieuze motieven of religieuze haat¹³⁴, maar dat de *politieke* protestactie gericht was geweest tegen het toenemend autoritaire regime van president Poetin en de groeiende verwevenheid van dit regime met (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk.¹³⁵ De actie zou zijn voortgekomen uit de verontwaardiging van de vrouwen over het feit dat patriarch Kirill toenmalig premier Vladimir Poetin in aanloop naar de presidentsverkiezingen een “wonder van God” had genoemd en Russisch Orthodoxe gelovigen had aangemoedigd om op hem te stemmen.¹³⁶ De vrouwen gaven aan dat zij zich ontgoocheld en gekwetst hadden gevoeld door het feit dat de patriarch datgene steunde waartegen zij zich juist zo trachtten te verzetten: het autoritaire en antifeministische beleid van Poetin, en de “treachery, deceit, bribery, hypocrisy, greed, and lawlessness” waaraan Poetin zich volgens hen schuldig zou maken.¹³⁷

17. President Poetin

18. Patriarch Kirill

Yekatarina Samutsevich besteedde in haar *Closing Courtroom Statement* uitvoerig aandacht aan het feit dat volgens de vrouwen van *Pussy Riot* de toenemende verstrengeling van het ‘Poetin regime’ en de Russisch Orthodoxe Kerk een strategie van de politieke elite zou zijn om haar macht verder uit te breiden en te consolideren. Yekatarina Samutsevich stelde dat het Russisch Orthodoxe geloof zou kunnen voorzien in de “more persuasive transcendent guarantees” die Poetin zou denken nodig te hebben om zijn machtspositie te handhaven. Zij gaf aan dat Poetin:

¹³² Ibid., p. 92; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 20-22., p. 20-21; Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, pp. 41, 44.

¹³³ Ibid., p. 39.

¹³⁴ Ibid., p. 44.

¹³⁵ Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 93; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012’, p. 23; Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p. 41.

¹³⁶ Ibid., p. 42; Schuler, C., ‘Reinventing the Show Trial’, p. 8.

¹³⁷ Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’ p. 42.

“(…) felt the need for more persuasive transcendent guarantees of his long tenure at the pinnacle of power. It was then that it became necessary to make use of the aesthetic of the Orthodox religion, which is historically associated with the heyday of Imperial Russia, where power came not from earthly manifestations such as democratic elections and civil society, but from God Himself.”¹³⁸

Poetin slaagde er volgens Yekatarina Samutsevich in om de Russisch Orthodoxe Kerk en (een aanzienlijk deel van) de Russisch Orthodoxe gelovigen aan zich te binden door enerzijds gebruik te maken van het feit dat ten tijde van het Sovjet regime de Kerk als instituut schade had geleden en veel van haar vroegere glorie was verloren, en anderzijds een appel te doen op het beeld van de Kerk als vertegenwoordiger van de toenmalige tegencultuur. Het feit dat het oude Sovjet regime door het overgrote deel van de Russische burgers negatief wordt geëvalueerd, zou maken dat zij volgens haar positief konden (en kunnen) staan ten opzichte van de Russisch Orthodoxe Kerk. De Russisch Orthodoxe Kerk op haar beurt, zou ontvankelijk (geweest) zijn voor de pogingen tot nauwe samenwerking door de staat vanwege de mogelijkheden die de staat haar zou hebben geboden (en zou bieden) om het verlies van invloed, status en macht dat zij in de Sovjet tijd had geleden, te herstellen. Yekatarina Samutsevich wees erop dat de Kerk een prominente en invloedrijke rol zou hebben gekregen (en heeft) in het “politieke project om de verloren spirituele waarden van Rusland te herstellen”, maar dat zij zouden worden geacht “[to] confront all pernicious manifestations of contemporary mass culture and its concepts of diversity and tolerance.”¹³⁹ Zij duidde het beschikbaar stellen van professionele opnamemogelijkheden en het toekennen van gratis zendtijd op de nationale radio- en televisiezenders aan de Russisch Orthodoxe Kerk door de staat, als een strategie om de ideologische boodschappen die de vertegenwoordigers van de Kerk in het kader van het herstellen van de spirituele waarden en het constitueren van de morele basis van Rusland, in het collectieve geheugen te doen inslijten opdat de gecommuniceerde waarden en normen ervaren zouden (en zullen) worden als “something natural, constant, and compulsory.”¹⁴⁰ Volgens Yekatarina Samutsevich was het feit dat de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal het eenduidige beeld van de Orthodoxe cultuur dat via de media zou worden (en wordt) gecommuniceerd zou hebben doorbroken, de uiteindelijke reden zijn geweest voor de arrestatie en vervolging van de vrouwen van *Pussy Riot*. Door (aan een breed publiek) te laten zien dat de Russisch Orthodoxe cultuur niet alleen aan de Kerk, de patriarch en Poetin zou toebehoren, maar dat zij net zo goed toebehoort aan de Russische burgers die zich tegen hen verzetten, zouden zij Poetin’s zorgvuldig uitgewerkte strategie om zijn macht te waarborgen hebben ondermijnd en hem persoonlijk hebben getart.¹⁴¹

¹³⁸ Samutsevich, Y., ‘Closing Courtroom Statement by Katya’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 87-90, p. 88.

¹³⁹ Samutsevich, Y., ‘Closing Courtroom Statement by Katya’, p. 88.

¹⁴⁰ *Ibid.*, p. 89. De invloed van het denken van Foucault over discipline en de *creation of docile bodies* is in de uiteenzetting van Yekatarina Samutsevich duidelijk aanwezig. Zie: Foucault, M., *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Engelse vertaling door A. Sheridan, Paris: Gallimard, 1977. Oorspronkelijk verschenen als: Foucault, M., *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975.

¹⁴¹ Samutsevich, Y., ‘Closing Courtroom Statement by Katya’, p. 89.

Civil society

Nadezhda Tolokonnikova betoogde dat de actie in de Christus Verlosserkathedraal gemotiveerd was door een vurig verlangen om de politieke situatie in Rusland te veranderen. Net als de andere *performances* van *Pussy Riot* zou het optreden in de kathedraal volgens haar een protest tegen de onderdrukking van de *civil society* door het autoritaire regime van Poetin zijn geweest.¹⁴² In haar *Closing Courtroom Statement* gaf zij aan dat:

“(...) our performances are a kind of civic activity amidst the repressions of a corporate political system that directs its power against basic human rights, and civil and political liberties.”¹⁴³

De nadruk op het belang van een *civil society*, de motivatie om zich te verzetten tegen de onderdrukking ervan, en het vurige verlangen om bij te dragen aan de ontwikkeling van een *civil society* en er deel van uit te maken, sprak uit alle verklaringen en brieven van de vrouwen. Om te kunnen begrijpen wat de vrouwen hiermee voor ogen hadden en waarom zij zoveel nadruk legden op deze *civil society*, is het noodzakelijk om het begrip nu eerst te verhelderen.

Socioloog Craig Calhoun stelt dat de notie van een *civil society* in de politieke filosofie en sociale theorie in eerste instantie bepaald werd door het idee dat een politieke gemeenschap het vermogen heeft om zich onafhankelijk van de staat te organiseren.¹⁴⁴ Deze eerste opvatting van *civil society* als “maatschappelijk zelfbestuur tegenover de staat,”¹⁴⁵ hield verband met verschillende veranderingen die plaatsvonden in de zeventiende en achttiende eeuw en waarvan de verwerping van de absolute monarchie, de ontwikkeling van de notie van het soevereine volk, en de opkomst van de zelfregulerende markten bepalend waren. Calhoun wijst erop dat er naast het denken over *civil society* op basis van haar “economic-systemic character”¹⁴⁶ ook in sociale termen over *civil society* werd gedacht. Denkers als Charles de Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, en Alexis de Tocqueville legden de nadruk op het belang van de sociale verbanden die mensen als onafhankelijke individuen met elkaar aangaan en vertegenwoordigden een tweede traditie in het denken over *civil society*. *Civil society* werd volgens deze opvatting niet (alleen) gezien als de capaciteit van een politieke gemeenschap om zich onafhankelijk van de staat te organiseren, maar vooral als het vermogen van individuen om zichzelf uit vrije wil en onafhankelijk van de staat en de markten, in deze sociale verbanden te organiseren.¹⁴⁷ Socioloog en rechtsgeleerde Philip Selznick geeft een moderne en bruikbare definitie van deze opvatting van *civil society*. Hij definieert haar als:

“(...) the largely self-generating and self-regulating world of private groups and institutions – family, business, advocacy, sports, locality, religion, ethnicity. Here ordinary lives are lived, mostly unvexed by a

¹⁴² Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p. 42.

¹⁴³ Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 91.

¹⁴⁴ Calhoun, C., ‘Civil Society and the Public Sphere’, *Public Culture* 5 (1993), pp. 267-280, p. 271.

¹⁴⁵ Hoogleraar ‘Civil society, globalisering en duurzame ontwikkeling’ Paul Dekker noemt deze opvatting van *civil society* “maatschappelijk zelfbestuur tegenover de staat”, in: Dekker, P., *De oplossing van de civil society: Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2002, p. 9.

¹⁴⁶ Calhoun, C., ‘Civil Society and the Public Sphere’, p. 270. Calhoun noemt hier vooral de invloed van denkers als Adam Ferguson and Adam Smith.

¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 271. Paul Dekker noemt deze opvatting van *civil society* “intermediaire organisaties onder de staat,” in: Dekker, P., *De oplossing van de civil society*, p. 9.

distant and impersonal authority; here freedom, reciprocity, and mutual aid are nurtured. Civil society is the pre-eminent realm within which energies are liberated and wellbeing is enhanced. It is also a brake on government. Without a vibrant civil society, governments are likely to be unrestrained and unresponsive.”¹⁴⁸

Civil society in de opvatting zoals die van Selznick - als het domein waar individuen uit vrije wil sociale verbanden met elkaar aangaan welke niet georganiseerd of gecontroleerd worden door de staat of de markten, en waar vrijheid, wederkerigheid en wederzijdse ondersteuning worden gegeneerd en gevoed -, wordt tegenwoordig door velen van groot belang geacht voor het functioneren van de democratische processen in een land. Hoogleraar ‘*Civil society, globalisering en duurzame ontwikkeling*’ Paul Dekker stelt dat *civil society* in de landen die “[o]ostelijk van de Elbe” gelegen zijn, met de term *civil society* vaak vooral wordt geduid op de functie die zij heeft voor de democratisering van staten en de verbetering van de individuele rechten.¹⁴⁹ Het is nog niet lang geleden dat de communistische regimes die deze Oost-Europese landen bestuurden ten val kwamen, en een begin werd gemaakt met de transitie naar een democratische inrichting van de verschillende staten. Het feit dat de meeste van deze Oost-Europese landen, waaronder ook de huidige Russische Federatie, op dat moment voor het eerst in aanraking kwamen met democratie, vormt volgens Dekker een contrast met de West-Europese landen waar zich reeds vanaf de zeventiende eeuw een traditie van democratie en individuele rechten had ontwikkeld.

De secularisering die in West-Europese gebieden plaatsvond nadat in de Middeleeuwen een scheiding was aangebracht tussen de spirituele en de temporale macht en waardoor de kerk en de staat voortaan als “afzonderlijke en autonome collectieve entiteiten” golden, leverde de eerste aanzet tot de ontwikkeling van de Westerse traditie van democratie en individuele rechten. Het feit dat gebruiken, taken, levensgebieden en instellingen niet langer (uitsluitend) door de kerk werden bepaald maar voortaan onder de zeggenschap van de reguliere bevolking vielen, droeg er toe bij dat een graduele verschuiving naar een meer egalitaire inrichting van de samenleving kon plaatsvinden.¹⁵⁰ De verschuiving die plaatsvond in het denken over de bron van normatieve autoriteit, welke inhield dat deze niet langer als onafhankelijk van de mens, maar als “force of the soul” inherent aan de mens werd gedacht¹⁵¹, en de ontwikkeling van de doctrine van natuurlijke rechten maakte het mogelijk dat men zich de samenleving op enig moment kon voorstellen als een domein waarin het transcendente volledig afwezig, en de rede alleen bepalend was.¹⁵² Onder invloed van deze veranderingen ontwikkelde zich een nieuwe visie op de samenleving welke verwoord zou worden als *social contract theory*. Volgens deze zienswijze zou de samenleving tot stand komen en bijeengehouden worden door een ‘sociaal contract’ waaraan individuen zich op basis van gelijkwaardigheid en vanuit vrije wil verbinden, waarbij zij

¹⁴⁸ Selznick, P., *The Communitarian Persuasion*, Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2002, p. 44, in: Dekker, P., *De oplossing van de civil society*, p. 8.

¹⁴⁹ Ibid., p. 13.

¹⁵⁰ Taylor spreekt over de “normalisatie van het gewone leven”, in: Taylor, C., ‘What Does Secularism Mean?’, in: Taylor, C., *Dilemmas and Connections: Selected Essays*, Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, pp. 303-325, p. 304; Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, p. 25; Habermas, J., ‘Religion in the Public Sphere’, *European Journal of Philosophy* 14:1 (2006), pp. 1–25, p. 4.

¹⁵¹ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 34-36.

¹⁵² Habermas, J., ‘Religion in the Public Sphere’, p. 4; Taylor, C., ‘What Does Secularism Mean?’, pp. 304-305, 307.

bereid zijn om een deel van hun vrijheden op te geven door zich te onderwerpen aan het gezag van de staat vanwege de bescherming en de voordelen die de samenleving hen biedt.¹⁵³

Toen in de loop van de achttiende eeuw de absolute monarchie werd verworpen en de politieke macht aan het volk werd overgedragen, ontstond er in verschillende West-Europese landen een bewind dat werd bepaald en gelegitimeerd door de wil van het soevereine volk alleen.¹⁵⁴ Calhoun wijst er in dit kader op dat:

“(...) the state no longer defined the political community directly, for its own legitimacy depended on the acquiescence or even support of an already-existing political community. This community is a crucial root to the modern notion of the nation and its simultaneous close link to and distinction from the state (as in the hyphenated term nation-state).”¹⁵⁵

Een traditie van democratie en individuele rechten zoals deze in West-Europa was ontstaan, ontbrak in het gebied dat nu geldt als de Russische Federatie. Het eeuwenlange autocratische bewind van de Russische tsaren en de Russische traditie van lijfeigenschap, werden voor het eerst openlijk en met kracht bestreden toen op 14 december 1824 een groep edelen het einde van de autocratie en het lijfeigenschap eisten. De opstand van deze *Decembristen* werd op gewelddadige wijze neergeslagen door toenmalig tsaar Nicolaas I.¹⁵⁶ Vanaf dat moment ontstonden met regelmaat nieuwe initiatieven tot verzet tegen de absolute macht van de tsaren welke steeds opnieuw met geweld werden beantwoord. De afschaffing van het lijfeigenschap in 1861 door tsaar Alexander II, het instellen van een soort adviserend parlement – de *Doema* – door tsaar Nicolaas II in 1905, en de opstelling van de eerste Russische grondwet in 1906, waren de eerste concrete aanwijzingen dat de Russische traditie van tsaristische autocratie en ondergeschiktheid van het volk aan kracht begon in te boeten.¹⁵⁷ Een echte breuk met de traditie ontstond toen na een volksofstand, tsaar Nicolaas II op 23 februari 1917 afstand deed van zijn troon en een aantal liberaal georiënteerde politici een *Tijdelijke Regering* installeerden. Deze *Tijdelijke Regering* vond concurrentie in de eveneens nieuw opgerichte *Sovjet van Petrograd* – een regering van gekozen vertegenwoordigers van kleinere sovjetraden –, en in de maanden tussen februari en oktober 1917 woedde er een felle strijd tussen de verschillende partijen die hun invloed wilden doen gelden.¹⁵⁸ De zogenaamde *bolsjewieken* waren van mening dat met het vallen van de tsaar de tijd rijp was

¹⁵³ De *social contract theory* is een morele en politieke theorie die ondermeer werd aangehangen en uitgewerkt door Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau en die grote invloed heeft (gehad) op de westerse geschiedenis. Taylor wijst er in dit kader op dat deze opvatting van de samenleving verbonden is met een normatieve visie op burgers als “(...) *rights-bearing individuals who are destined (by God or nature) to act for one another’s mutual benefit*”, in: Taylor, C., ‘Western secularity’, in: Calhoun, C.J., & M. Jürgensmeyer & J. VanAntwerpen (eds.), *Rethinking Secularism*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 31-74, p. 49-50; Taylor, C., ‘What Does Secularism Mean?’, p. 318.

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 315.

¹⁵⁵ Calhoun, C., ‘Civil Society and the Public Sphere’, pp. 270-271. Het idee dat het soevereine volk – het volk dat door haar collectieve (politieke) identiteit en onafhankelijke status ten opzichte van de staat en de markten zich als “maatschappelijk zelfbestuur tegenover de staat” plaatst – werd eerder genoemd in relatie tot de eerste opvatting van *civil society*.

¹⁵⁶ Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Tokyo, Mexico City: Cambridge University Press, 2012, pp. 152-156.

¹⁵⁷ Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen in de Russische samenleving die leiden tot deze veranderingen: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 188-220, 228-230, 277 en 282-287.

¹⁵⁸ De Tijdelijke Regering werd geïnstalleerd op initiatief van Prince Georgii Lvov, Pavel Miliukov en Aleksandr Kerenski: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 298-300. De sovjetraden bestonden uit arbeiders, soldaten en boeren en werden bij hun oprichting gedomineerd door leden van de Socialistische Revolutionaire Partij en de mensjewistische stroming die was ontstaan uit de voormalige Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. De Marxistisch revolutionaire partij was in 1898 opgericht en ten gevolge van een

om Rusland door middel van een machtsgreep door het proletariaat in een socialistische samenleving te transformeren, en zij zagen de sovjetraden als het instrument bij uitstek hiervoor.¹⁵⁹ Tijdens de Oktoberrevolutie van 24 op 25 oktober 1917 zetten de bolsjewistische *Rode Gardes de Tijdelijke Regering* van Aleksandr Kerenski af waarna het door de bolsjewieken gedomineerde eerste Congres der Sovjets een nieuwe regering - de Raad van Volkscommissarissen -, en Vladimir Il-ich Ul'ianov – Lenin - als regeringsleider koos. Hevig verzet tegen deze machtsovername leidde tot een zeer gewelddadige burgeroorlog die aan vele Russen het leven kostte. Nadat de bolsjewieken uiteindelijk in 1923 als overwinnaars uit de oorlog kwamen, bekrachtigde de goedkeuring van de nieuwe grondwet in 1924 het bestaan van de Unie van Socialistische Sovjet Republieken - de USSR.¹⁶⁰

Mede onder invloed van de burgeroorlog was de Communistische Partij in toenemende gecentraliseerd waardoor het leiderschap van de partij bij een kleine groep partijleiders was komen te liggen en hun macht was toegenomen. Niet alleen de partij centraliseerde zich, ook de macht binnen de partij kwam in toenemende mate bij een persoon te liggen en uiteindelijk kreeg Jozef Stalin de absolute controle over het centrale leiderschap van de partij.¹⁶¹ Onder Stalin's bewind werd in 1929 een abrupte overgang gemaakt wat betreft het economische en sociale beleid dat vanaf dat moment gericht was op collectivisatie, industrialisatie en centrale economische planning, hetgeen met veel geweld tegen de bevolking gepaard ging. Het totalitaire bewind van Stalin en het gematigde Sovjetcollectivisme dat erop volgde, bracht de korte periode tussen de Februarirevolutie en de Oktoberrevolutie van 1917 waarin de Russische bevolking iets van democratie had kunnen ervaren in vergetelheid. Pas toen secretaris-generaal van de Communistische Partij Michail Gorbatsjov vanaf 1987 begon te spreken over hervorming (*perestrojka*) en openheid (*glasnost*) werd opnieuw een aanzet gedaan tot een breuk met de Russische traditie van absolute macht en onderdrukking van het volk. Gorbatsjov maakte een begin met de privatisering, voerde hervormingen door binnen het partijbestuur en beoogde verdergaande economische liberalisering en democratisering. Nadat hij de eerste vrije verkiezingen sinds 1917 had uitgeschreven, werd Gorbatsjov staatshoofd van de USSR.¹⁶²

Inmiddels werd de Sovjet Unie geteisterd door onrust; de verschillende communistische regimes in Oost-Europa kwamen ten val en er ontstonden onlusten in de diverse republieken van de Sovjet Unie. De staatsgreep die een groep conservatieve staatsambtenaren in 1991 poogde te plegen, werd door de president

aantal meningsverschillen over de te volgen weg naar een socialistische samenleving in 1903 in twee stromingen uiteengevallen; de bolsjewieken (de meerderheid: *bol'she* betekent 'meer') en de mensjewieken (*men'she* betekent 'minder'). Zie voor een overzicht van de geschiedenis van de Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 279-280.

¹⁵⁹ Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, p. 300.

¹⁶⁰ De USSR werd reeds in 1922 opgericht. Zie voor een overzicht van de periode van het begin van de Eerste Wereldoorlog tot en met het einde van de Oktoberrevolutie: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 293-304; Fitzpatrick, S., 'Russia's Twentieth Century in History and Historiography', *Australian Journal of Politics and History* 46:3 (2000), pp. 378-387; Fitzpatrick, Sheila, *Russia's Twentieth Century in History and Historiography*, in: *Australian Journal of Politics and History*: vol. 46, number 3, 2000, pp. 378-387, p. 379.

¹⁶¹ In 1919 werd het Politburo, het Politieke Bureau van de partij, boven het Centraal Comité van de partij gevestigd waardoor de macht bij de vijf belangrijkste partijleiders te liggen; Vladimir Lenin, Jozef Stalin, Leon Trotsky, Lev Kamenev, Nikolai Krestinskii: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 310, 321-324.

¹⁶² Zie voor een overzicht van de Sovjetperiode vanaf Stalin: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 447- 450, 321-333, 351-424, 429-438; Young, C., 'Putin Goes to Church'; Fitzpatrick, Sheila, *Russia's Twentieth Century*, pp. 379- 384; Brzezinski, Z., 'Putin's Choice', *The Washington Quarterly* 31:2 (2008), pp. 95-116, p. 100.

van de inmiddels soevereine Russische Federatie Boris Jeltsin verhinderd.¹⁶³ De nasleep van deze gebeurtenis leidde uiteindelijk tot de ineenstorting (*raspad*) van de Sovjet Unie. Direct na de coup kwam de Russische economie in een vrije val terecht ten gevolge van de abrupte en chaotisch verlopende economische liberalisering en privatisering van staatsbedrijven waarbij de “(...) ‘grab as grab can’ privatization of the previously state-owned and ‘planned’ industrial assets resulted in the legally dubious but enormous enrichment of the very few (...) state-managed retail trade simply collapsed (...)”¹⁶⁴ Een nieuwe elite van oligarchen verkreeg nauwe betrekkingen met de regering en verwierf een bevoorrechte positie ten opzichte van de grote delen van de bevolking die te lijden hadden onder de armoede, anarchie en onzekerheid van de nieuwe tijd waarin de economische, politieke en sociale bases van de samenleving ontworcht waren geraakt. De groeiende kritiek van de oppositie op het bestuur van Jeltsin zette hem ertoe aan de Opperste Sovjet tot twee keer toe te ontbinden. De oproep van de oppositie tot het plegen van een staatsgreep, beantwoordde hij met geweld en het herschrijven van de grondwet opdat de president voortaan meer macht zou hebben.¹⁶⁵

Ondanks het feit dat de democratisering van de Russische Federatie die onder Gorbatsjov begonnen was en door Jeltsin werd voortgezet niet volledig was, bestaat er onder wetenschappers overeenstemming over het feit dat er in deze periode tenminste een zekere vorm van electorale democratie bestond.¹⁶⁶ Consensus bestaat ook over het feit dat Jeltsin’s opvolger Vladimir Poetin sinds zijn aantreden in 2000 een groot aantal hervormingen heeft doorgevoerd die afbreuk hebben gedaan aan de democratische ontwikkeling van de Russische Federatie, en die erop lijken te wijzen dat onder Poetin in toenemende mate afstand is en wordt genomen van de liberale en democratische idealen uit naam waarvan de Unie van Socialistische Sovjet Republieken eerder omver was geworpen.¹⁶⁷

De huidige status van de Russische Federatie is niet onbetwist. Er zijn wetenschappers die van mening zijn dat de Russische democratie “in crisis”¹⁶⁸ is, dat de Russische Federatie wordt gekenmerkt door een (over)managed democracy¹⁶⁹, een soevereine democratie¹⁷⁰, een “autocracy run by the security services”¹⁷¹, “repressive state authoritarianism”¹⁷², een hybride regime “entwining democratic with authoritarian

¹⁶³ De staatsgreep werd op 18 augustus 1991 gepleegd door Vladimir Krjoetsjkov en enkele andere naaste adviseurs van Gorbatsjov: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 450-452; Fitzpatrick, Sheila, *Russia’s Twentieth Century*, p. 379.

¹⁶⁴ Brzezinski, Z., ‘Putin’s Choice’, pp. 96, 106. Zie ook: Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 452-453; Inozemtsev, V., ‘The Nature and Prospects of the Putin Regime’, *Russian Social Science Review* 50:1 (2009), pp. 40–60, p. 52.

¹⁶⁵ Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, pp. 453- 455.

¹⁶⁶ Ibid., 456; Colton, T.J., & M. McFaul, ‘Democratization, Graduation, and Russia: Russian Democracy Under Putin’, *Problems of Post-Communism* 50:4 (2003), pp. 12–21, pp. 13, 20; Brzezinski, Z., ‘Putin’s Choice’, p. 105.

¹⁶⁷ Poetin was president van 2000-2008, tijdens het presidentschap van Medvedev van 2008- 2012 was Poetin premier en werd er gesproken van een *tandemocracy* om te wijzen op de nauwe samenwerking en de invloed van Poetin op Medvedev’s beleid. Poetin voerde ondermeer verregaande hervormingen uit met betrekking tot de democratische organen van de staat welke een recentralisatie van controle en macht tot gevolg had. Er ontstond een symbiose van politieke macht, economische macht en persoonlijke rijkdom. De taken en autoriteit van de veiligheidsdiensten werden uitgebreid, de staat kreeg in toenemende mate zeggenschap over de verschillende media.; Colton, T.J., & M. McFaul, ‘Democratization, Graduation, and Russia’, pp. 11-12, 14-15, 17-19; Inozemtsev, V., ‘The Nature and Prospects’, p. 56; Brzezinski, Z., ‘Putin’s Choice’, pp. 99-102, 107, 114; Monaghan, A., ‘The vertikal: power and authority in Russia’, *International Affairs* 88:1 (2012), pp. 1–16.

¹⁶⁸ Ibid., p. 1.

¹⁶⁹ Ibid., p.2; Colton, T.J., & M. McFaul, ‘Democratization, Graduation, and Russia’, p. 20..

¹⁷⁰ Monaghan, A., ‘The vertikal: power and authority in Russia’, p. 2.

¹⁷¹ Ibid., p. 1.

¹⁷² Brzezinski, Z., ‘Putin’s Choice’, p. 100.

principles¹⁷³ of een “competitive-authoritarian” systeem “in which the authoritarian element has the upper hand.”¹⁷⁴ Ondanks het feit dat al deze benamingen duiden op een negatieve evaluatie van de democratie in de Russische Federatie, wijzen onderzoekers ook steeds weer op *die* elementen die deze negatieve evaluatie nuanceren: de aanwezigheid van een gekozen president, van parlementsverkiezingen en een meerpartijstelsel, het bestaan van een actieve en open oppositie, en het gegeven dat de samenleving is doordrongen van democratische normen waarbij vooral de jongere goedopgeleide generatie uitgesproken democratisch ingesteld zou zijn.¹⁷⁵ Een toenemend aantal van deze jongeren maakt deel uit van de (groeierende) middenklasse die heeft kunnen profiteren van de economische groei die de Russische Federatie in de afgelopen jaren heeft gekend en die zich in toenemende mate heeft geïdentificeerd met een Westerse levensstijl en zich heeft laten vormen door “globalized standards of urban consumption.”¹⁷⁶

Zoals in hoofdstuk een werd aangegeven, zijn ook de vrouwen van *Pussy Riot* afkomstig uit de Russische middenklasse maar hebben zij zich op grond van ideële overwegingen afgekeerd van de daarmee verbonden levensstijl en de mogelijkheden die deze positie hen zou kunnen bieden. Als jonge vrouwen behoren Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich tot de grotendeels goedopgeleide, democratisch ingestelde generatie en geven blijk van (groter) politiek bewustzijn. Maria Alyokhina leverde in haar *Closing Courtroom Statement* felle kritiek op het regime van Poetin door zijn bestuur te omschrijven als:

“Putin the System that he himself created – the vertical power, where all control is carried out effectively by one person. And that vertical power is uninterested, completely uninterested in the opinion of the masses.”¹⁷⁷

Deze uitspraak lijkt erop te wijzen dat Maria Alyokhina de Russische Federatie niet als een democratie opvat. De veelvuldige verwijzingen die de drie vrouwen van *Pussy Riot* maakten naar het vermeende autoritarisme van Poetin en het oordeel van Nadezhda Tolokonnikova dat haar vervolging een “repressive act” is welke gebaseerd is “(...) on political orders from above that completely dictate the words, deeds and decisions (...)”,¹⁷⁸ duiden erop dat de Russische Federatie volgens hen democratie zou ontberen. Nadezhda Tolokonnikova

¹⁷³ Colton, T.J., & M. McFaul, 'Democratization, Graduation, and Russia', p. 13.

¹⁷⁴ Ibid., p. 13. Zie voor de verschillen tussen al deze typeringen: Diamond L., 'Thinking About Hybrid Regimes', *Journal of Democracy* 13:3 (July 2002), pp. 21–35; Diamond L., & Plattner, M. F., (eds.), *Democracy after Communism*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002; Diamond, L., *Developing Democracy: Toward Consolidation*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999; Levitsky, S., & Way, L., 'The Rise of Competitive Authoritarianism', *Journal of Democracy* 13:2 (2002), pp. 51–6.

¹⁷⁵ Het idee dat verkiezingen de enige legitieme manier zijn om politiek leiders te kiezen, wordt door alle politici onderschreven, er zijn geen politici of politieke partijen die iets anders dan democratie propageren. Volgens de *Gallup Organization's Russian affiliate* gelooft 71% van de Russen onder de 30 jaar oud dat democratie het beste politieke systeem is en 50% van de Russen boven de 50 jaar oud: Brzezinski, Z., 'Putin's Choice', pp. 105, 114; Colton, T.J., & M. McFaul, 'Democratization, Graduation, and Russia', pp. 19–20; Colton, T.J., & M. McFaul, 'Are Russians Undemocratic?', *Post-Soviet Affairs* 18:2 (2002), pp. 91–121. 121; Bernstein, J., 'Almost Two-Thirds of Russians Believe Democracy Is the Best Political System', *Eurasia Daily Monitor* January 16 2008, beschikbaar op: http://jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372720 (14-07-2013).

¹⁷⁶ Tussen 1998 en 2012 werd het bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking bijna verdubbeld: Brzezinski, Z., 'Putin's Choice', pp. 105–106; Zakaria, F., *The People Vs. Putin*, *Time Magazine* 178:25 (2011).

¹⁷⁷ Alyokhina, M., 'Closing Courtroom Statement by Masha', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 104–111, 105. Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.novayagazeta.ru/society/53903.html> (14-07-2013). Een videoregistratie van Maria Alyokhina die haar verklaring uitsprekt, is beschikbaar op: http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=wyAlpbea7G0 (14-07-2013).

¹⁷⁸ Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 91.

maakte dit expliciet toen zij in haar *Closing Courtroom Statement* aangaf dat de leden van *Pussy Riot* zich verzetten tegen al die zaken die hierboven eerder werden aangehaald in het kader van de negatieve evaluatie van de democratische status van de Russische Federatie:

“We categorically oppose the following, and this forces us to act and live politically: The use of coercive and forceful methods for regulating social processes, a situation in which the most important political institutions are the disciplinary structures of the state; the security agencies (the army, police, and secret services) and their corresponding means of ensuring political “stability” (prison, pre-emptive detention, all the mechanisms of strict control over the citizenry); forcibly impose civic passivity among the majority of the population; the complete dominance of the executive branch over legislative and judicial branches.”¹⁷⁹

Dat de vrouwen van *Pussy Riot* de democratiserende functie van de *civil society* voor ogen hadden op de momenten dat zij over haar spraken, lijkt op basis van hun verklaringen vanzelfsprekend. De protestactie in de Christus Verlosserkathedraal en het verlangen naar een *civil society* werden door Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich steeds weer in verband gebracht met het verzet tegen de actuele Russische politieke situatie die volgens hen wordt gekenmerkt door het autoritaire regime van Poetin, de macht van de oligarchen, de repressie door de veiligheidsdiensten, de verstrengeling van kerk en staat, en de rechteloosheid van de Russische burgers welke alle als ondemocratisch aangemerkt kunnen worden.

Eerder werd genoemd dat *civil society* als het domein waar individuen zich uit vrije wil met elkaar verbinden in sociale verbanden welke niet georganiseerd of gecontroleerd worden door de staat of de markten, van groot belang zou zijn voor het functioneren van de democratische processen in een land. *Civil society* zou volgens deze opvatting ondermeer een belangrijke functie hebben voor de democratie vanwege haar betekenis voor de vorming van sociaal kapitaal. Sociaal kapitaal houdt volgens politicoloog Robert Putnam verband met het feit dat in de sociale netwerken noties van wederkerigheid en betrouwbaarheid ontstaan en tot bloei komen. Hij wijst erop dat de sociale netwerken en de waarden en normen die zij voortbrengen een positieve bijdrage kunnen leveren aan het functioneren van de democratische samenleving.¹⁸⁰ Het feit bijvoorbeeld dat participatie in de netwerken het sociale vertrouwen en de oriëntatie op samenwerking van mensen bevordert, maakt dat zij eerder bereid zullen zijn tot collectieve actie.¹⁸¹ Vanuit dit oogpunt zouden de onderdrukkende structuren die Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich in de Russische samenleving waarnemen, volgens hen mogelijk de vorming van en de vrijwillige deelname aan onafhankelijke sociale verbanden kunnen bemoeilijken waardoor de vorming van sociaal kapitaal en daarmee het functioneren van de democratie beperkt zou blijven. Het opheffen van de repressie door het regime zou vanuit dit perspectief mede betekenen dat burgers de vrijheid zouden krijgen om zich (gemakkelijker) in sociale netwerken met elkaar te verbinden waardoor zij een bijdrage zouden kunnen leveren aan het functioneren van de Russische democratie.

¹⁷⁹ Ibid., p. 92. Zie ook: Samutsevich, Y., ‘Closing Courtroom Statement by Katya’, p. 87.

¹⁸⁰ Putnam, R. D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster, 2000; Putnam, R.D. (ed.), *Gesellschaft und Gemeinschaft*, Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2001; Putnam, R.D., & R. Leonardi & R.Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.

¹⁸¹ Dekker, P., *De oplossing van de civil society*, pp. 10, 19, 21, 23, 25, 45, 53. Zie ook: T Taylor, C., ‘What Does Secularism Mean?’ p. 315.

Naast de functie die de *civil society* heeft voor de vorming van sociaal kapitaal, heeft zij ook een belangrijke functie voor de totstandkoming van het publieke domein en de publieke opinievorming. De participatie van burgers in de *civil society* levert het sociale vertrouwen op dat voor burgers een voorwaarde is om zich (politiek) te durven uiten.¹⁸² *Civil society* wordt mede hierdoor vaak gezien als een voorwaarde voor de totstandkoming van het (politieke) publieke domein en de publieke opinievorming.¹⁸³ In navolging van filosoof en socioloog Jürgen Habermas en socioloog Michael Warner, besteedde filosoof Charles Taylor uitgebreid aandacht aan de functie van het publieke domein en omschrijft hij haar als:

“(…) een gemeenschappelijke ruimte waarin de leden van de samenleving geacht worden met elkaar in contact te komen door middel van uiteenlopende media – het gedrukte woord, elektronica en ook persoonlijke ontmoetingen – om zaken van algemeen belang te bespreken en zo daarover tot overeenstemming te kunnen komen.”¹⁸⁴

Taylor wijst erop dat deze gemeenschappelijke ruimte geen concrete lokale ruimte is, maar dat zij "metatopisch" is; zij bestaat uit alle discussies en ontmoetingen waarin mensen met elkaar in gesprek zijn over de zaken van algemeen belang. Het publieke domein is daarom vooral een ruimte die men zich voorstelt als het totaal van deze discussies “verbonden in één grote gedachtewisseling.”¹⁸⁵ Taylor stelt dat het publieke domein in principe voor een ieder toegankelijk is, en dat het van wezenlijk belang is dat zoveel mogelijk standpunten in publieke domein vertegenwoordigd zijn om uiteindelijk tot overeenstemming te kunnen komen. De publieke opinie is volgens Taylor meer dan een samenvatting van de verschillende standpunten; zij is een “kritische reflectieve visie” die is ontstaan vanuit kritisch debat. Hierdoor heeft zij volgens Taylor een normatieve status hetgeen inhoudt dat de regering er niet alleen verstandig aan doet, maar dat zij ook moreel verplicht is om notie te nemen van de publieke opinie en zich hieraan aan te passen. Taylor wijst in dit verband op het zogenaamde ‘toezichtprincipe’ dat:

“(…) eist dat de werkzaamheden van bestuurlijke instanties openbaar zijn en blootstaan aan de kritische blik van opmerkbare burgers. Doordat het wetgevende beraad in het openbaar wordt gevoerd, informeert het de publieke opinie en biedt het deze de kans maximaal rationeel te zijn, terwijl het zich tegelijkertijd aan haar pressie blootstelt, en zo erkent dat de wetgeving uiteindelijk moet buigen voor de duidelijke mandaten van deze opinie.”¹⁸⁶

Het publieke domein is volgens Taylor onafhankelijk van iedere externe macht en bestaat uiteindelijk in en door het verbond dat burgers door het uitwisselen van ideeën en het gemeenschappelijk zoeken naar

¹⁸² Dekker, P., *De oplossing van de civil society*, p. 25.

¹⁸³ Calhoun, C., 'Civil Society and the Public Sphere', pp. 269, 273, 276.

¹⁸⁴ Taylor, C., *Een seculiere tijd*, Nederlandse vertaling door M. Stoltenkamp, Rotterdam: Lemniscaat 2009. Oorspronkelijk verschenen als: Taylor, C., *A Secular Age*, Cambridge: Harvard University Press, 2007, p. 268. Taylor noemt Habermas (Habermas, J., *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Engelse vertaling door Thomas Burger, Cambridge: MIT Press, Cambridge, 1989, pp. 65-66.

Oorspronkelijk verschenen als: Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Luchterhand: Neuwied, 1962) en Warner (Warner, B., *The Letters of the Republic*, Cambridge: Harvard University Press, 1990) expliciet als zijn belangrijkste bronnen.

¹⁸⁵ Taylor, C., *Een seculiere tijd*, p. 269.

¹⁸⁶ Taylor, C., *Een seculiere tijd*, pp. 272-273. Taylor verwijst hier naar: Warner, B., *The Letters of the Republic*, p. 41 en de toespraak van Fox geciteerd in: Habermas, J., *The Structural Transformation*, pp. 65-66.

overeenstemming met elkaar aangaan. Het publieke domein heeft hierdoor volgens hem een apolitiek en seculier karakter.¹⁸⁷

Het gebrek aan een apolitieke en seculiere metatopische ruimte waartoe *alle* Russische burgers toegang hebben en waarin vrijelijk over verschillende standpunten ten aanzien van belangrijke zaken van gedachten wordt gewisseld, werd door Nadezhda Tolokonnikova uitgebreid onder de aandacht gebracht in haar *Manifesto*.¹⁸⁸ In dit *Manifesto* wees zij er ondermeer op dat de perceptie van gender(on)gelijkheid en fundamentele vrijheden door Russische burgers volgens haar geïnformeerd zou worden door een ethisch referentiekader dat zeker *niet* het resultaat zou zijn van een vrije uitwisseling van ideeën in een apolitieke en seculiere context. Zij stelde dat het ethisch referentiekader tot stand zou zijn gekomen onder invloed van het monopolie dat de Russisch Orthodoxe Kerk en de Russische staat volgens haar op de ethische consensusvorming zouden hebben. Het monopolie waarover Nadezhda Tolokonnikova sprak, duidde zij ondermeer door erop te wijzen dat er volgens haar ongelijkheid bestaat ten aanzien van de toegankelijkheid van de verschillende media. Zoals ook Yekatarina Samutsevich aangaf, zouden Russisch Orthodoxe gezagsdragers en Russische politieke leiders volgens Nadezhda Tolokonnikova vrijelijk toegang hebben tot, en worden gefaciliteerd om op professionele wijze gebruik te maken van radio, televisie en de geschreven media teneinde hun ideeën en standpunten bekend te maken aan een groot publiek. Burgers met andersoortige ideeën zouden niet over deze mogelijkheden tot verspreiding van ideeën en standpunten beschikken. Ook het gegeven dat volgens Nadezhda Tolokonnikova voorstanders van bijvoorbeeld gendergelijkheid en gelijke rechten voor LGBT-mensen openlijk zouden worden gediscrimineerd en geïntimideerd door personen met religieuze en politieke macht, zou een duidelijk signaal zijn dat er in de huidige Russische samenleving niet gesproken zou kunnen worden van een publiek domein zoals Taylor voor ogen heeft. Nadezhda Tolokonnikova bevestigde de afwezigheid van een goed functionerend publiek domein in haar *Manifesto* verder door expliciet te wijzen op het feit dat bepaalde standpunten en bepaalde Russische burgers geen toegang zouden krijgen tot het ethische debat ten aanzien van gender(on)gelijkheid en andere fundamentele vrijheden. Zij illustreerde deze onvrijheid door haar persoonlijke situatie kort aan te halen:

“(…) it is impossible to speak about the existence of consensus in Russia while the initiators of the public discussion in which His Holiness is currently actively taking part in are serving time in SIZO No. 6.”¹⁸⁹

De consensus die het ethisch referentiekader van de Russische samenleving zou informeren, zou volgens Nadezhda Tolokonnikova voortvloeien uit het ethische debat waarop de Kerk en staat volgens haar het monopolie hebben. De ethische consensus en het ethisch referentiekader zouden volgens haar op deze manier feitelijk tot stand komen zonder de participatie van de Russische burger, waardoor de ethische consensus waarover de Russisch Orthodoxe Kerk en de Russische staat spreken niet hetzelfde zou zijn als de publieke

¹⁸⁷ Taylor, C., *Een seculiere tijd*, pp. 275, 277, 279.

¹⁸⁸ Tolokonnikova, N., *Manifesto by N. Tolokonnikova 5-4-2012*, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/content/manifesto-n-tolokonnikova-05042012> (14-07-2013).

¹⁸⁹ Tolokonnikova, N., *Manifesto by N. Tolokonnikova 5-4-2012*; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012’, p. 23.

opinie. Net zo min zou het ethisch referentiekader het resultaat van, of representatief voor de Russische publieke opinie zijn.¹⁹⁰

Nadezhda Tolokonnikova haalde in haar *Manifesto* een uitspraak van patriarch Kirill aan waarin hij had gesteld dat “[it is] out of ethical consensus that the general legislative system will grow, including the protection of human rights.”¹⁹¹ De uitspraak van de patriarch lijkt zich zo geformuleerd te verhouden tot een notie van een functionerend publiek domein en een normatieve publieke opinie. Het feit dat volgens de patriarch consensus in de samenleving de bron vormt voor wetgeving door de staat, lijkt te wijzen op een correlatie tussen de wetgevende taak van de staat en de informerende en corrigerende werking van de publieke opinie. De uitspraak van de patriarch lijkt een indirect verband te leggen met het eerdergenoemde toezichtprincipe volgens welke de staat niet alleen blootstaat aan de pressie die van de publieke opinie uitgaat en zij “uiteindelijk moet buigen voor de duidelijke mandaten van deze opinie” maar de staat ook wordt geacht haar wetgevende beraad in het openbaar te voeren en zich bloot te stellen “aan de kritische blik van opmerkelijke burgers.”¹⁹² Het moge duidelijk zijn dat Nadezhda Tolokonnikova, hoewel zij in haar *Manifesto* instemde met de uitspraak dat wetgeving (over het algemeen en idealiter) voortvloeit uit de ethische consensus die in een land bestaat, zich actief uitsprak tegen de suggestie dat dit in de Russische Federatie aan de orde zou zijn. Het feit dat er volgens haar slechts sprake zou zijn van consensus als het resultaat van de gemonopoliseerde dialoog tussen Kerk en staat, en er dus onmogelijk sprake zou kunnen zijn van consensus in de betekenis van publieke opinie, impliceert dat wetgeving die voortvloeit uit de ethische consensus waarover de Russische Orthodoxe Kerk en de Russische staat spreken, volgens Nadezhda Tolokonnikova als ondemocratisch en dus als onrechtmatig zou moeten worden aangemerkt. Nadezhda Tolokonnikova gaf in haar *Manifesto* aldus aan dat de democratie in haar opinie geschaad zou worden door de afwezigheid van een metatopische apolitieke en seculiere gemeenschappelijke ruimte waarin burgers met elkaar een verbond aangaan met het doel om overeenstemming te vinden. De schending van de democratie die volgens haar zou optreden als gevolg van de afwezigheid van het publieke domein, formuleerde zij verder als volgt:

“(…) thus the ideal pluralistic model for social order, which assumed constant political competition between different systems of norms, as well as the constant contention between alternative views of the world, influencing the decision making process on national and other levels, as created by the difficult 20th century is hereby repudiated. Instead of competitive pluralism what we have is the consecutive naturalization of one of the possible pictures of the world. It is that picture to which adhere members of past and present law enforcement agencies, which make up the current political elite of Russia. This elite includes the Holy Patriarch Kirill.”¹⁹³

De vrouwen van *Pussy Riot* deden steeds opnieuw een oproep tot dialoog. Steeds weer gaven zij aan dat hun actie in de Christus Verlosserkathedraal een poging zou zijn geweest om in gesprek te komen over wezenlijke zaken, over “zaken van algemeen belang” zoals Taylor deze zou hebben genoemd. Ook gedurende de

¹⁹⁰ Tolokonnikova, N., *Manifesto by N. Tolokonnikova 5-4-2012*.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Taylor, C., *Een seculiere tijd*, pp. 272-273. Taylor verwijst hier naar: Warner, B., *The Letters of the Republic*, p. 41 en de toespraak van Fox geciteerd in: Habermas, J., *The Structural Transformation*, pp. 65-66.

¹⁹³ Tolokonnikova, N., *Manifesto by N. Tolokonnikova 5-4-2012*.

rechtszaak gaven zij steeds opnieuw aan dat zij in gesprek zouden willen gaan met de aanklagers, met de getuigen, met vertegenwoordigers van de kerk en de media, met president Poetin, met ex-president Medvedev, met een ieder die deel uitmaakt van de (Russische) samenleving. Het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, de verklaringen en brieven; al deze activiteiten van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich zouden mogelijk geïnterpreteerd kunnen worden als een pleidooi voor de totstandkoming van een publiek domein in de Russische context, en een uitnodiging om hierin te participeren.

Het feit dat zij naar hun idee niet gehoord werden - dat zij werden gestraft voor hun afwijkend geluid en tot zwijgen werden gebracht - vervulde de drie vrouwen van woede en verlangen.¹⁹⁴ *Woede* over de repressie door de staat: de ontkenning van de individuele burgerrechten en mensenrechten waarop zij op basis van hun Russisch burgerschap en hun menszijn recht zouden hebben, en vanwege het schenden van de beginselen van de democratie.

Verlangen naar de door hen zo gewenste *civil society*.¹⁹⁵

19. Nadezhda Tolokonnikova op weg naar het rechtsgebouw

Moderne democratieën kenmerken zich naast een democratische verdeling van macht, ook door de gelijkheid en non-discriminatie van haar burgers, en door de eerbiediging van mensenrechten.¹⁹⁶ Om gelijkheid, non-discriminatie en eerbiediging van mensenrechten te kunnen waarborgen, is het volgens Charles Taylor noodzakelijk dat hedendaagse democratische samenlevingen seculier zijn. Met het woord seculier duidt Taylor hier op een bepaalde neutraliteit, op een “principled distance”¹⁹⁷ die de moderne staat vanwege de pluralistische samenstelling van hedendaagse samenlevingen in acht zou behoren te nemen. Taylor geeft aan dat *secularism* in deze context “(...) has in fact to do with the (correct) response of the democratic state to diversity”¹⁹⁸ en dat “(...) the point of state neutrality is precisely to avoid favoring or disfavoring of not just religion positions, but any basic position, religious or nonreligious.”¹⁹⁹ De “neutrality of the state”²⁰⁰ dat ook wel het principe van de scheiding van kerk en staat wordt genoemd, eist van de staat dat zij erop toeziet en garandeert dat de verschillende staatsorganen in hun functioneren neutraliteit bewaren ten aanzien van de verschillende wereld- en levensbeschouwingen van haar burgers.²⁰¹

¹⁹⁴ Ibid.; Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 38; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 98; Tolokonnikova, N., & Alyokhina, M., & Samutsevich, Y., *Letter to Supporters, 24-7-2012*, beschikbaar (inclusief ingescande handgeschreven brief) op: <http://freepussyriot.org/content/letter-supporters-july-24-2012> (14-07-2013).

¹⁹⁵ Ibid.; Tolokonnikova, N., *Manifesto by N. Tolokonnikova 5-4-2012*; Alyokhina, M., ‘Opening Courtroom Statement by Masha’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 38-40, p. 38. Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://echo.msk.ru/blog/alekhina/914624-echo/> (14-07-2013); Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 98.

¹⁹⁶ Taylor, C., ‘What Does Secularism Mean?’, pp. 311, 318.

¹⁹⁷ Ibid., p. 309.

¹⁹⁸ Ibid., p. 310.

¹⁹⁹ Ibid., p. 311.

²⁰⁰ Ibid., p. 321.

²⁰¹ Habermas, J., ‘Religion in the Public Sphere’, pp. 6, 9.

Op verschillende momenten wezen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich op het feit dat de Russische Federatie volgens hen weliswaar formeel een seculiere staat is, maar dat de wijze waarop de staat zich naar haar burgers opstelt en zich verhoudt tot de Russisch Orthodoxe Kerk in strijd zou zijn met dit officiële seculiere karakter.²⁰² Uit verschillende verklaringen van de vrouwen spreekt dat zij van mening zijn dat het bestel van Poetin het neutraliteitsprincipe van de scheiding van kerk en staat zou schenden. Bij de bespreking van de motieven van de vrouwen van *Pussy Riot* voor hun *performance* in de Christus Verlosserkathedraal, werd eerder al het *Closing Courtroom Statement* van Yekatarina Samutsevich aangehaald waarin zij haar analyse van de toenemende verwevenheid het Kremlin met de Russisch Orthodoxe Kerk uiteenzette. Zij stelde dat de toenemende verstrengeling van het Kremlin en Kerk een strategie van de politieke elite zou zijn om haar macht verder uit te breiden en te consolideren, en dat de Kerk een prominente en invloedrijke rol zou hebben gekregen in het “politieke project om de verloren spirituele waarden van Rusland te herstellen.” In deze voorstelling van zaken zou er van een “principled distance”, een principe van “state neutrality” of een scheiding van kerk en staat geen sprake zijn. Ook uit het eerder aangehaalde *Manifesto* van Nadezhda Tolokonnikova waarin zij ondermeer reflecteerde op de totstandkoming van het ethisch referentiekader dat de perceptie van gender(on)gelijkheid en fundamentele vrijheden door de Russische burgers zou informeren, leek een afwezigheid van “state neutrality” door te klinken. Nadezhda Tolokonnikova schetste dat de Russisch Orthodoxe Kerk en het Kremlin een monopolie zouden hebben op het ethische debat hetgeen zou inhouden dat de staat de Russisch Orthodoxe Kerk een bevoorrechte positie toe zou staan. In dat geval zou de Russische staat haar opdracht verzaken om op de gelijke behandeling en non-discriminatie van haar burgers toe te zien en deze te waarborgen. Niet alleen zou de staat het seculiere uitgangspunt schenden dat “(...) all spiritual families must be heard”²⁰³ waarbij het niet uitmaakt of de burgers een religieuze, areligieuze of atheïstische levensbeschouwing aanhangen. Ook zou zij het uitgangspunt schenden dat de “(...) equality between people of different faiths or basic belief”²⁰⁴ gewaarborgd is en dat aan geen enkele van de verschillende levensbeschouwingen een privilegieerde status wordt toegekend. Zelfs zou de vrijheid van burgers om hun eigen levensbeschouwing te mogen kiezen geschonden worden vanwege de consequenties die verbonden zijn aan het ‘feit’ dat volgens Nadezhda Tolokonnikova de ethische consensus het ethisch referentiekader zou bepalen dat de perceptie van de bevolking informeert. Een specifieke perceptie van bijvoorbeeld gender(on)gelijkheid welke gedeeld wordt door het merendeel van de bevolking, zou burgers met een andersoortige perceptie voortkomend uit een levensbeschouwing die niet is gehoord in het ethische debat, kunnen hinderen in de vrije keuze voor deze levensbeschouwing en met betrekking tot de levenspraktijk die eruit voortvloeit. Vijandigheid ten gevolge van deviatie van de perceptie (en norm) van de meerderheid, zou een bedreiging kunnen inhouden voor de betreffende burgers. De staat zou ook hier tekort zijn geschoten in een van haar seculiere taken: “(...) protecting people in their belonging and/or practice of whatever outlook they choose or find themselves.”²⁰⁵ Verder kan het ‘feit’ dat volgens Nadezhda Tolokonnikova het gedachtegoed van de Russische staat en de Russisch Orthodoxe Kerk bepalend zouden zijn voor de

²⁰² Zie bijvoorbeeld: Alyokhina, M., ‘Opening Courtroom Statement by Masha’, pp. 38, 40.

²⁰³ Taylor, C., ‘What Does Secularism Mean?’, pp. 309, 311.

²⁰⁴ *Ibid.*, pp. 309, 311.

²⁰⁵ *Ibid.*, p. 311.

gecommuniceerde ethische consensus en het geldende ethische referentiekader dat op vanzelfsprekende wijze de samenleving zouden doordringen en onderleggen, de socialisatie van burgers op zo een wijze beïnvloedt dat zij zich 'als vanzelf' zullen identificeren met de levensbeschouwing die wordt uitgedragen door de staat en de Kerk. Het is evident dat ook in dit geval de staat haar opdracht om de vrijheid van burgers te beschermen om hun eigen levensbeschouwing te mogen kiezen niet zou hebben volbracht. Het betoog van Nadezhda Tolokonnikova leek er aldus eenduidig op te wijzen dat volgens haar, het bestel van Poetin het principe van "state neutrality" - het principe van de scheiding van kerk en staat – zou schenden.

In hun karakterisering van het bestuur van Poetin en in hun ontkenning van het seculiere karakter van de Russische staat, kwam eerder al naar voren dat de Russische Federatie volgens de vrouwen van *Pussy Riot* niet aangemerkt zou kunnen worden als een moderne democratische staat. Dat er volgens de vrouwen sprake zou zijn van een niet-democratische verdeling van de macht, van ongelijkheid van burgers ten opzichte van de elite van politiek leiders en de oligarchen, van ongelijkheid en discriminatie van ondermeer homoseksuelen, biseksuelen, transseksuelen, immigranten en vrouwen ten gevolge van het monopolie dat de staat en de Kerk volgens de vrouwen op het ethische debat en het beleid van Poetin zouden hebben, en rechteloosheid van de burgers, werd door de vrouwen in hun verklaringen duidelijk naar voren gebracht.²⁰⁶ Met deze negatieve evaluatie van de democratische status van de Russische Federatie en de positie van de Russische burger, leken (lijken) de vrouwen van *Pussy Riot* de autoriteit en legitimiteit van het 'Poetin regime' te bestrijden.

In een democratische samenleving zijn de autoriteit en legitimiteit van de staat afhankelijk van de mate waarin zij wordt bepaald door, en overeenkomt met de 'wil' van de politieke gemeenschap van burgers. Deze 'wil' houdt voor de politieke gemeenschap van burgers een belangrijke opdracht in. Om hierover tot overeenstemming te kunnen komen, is het namelijk een vereiste dat burgers delen in een sterke collectieve identiteit. Dit is noodzakelijk omdat alleen wanneer burgers zich met elkaar identificeren, het vertrouwen, de betrokkenheid en de solidariteit kunnen ontstaan die essentieel zijn om uiteindelijk tot overeenstemming te kunnen komen ten aanzien van wat daarna als 'algemeen belang' zal gelden en leidraad zal zijn voor het bewind.²⁰⁷ Het zijn uiteindelijk de erkenning van de gelijkwaardigheid van de individuele burgers en het respect voor de individuele rechten van deze burgers die de voorwaarden vormen voor het kunnen formuleren van een algemeen belang.

Maria Alyokhina zette in haar *Closing Courtroom Statement* haar kritische visie ten aanzien van de aard van het Russische volk uiteen waarbij zij uitgebreid aandacht besteedde aan het socialisatieproces en de aspecten van de Russische samenleving die volgens haar een functie zouden hebben voor de vorming van deze (volks)aard. Maria Alyokhina's *Closing Courtroom Statement* kan gelezen worden als een analyse van het socialisatieproces

²⁰⁶ Tolokonnikova, N., 'Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012', p. 23; Alyokhina, M., 'Closing Courtroom Statement by Masha', p. 107; Alyokhina, M., 'Letter by Masha in Prison: March 5, 2012', pp. 18-19; Tolokonnikova, N., *N. Tolokonnikova's Letter from 03/04/2012: One month after being detained*, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/content/n-tolokonnikovas-letter-03042012-one-month-after-being-detained> (14-07-2013); Peter, T., 'Witness to Pussy Riot's activist beginnings'.

²⁰⁷ Calhoun, C., 'Civil Society and the Public Sphere', p. 272; Taylor, C., 'What Does Secularism Mean?', pp. 315-317; Habermas, J., 'Religion in the Public Sphere', pp. 5, 13. Habermas citeert John Rawls: "Ideally citizens are to think of themselves as if they were legislators and ask themselves what statutes must be supported by what reasons satisfying the principle of reciprocity they would think it most reasonable to enact.": Rawls, J., 'The Idea of Public Reason Revisited', *The University of Chicago Law Review* 64:3 (1997), pp. 765-807, p. 769.

zoals deze volgens haar in de Russische context gestalte krijgt. In haar verklaring focuste zij op die aspecten die volgens haar de totstandkoming van een gedeelde collectieve identiteit zouden verhinderen. In dit kader wees zij de gegeneraliseerde afwezigheid van aandacht voor het individu, en de consequente ontkenning van de individuele persoon van mensen in de opvoeding maar vooral in het schoolsysteem en de politiek als hoofdoorzaak aan. Het feit dat individualiteit volgens Maria Alyokhina in de Russische samenleving zou worden ontkennt en onderdrukt, zou volgens haar actieve *subjectformation* en de ontwikkeling van identiteit verhinderen. Zij stelde dat Russen van jongs af aan zou worden geleerd “to live as automatons” waarbij hen wreedheid en intolerantie ten aanzien van non-conformisme zou worden ingeprent en zij hun vrijheid zouden vergeten.²⁰⁸ Verder wees zij erop dat daar waar het socialisatieproces ontoereikend zou blijken, de Russische maatschappij volgens haar voorziet in mogelijkheden om mensen die afwijken van de norm alsnog tot onderwerping en conformisme te dwingen.²⁰⁹ Maria Alyokhina stelde dat “(...) this method of personal development clearly impedes the awakening of both inner freedoms and religious freedoms, unfortunately, on a mass scale”²¹⁰ en dat “[t]he concept of the human being as a citizen gets swept away into a distant corner.”²¹¹ De ontkenning en onderdrukking van individualiteit, en de gedwongen onderworpenheid van de anonieme massa zouden volgens haar resulteren in een apathische, initiatiefloze, onzekere bevolking die zich zou kenmerken door aangeleerde hulpeloosheid en blinde gehoorzaamheid. Maria Alyokhina wees er in dit kader op dat de ervaren hulpeloosheid van de bevolking hen ertoe zou dwingen om zich te richten naar een “boss”, naar een leider die hen structuur geeft en vertelt wat te doen.²¹² Het lijkt evident dat een bevolking zoals Maria Alyokhina die voorstelt, de capaciteiten zal ontberen die nodig zijn om initiatieven te ontwikkelen, om sociale netwerken te creëren en hierin te participeren.

Het door de vrouwen van *Pussy Riot* geuite verlangen naar een *civil society* lijkt op basis van de verklaringen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich (vooral) een verlangen naar democratie en individuele rechten. De inhoudelijke kritiek op het bestuur van Poetin die de vrouwen van *Pussy Riot* in hun verklaringen leverden, hield een negatieve evaluatie van de democratische status van de Russische Federatie en van de positie en rechten van de Russische burger in. Het verlangen naar een *civil society* zou in dit kader een verlangen naar democratische verdeling van de macht, naar gelijkheid en non-discriminatie van burgers, en naar de eerbiediging van mensenrechten inhouden. Ten einde dit te kunnen bereiken is de aanwezigheid van een *civil society* zoals deze door Selznick wordt aangeduid als het domein waar individuen uit vrije wil sociale verbanden met elkaar aangaan welke niet georganiseerd of gecontroleerd worden door de staat of de markten, en waar vrijheid, wederkerigheid en wederzijdse ondersteuning worden gegenereerd en

²⁰⁸ Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 106.

²⁰⁹ Maria Alyokhina baseert zich hier op haar persoonlijke ervaringen met psychiatrische jeugdklinieken waar jongeren die blij gaven van opstandigheid of non-conformisme volgens haar bestraft en gedrogeerd werden; Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 106.

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid., p. 105.

²¹² Ibid., p. 109. Verschillende wetenschappers hebben erop gewezen dat het idee van de eigen “backwardness” en “inferiority” ten opzichte van het Westen het zelfbeeld van de Russische bevolking negatief zou hebben beïnvloed en dat de specifieke geschiedenis van Rusland zou hebben geleid tot aangeleerde hulpeloosheid, (politieke) uitputting en teleurstelling: Fitzpatrick, S., ‘Russia’s Twentieth Century in History and Historiography’, pp. 379, 382, 384, 386; Miller, A., ‘Perfect opposition: ‘On Putin and Pussy Riot’, *Public Policy Research* 19:3 (2012), pp. 205-207, p. 206.

gevoed, van groot belang voor de totstandkoming en het bevorderen van democratische processen. Het verlangen naar *civil society* in de betekenis van democratie en individuele rechten houdt aldus verband met de opvatting van *civil society* als het domein waar individuen uit vrije wil sociale verbanden met elkaar aangaan. De ontwikkeling en bevordering van democratie en individuele rechten wordt mogelijk wanneer vrije personen zich door middel van participatie in onafhankelijke netwerken met elkaar identificeren en zodoende een collectieve identiteit ontwikkelen die deelname aan het publieke debat en de vorming van een maatgevende 'algemene wil' mogelijk maakt.

De verklaringen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich leken erop te wijzen dat het vormen van onafhankelijke sociale verbanden waarbinnen sociaal kapitaal opgebouwd zou kunnen worden, volgens hen bemoeilijkt wordt door enerzijds de door hen aangewezen controle van en repressie door de staat, en anderzijds het door hen veronderstelde, door socialisatie veroorzaakte onvermogen van de Russische burgers zelf om als vrije personen initiatief te nemen. Een gevolgtrekking van deze redering is dat de ontwikkeling van een collectieve Russische identiteit door de opbouw van sociaal kapitaal niet (optimaal) tot stand zal kunnen komen, waardoor het (politieke) publieke domein en de publieke opinievorming welke voor het functioneren van een democratie onontbeerlijk zijn, zich op hun beurt ook slechts in beperkte mate zullen kunnen ontwikkelen. Om de *civil society* waarnaar de vrouwen van *Pussy Riot* verlangen te kunnen realiseren, lijkt het volgens deze aan het denken van de vrouwen van *Pussy Riot* ontleende redenatie noodzakelijk, dat de onderdrukking van de Russische bevolking door het regime en de veiligheidsdiensten wordt opgeheven, maar dat ook het doorbreken van de interne onvrijheid die het de Russen verhindert om initiatief te nemen en zich te verzetten tegen de externe onvrijheid, van cruciaal belang is.

Waarden, principes en idealen

De vrouwen van *Pussy Riot* verklaarden dat hun *political art performance* gemotiveerd was vanuit verontwaardiging over de groeiende verwevenheid van het autoritaire 'Poetin regime' met (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk, woede over de repressie door de staat, de ontkenning van individuele burgerrechten en mensenrechten en het schenden van de beginselen van de democratie, en verlangen naar *civil society*. Hun "desperate desire to change the political situation in Russia for the better"²¹³ en de "passion"²¹⁴ waarover Nadezhda Tolokonnikova in haar *Opening Courtroom Statement* sprak, kwamen niet alleen tot uiting in de door haar gekozen woorden, maar klonken door in al haar verklaringen en brieven, en in die van Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich. De verklaringen van de vrouwen waren geen koel verweer. Passie en bewogenheid spraken uit teksten als:

"It was our search for truth that led us to the Cathedral of Christ the Savior."²¹⁵

"For us, there is only a burning desire to bring our people to the truth."²¹⁶

²¹³ Tolokonnikova, N., 'Opening Courtroom Statement by Nadya', p. 42.

²¹⁴ Ibid., p. 42.

²¹⁵ Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 95.

²¹⁶ Pussy Riot, 'Letter to Patriarch Kirill: March 26, 2012', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 26-29, p. 28.

"I have honesty and openness, I thirst for the truth; and these things will make all of us just a little bit more free. We will see this one day."²¹⁷

"If we admit our guilt (...) we defame ourselves. The truth is more precious to us than anything, even more than our freedom."²¹⁸

"(...) I became fundamentally convinced of the priority of inner freedom as the foundation for taking action, as well as the importance, the direct importance, of taking action as such."²¹⁹

"Philosophers should not merely describe the world, but change it."²²⁰

"We are in desperate circumstances, but we do not despair. We are persecuted, but we have not been abandoned. It is easy to degrade and destroy people who are so open, but "when I am weak, then I am strong."²²¹

Uit de verschillende verklaringen en brieven sprak dat de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal méér was dan een daad van politiek protest, méér dan een uitdrukking van verlangen naar *civil society*. Het optreden in de kathedraal lijkt ook, of misschien zelfs veel meer, een expressie van waarden, principes en idealen: "truth", "sincerity", "honesty", "openness", "(inner) freedom", "action", "wisdom". Het 'zoeken naar waarheid', het 'brengen tot waarheid', maar vooral het 'spreken van waarheid' lijkt op basis van de verklaringen niet alleen essentieel geweest te zijn voor de motivatie van de *performance* van *Pussy Riot*, maar ook voor de levenshouding en persoonlijkheid van de vrouwen. Vooral Nadezhda Tolokonnikova kwam hier veelvuldig op terug. Wat de vrouwen precies verstaan onder 'waarheid', maakten zij in hun verklaringen niet expliciet. Het is echter niet aannemelijk dat de vrouwen van *Pussy Riot* duiden op het bestaan van één absolute, onveranderlijke waarheid. Te vaak lieten zij weten dat zij niet geloven in een eenduidige statische waarheid en wezen zij op de gevaren van een dergelijke waarheidsopvatting.²²²

Het denken van de Franse filosoof Michel Foucault over subjectformatie en over de functie van de ascetische praktijk voor de actieve subjectformatie, biedt een kader waarbinnen de waarden, principes en idealen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich, en dus ook hun motieven voor het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, geplaatst en begrepen kunnen worden. Foucault gebruikt de term *ascese* of *ascetisme* volgens eigen zeggen

"(...) in een heel ruime betekenis, dat wil zeggen niet in de zin van een moraal van de zelfverloochening, maar van een zelfoefening waardoor iemand probeert zichzelf uit te bouwen, zich te transformeren en een bepaalde zijswijze te bereiken."²²³

²¹⁷ Alyokhina, M., 'Closing Courtroom Statement by Masha', p. 111.

²¹⁸ Ibid., p. 45.

²¹⁹ Ibid., p. 106.

²²⁰ Tolokonnikova, N., 'Letters by Nadya in Prison: March 29 2012', pp. 20-21.

²²¹ Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 98.

²²² Zie bijvoorbeeld: Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 101; Tolokonnikova, N., *Manifesto by N.*

Tolokonnikova; Alyokhina, M., 'Closing Courtroom Statement by Masha', p. 110.

²²³ Foucault, M., *Geschiedenis van de seksualiteit; Het gebruik van de lust*, Nijmegen: SUN, 1984. Oorspronkelijk verschenen als: Foucault, M., *Histoire de la sexualité. Vol. 2: L'usage des plaisirs*, Paris: Gallinard, 1984, p. 709. Deze opvatting van *ascese* als (zelf)oefening heeft haar wortels volgens Foucault in het klassieke Griekenland waar het woord *askèsis* stond voor iedere soort van praktische training of oefening. Foucault, M., *Parrèsia: Vrijmoedig spreken en waarheid*, herziene Nederlandse vertaling door I. van den Burg, Amsterdam:

Foucault brengt deze klassieke opvatting van *ascese* in de context van zijn denken over de totstandkoming en vorming van het moderne subject in verband met de derde “generator van de moderne subjectiviteit”: de zelfvorming, ook wel de bestaanskunsten of de zelftechnieken genoemd.²²⁴ Filosoof Rob Devos wijst erop dat er volgens Foucault drie krachtlijnen in de historische constitutie van het moderne subject te ontdekken zijn en dat de macht die als “(...) het bestuur (*la gouvernementalité*) en handelen dat erop gericht is het handelen van anderen te sturen (*conduire les conduits*),”²²⁵ samen met het weten dat ontstaat vanuit van de macht en welke voor haar “een steunpunt” is, een “macht-weten” vormt dat in grote mate bepalend is voor de subjectconstitutie.²²⁶ Volgens Foucault is het subject echter niet het resultaat van dit “macht-weten” alleen. In de eerdergenoemde bestaanskunsten subjecteert het individu ook zichzelf ten gevolge van het feit dat hij zich als ‘actief IK’ tot zichzelf verhoudt.²²⁷ In dit domein van de zelfvorming bepalen individuen hoe zij zich tot zichzelf verhouden, hoe zij “(...) zich ten opzichte van zichzelf gedragen, hoe ze aan zichzelf leidinggeven (*se conduire*), hoe ze zichzelf behandelen om zich te constitueren tot ethische subjecten.”²²⁸ *Ascese* als de zelfoefening waardoor iemand probeert zichzelf uit te bouwen, zich te transformeren en een bepaalde zijswijze probeert te bereiken wordt in dit kader geïdentificeerd en krijgt betekenis als bestaanskunst.

De actieve subjectconstructie die het gevolg is van de zelfverhouding van het subject kan volgens Foucault een tegenwicht vormen ten opzichte van de “passieve socialisatie” die het gevolg is van het “macht-weten.”²²⁹ Waar het “macht-weten” subjecten produceert die het specifieke samenspel van dit “macht-weten” bestendigen, ontstaat via de bestaanskunsten de mogelijkheid om alternatieve vormen van subjectiviteit te construeren.²³⁰ Het vormen van alternatieve vormen van subjectiviteit houdt volgens Foucault een mogelijkheid tot verzet in. Wanneer vormen van subjectiviteit ontstaan welke niet geproduceerd zijn door het dominante “macht-weten,” zullen zij dit specifieke “macht-weten” niet langer op vanzelfsprekende wijze bekrachtigen waardoor zij alleen al door hun aanwezigheid een tegenkracht vormen voor het dominante ‘macht-weten’. Wanneer dit idee van Foucault in relatie tot de Russische socialisatie zoals deze door Maria Alyokhina werd beschreven wordt gezien, zou de actieve subjectconstructie mogelijkheden bieden voor de onderbreking van het socialisatieproces en voor de transformatie van (de instelling van) de Russische bevolking. De constructie van nieuwe vormen van subjectiviteit via de bestaanskunsten zou perspectief kunnen bieden voor het tot stand komen van een collectieve Russische identiteit en als zodanig van essentieel belang zijn voor de democratisering van de Russische Federatie.

Uitgeverij Parrèsia, 2004. Oorspronkelijk verschenen als: ‘*Discourse and Truth: The problematization of parrèsia, transcript of six lectures by Foucault at Berkeley, University of California in 1983.*’ Eerste Nederlandse vertaling: Foucault, M., *Parrèsia: Vrijmoedig spreken en waarheid*, Vertaling door de redactie van de Werkgroep Krisis Onderzoek, Nijmegen: Krisis, 1989, p. 117; Tolokonnikova, N., *N. Tolokonnikova’s Letter from 03/04/2012*.

²²⁴ Devos, R., *Macht en verzet: Het subject in het denken van Michel Foucault*, Kappellen: Uitgeverij Pelckmans, 2004, pp. 93, 137.

²²⁵ *Ibid.*, p. 14. Zie ook: *Ibid.*, pp. 11, 87, 90, 122.

²²⁶ *Ibid.*, pp. 11, 73, 78, 90.

²²⁷ *Ibid.*, p. 137. Zie ook: Foucault, M., *Parrèsia*, p. 93.

²²⁸ Devos, R., *Macht en verzet*, p. 93.

²²⁹ *Ibid.*, pp. 13, 90, 137.

²³⁰ *Ibid.*, pp. 13, 14, 99, 137.

De verwijzing die Nadezhda Tolokonnikova in een van haar brieven maakte naar het feit dat zij lange tijd deel had uitgemaakt van een groep jonge mensen die naar haar zeggen “quite unusal for Moscow”²³¹ waren en die zich volgens haar kenmerk(t)en door hun non-conformistische levenswijze, hun bijzondere oprechtheid, saamhorigheid, opofferingsbereidheid en vooral door hun volledige toewijding aan “self-education or training or taking action out of virtue”²³² krijgt vanuit en binnen het denken van Foucault over de functie die de ascetische praktijk heeft voor de actieve en alternatieve subjectconstitutie en daarmee verbonden mogelijkheid van verzet, diepere betekenis. De door Nadezhda Tolokonnikova beschreven overgave waarmee deze oprechte en idealistische mensen aan hun persoonlijke ontwikkeling werk(t)en, zou geduid kunnen worden als een toewijding aan de ascetische praktijk waarmee zij zichzelf op actieve wijze tot alternatieve subjecten vormen en waardoor zij actief bijdragen aan de verandering (verbetering) van de wereld die zij voor ogen hebben. Het is in de context van deze brief waarin Nadezhda Tolokonnikova over de Moskouse groep schreef dat zij stelde: “Philosophers should not merely describe the world, but change it.”²³³

In het kader van de zelfvorming en de constitutie van nieuwe vormen van subjectiviteit wijst Foucault op de centrale rol van wat hij noemt “het subject als spreker van de waarheid.”²³⁴ In 1983 en 1984 gaf Foucault een aantal colleges aan de Universiteit van Berkeley en het Collège de France over *parrèsia* - “(...) het waarheidspreken zoals het beoefend werd in het klassieke Griekenland en in het Hellenisme”²³⁵ -, en haar relatie tot begrippen als openhartigheid, waarheid, gevaar, kritiek en plicht. In deze colleges zette hij uiteen hoe de betekenis van het woord *parrèsia* zich in de tijd ontwikkeld heeft en welke veranderingen zich hebben voorgedaan met betrekking tot de rol van degene die waarheid spreekt - de *parrèsiastès*.²³⁶ Foucault wees erop dat *parrèsia* gekenmerkt wordt door een zekere *openhartigheid* en *waarheid*, dat zij een bepaald *gevaar* en een zekere *kritiek* inhoudt, en dat zij voortkomt vanuit een specifieke opvatting van *plicht*. *Openhartigheid*, of *vrijmoedigheid*, verwijst in het kader van *parrèsia* naar het feit dat de *parrèsiastès* vrijuit spreekt en, zonder voorbehoud of te verhullen, datgene wat in hem omgaat volledig en nauwkeurig verwoordt opdat anderen in staat worden gesteld precies te begrijpen wat bedoeld wordt. Het feit dat de overtuigingskracht van de *parrèsiastès* besloten ligt in zijn openhartigheid maakt dat hij, volgens Foucault, de “meest openhartige woorden en uitdrukkingvormen”²³⁷ zal gebruiken die hij kan vinden. De *parrèsiastès* is volledig oprecht –

²³¹ Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, pp. 20, 20-22.

²³² Ibid., pp. 20, 20-22.

²³³ Ibid., pp. 20-21, 22. Deze uitspraak van Nadezhda Tolokonnikova lijkt te refereren aan de elfde these van Karl Marx over Feuerbach: “Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*; es kommt aber darauf an, sie zu *verändern*”: Engels, F., ‘Ludwig Feuerbach under Ausgang der klassischen deutschen Philosophie’, in: Marx, K. & F. Engels, *Werke*, Band 21, fünfte Auflage (unveränderter Nachdruck der ersten Auflage, Berlin/DDR: 1962), Berlin: (Karl) Dietz Verlag, 1975, pp. 263-264. Ook beschikbaar op: http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_533.htm (14-07-2013).

²³⁴ Devos, R., *Macht en verzet*, p. 128.

²³⁵ Ibid., p. 128; Foucault, M., *Parrèsia*, p. 9. Foucault stelde dat de term *parrèsia* voor het eerst bij Euripides in de vijfde eeuw voor Christus werd aangetroffen en tot aan het einde van de vijfde eeuw na Christus bleef voorkomen in Griekse geschriften, en ook in de teksten van verschillende kerkvaders zoals bijvoorbeeld Johannes Chrysostomos.

²³⁶ Foucault beschreef de geschiedenis en ontwikkeling van *parrèsia* als een van oorsprong “wezenlijk kenmerk van de Atheense democratie” die verwerd tot de adviserende en kritische functie en plicht van de raadgever van de Helleense monarch, en welke steeds meer betekenis kreeg als een persoonlijke eigenschap of houding van de “ethische, morele persoonlijkheid” waarbij de “vrijheid van spreken steeds meer in verband gebracht werd met de keuze voor een bepaalde manier van leven.” Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 9, 18, 71-73, 75, achterzijde.

²³⁷ Ibid., pp. 9-10; Ook in: Devos, R., *Macht en verzet*, pp. 128-129. Etymologisch betekent *parrèsia* ‘alles zeggen’: *pan* (alles) en *rèma* (dat wat gezegd wordt).

waarachtig - in zijn openhartige spreken omdat hij meent dat zijn overtuiging overeenstemt met de *waarheid*. Zijn waarheidspreken heeft echter niet de functie "(...) een ander de waarheid te laten zien, maar het uitoefenen van *kritiek*."²³⁸ *Parrèsia* is volgens Foucault "een vorm van kritiek op een ander of op jezelf" waarbij de *parrèsiastès* zich in het eerste geval "in een ondergeschikte positie bevindt ten opzichte van zijn gespreksgenoot."²³⁹ De *parrèsiastès* kenmerkt zich vooral door zijn moed, omdat het spreken van waarheid – het uitoefenen van kritiek – voor de *parrèsiastès* altijd een zeker *gevaar* inhoudt vanwege het feit dat hij vanuit zijn ondergeschikte positie een waarheid verkondigt die "afwijkt van hetgeen voor de hand ligt, van hetgeen de meerderheid gelooft of de heersende macht verlangt"²⁴⁰, en hij zijn "(...) gesprekspartner kan kwetsen of kwaad kan maken."²⁴¹ Het feit dat de *parrèsiastès* waarheid spreekt "(...) in plaats van te berusten in de zekerheid van een leven waarin de waarheid vanzelf spreekt"²⁴² maakt dat hij zichzelf bloot stelt aan mogelijk psychisch en fysiek lijden. Hieruit volgt dat *parrèsia* een specifieke relatie tot de ander (van wie dreiging uitgaat) én een specifieke relatie tot het zelf (die zich deze dreiging bewust is en het gevaar riskeert) veronderstelt. Foucault merkte op "[d]e *parrèsiastès* ziet zichzelf liever als een waarheidspreker dan als een mens die onoprecht is tegenover zichzelf."²⁴³ Het morele plichtsbesef dat de *parrèsiastès* ertoe aanzet waarheid te spreken ondanks zijn vrijheid tot zwijgen, maakt onlosmakelijk deel uit van *parrèsia*.²⁴⁴ Op basis van deze beschrijving van *parrèsia* en de kenmerken van de *parrèsiastès* kunnen de vrouwen van *Pussy Riot* geïdentificeerd worden als waarheidsprekers. Het is in Foucault's spreken over *parrèsia* dat het 'spreken van waarheid' van *Pussy Riot* betekenis krijgt. De vrouwen waren vrijmoedig en oprecht in het uiten van hun kritiek op president Poetin, het regime van Poetin, patriarch Kirill en op de verbondenheid van het regime en de Kerk. Nadezhda Tolokonnikova maakte dit expliciet in haar uitspraak:

"We spoke sincerely, as we always do. We said what we thought. We were unbelievably childlike, naive in our truth, but nonetheless we are not sorry for our words (...)."²⁴⁵

Ook over het feit dat de vrouwen van *Pussy Riot* hadden gepoogd om de "meest openhartige woorden en uitdrukkingvormen" te vinden opdat de uitdrukkingkracht en intentie van hun *performance* optimaal zou zijn, sprak zij zich uit:

"We were searching for real sincerity and simplicity, and we found these qualities in the yurodstvo (the holy foolishness of punk)."²⁴⁶

Dat het optreden van de vrouwen een risico inhield doordat zij zich vanuit hun ondergeschikte positie dermate vrijmoedig uitspraken ten opzichte van de macht en dat dit mogelijk een gevaar voor henzelf zou kunnen

²³⁸ Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 14, 10, 13-15; Devos, R., *Macht en verzet*, p. 132.

²³⁹ Foucault, M., *Parrèsia*, p. 14; Devos, R., *Macht en verzet*, p. 132.

²⁴⁰ Ibid., p. 131.

²⁴¹ Foucault, M., *Parrèsia*, p. 14.

²⁴² Ibid., p. 13; Devos, R., *Macht en verzet*, p. 131.

²⁴³ Foucault, M., *Parrèsia*, p. 13; Devos, R., *Macht en verzet*, p. 131.

²⁴⁴ Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 15-16; Devos, R., *Macht en verzet*, pp. 132-133.

²⁴⁵ Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 98.

²⁴⁶ Ibid., p. 92.

inhouden, lijkt evident en werd concreet in hun arrestatie en vervolging. In de verschillende verklaringen en brieven van de vrouwen kwam verder duidelijk naar voren dat de *performance* vanuit een sterke innerlijke beweging tot stand was gekomen en dat de vrouwen niet (hadden) kunnen berusten in de ogenschijnlijk eenduidige waarheid van het 'Poetin regime' en de Russisch Orthodoxe Kerk. Onder geen beding hadden zij concessies kunnen doen aan de door hen gesproken waarheid:

“They tried to force us to admit guilt. The investigators repeatedly told us that if we plead guilty, we would be released. We refused”²⁴⁷, “If we admit our guilt (...) we defame ourselves. The truth is more precious to us than anything, even more than our freedom.”²⁴⁸

Zowel de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal als het optreden en de verklaringen van de vrouwen ten tijde van het proces, waren *parrèsia* op het scherpst van de snede. Het openbare, radicale en uitdagende karakter van de *parrèsia* van (de vrouwen van) *Pussy Riot* herinnert aan de *parrèsia* praktijk van de cynici.²⁴⁹ De cynici maakten voor hun *parrèsia* voornamelijk gebruik van het houden van kritische preken, aanstootgevend gedrag en de “provocerende dialoog.”²⁵⁰ Het feit dat het gedrag van de vrouwen en het optreden in de Christus Verlosserkathedraal door velen als aanstootgevend waren ervaren en dat de vrouwen blijk hadden gegeven van “(...) houdingen die algemeen gedeelde gewoonten, meningen, fatsoensnormen, institutionele regels enzovoort hekelden”²⁵¹ waarbij zij grenzen hadden doorbroken, toont de verwantschap van de *parrèsia* in de Christus Verlosserkathedraal met de *parrèsia* praktijk van cynici.²⁵² Ook het feit dat het optreden in de Christus Verlosserkathedraal was geësceneerd toont overeenkomst met de cynische *parrèsia* praktijk, namelijk met de voorkeur van de cynici om hun kritische preken in openbare gelegenheden te houden opdat de waarheid aan een ieder onderricht zou worden.²⁵³ Verder zijn kenmerken van de cynische provocerende dialoog terug te vinden in de *performance* van *Pussy Riot*. In de tekst van het lied *Virgin Mary, Put Putin Away* is bijvoorbeeld het gegeven dat het er in de provocerende dialoog om gaat de trots van de ander te krenken opdat deze zich gedwongen zal weten om te erkennen “dat hij niet is wat hij beweert te zijn” duidelijk te herkennen.²⁵⁴ Tijdens het proces namen de vragen die de vrouwen in hun verklaringen opwierpen en de antwoorden die zij hierop kregen of hen ontzegd werden, de vorm aan van de cynische dialoog waarin “een agressieve confrontatie tussen politieke macht en de macht van de waarheid”²⁵⁵ plaatsvindt. Maria Alyokhina stelde bijvoorbeeld:

²⁴⁷ Tolokonnikova, N., 'Opening Courtroom Statement by Nadya', p. 45.

²⁴⁸ Ibid., p. 45.

²⁴⁹ Foucault wijst erop dat de precieze oorsprong van de cynici en hun leerstellingen onduidelijk blijven. Er zijn verwijzingen naar Diogenes en Antisthenes maar worden ook in verband gebracht met Socrates, mogelijk zijn ze ook pas in tweede of eerste eeuw voor Christus ontstaan. In de eerste voor Christus tot vierde eeuw na Christus waren zij zeer talrijk en invloedrijk. Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 95-96.

²⁵⁰ Ibid., p. 98.

²⁵¹ Ibid., p. 99.

²⁵² Ibid., pp. 99-101.

²⁵³ In tegenstelling tot een elite. Ibid., pp. 98-99.

²⁵⁴ Ibid., pp. 104, 109. Ook in andere songteksten van *Pussy Riot* is het motief om de trots van de machthebber, in dit geval Poetin, te krenken aanwezig. Zie bijvoorbeeld de songtekst *Putin pissed himself*, bijlage 2.

²⁵⁵ Foucault, M., *Parrèsia*, p. 110.

“As a representative of my generation, I have also questions about the relationship of the church and the state to Father Kirill. I would sincerely like answers to these questions from Father Kirill, and rely on his wisdom. I thought that the church loved its children, but dual standards turn out to be present here as well: the church loves only those children who believe in Putin. I never thought that the Russian Orthodox Church was meant to call for faith in any president; I thought its only role was to call for faith in God.”²⁵⁶

Foucault stelde in zijn eerste college aan de Universiteit van Berkeley dat de *parrèsiastès* met *parrèsia* zijn vrijheid gebruikt en de keuze maakt voor “(...) vrijmoedigheid boven vaste overtuiging, waarheid boven leugens, kritiek boven vleierij, en morele plicht boven eigenbelang en morele onverschilligheid.”²⁵⁷ De woorden die Nadezhda Tolokonnikova gaf aan haar overtuigingen ten aanzien van ‘waarheid’ en het ‘spreken van waarheid’ sluiten ogenschijnlijk naadloos aan bij deze uitspraak van Foucault. Zo schreef zij bijvoorbeeld:

“Passion, total honesty, and naïveté are superior to the hypocrisy, mendacity and false modesty that are used to disguise crime”²⁵⁸, “Truth and goodness always triumph over deception and malice”²⁵⁹ en “(...) the path of freedom, truth, and sincerity (...) is superior to the path of complete stagnation, false modesty, and hypocrisy.”²⁶⁰

In relatie tot de actieve zelfvorming en de constitutie van nieuwe vormen van subjectiviteit is (tenminste in eerste instantie) met name de filosofische *parrèsia* – de praktijk van waarheidspreken in relatie tot de filosofie als levenskunst - van belang. Foucault meent dat *parrèsia* als filosofische *praktijk* “(...) vorm geeft aan de relaties die individuen tot zichzelf hebben”²⁶¹ en dat “(...) onze eigen morele subjectiviteit voor een deel in die praktijken”²⁶² wortelt. De filosofische *parrèsia* die zich ontwikkelde onder invloed van het denken en handelen van Socrates, heeft anders dan de klassieke politieke *parrèsia* niet een functie in het waarheidspreken tot de *demos* of de koning, maar in de persoonlijke relatie(s) tot anderen en tot het zelf.²⁶³ De socratische *parrèsia* stelde de relatie tussen hetgeen een persoon zei en hetgeen hij deed - de wijze waarop hij leefde - centraal. De overeenstemming tussen beide – “de harmonie van *logos* en *bios*” – was het uiteindelijke doel van de socratische *parrèsia* en het kenmerk van de *parrèsiastès*.²⁶⁴ De *parrèsiastès* beoogde door *parrèsia* personen ervan te overtuigen dat zij zorg moesten dragen voor de manier waarop zij leefden: dat zij zorg moesten dragen voor zichzelf en voor anderen hetgeen inhield dat zij hun overtuigingen, hun levensstijl, hun relatie tot anderen en hun verhouding tot zichzelf moesten veranderen.²⁶⁵ Foucault wees er in zijn colleges op dat de “(...) nieuwe *parrèsiastische* praktijken een complex geheel van relaties tussen het zelf en de waarheid”²⁶⁶ met zich meebrachten. Aangenomen werd dat personen ten gevolge van de *parrèsiastische* praktijken tot zelfinzicht

²⁵⁶ Alyokhina, M., ‘Opening Courtroom Statement by Masha’, pp. 38-39.

²⁵⁷ Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 16.

²⁵⁸ Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 92.

²⁵⁹ *Ibid.*, p. 96.

²⁶⁰ *Ibid.*, p. 95.

²⁶¹ Foucault, M., *Parrèsia*, p. 9. De *parrèsia* wordt beschouwd als levenskunst, als *technè tou biou*.

²⁶² *Ibid.*, pp. 87, 88.

²⁶³ *Ibid.*, pp. 65, 84.

²⁶⁴ *Ibid.*, 83. Zie ook: *Ibid.*, pp. 80, 83-85, 88.

²⁶⁵ *Ibid.*, p. 88. Zie ook: Foucault, M., *De moed tot waarheid: Het bestuur van zichzelf en de anderen II*, Nederlandse vertaling door I. van der Burg, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011. Oorspronkelijk verschenen als: ‘Le courage de la vérité: Le gouvernement de soi et des autres II, cours au Collège de France (1983-1984)’, Paris: Gallimard/Seuil, 2009, p. 401.

²⁶⁶ Foucault, M., *Parrèsia*, p. 88.

zouden komen en dat dit zelfinzicht tot waarheid en tot meer kennis zou leiden. Foucault stelde dat sinds de vierde eeuw “[d]e cirkel die besloten ligt in het kennen van de waarheid over jezelf om de waarheid te leren kennen (...)”²⁶⁷ de *parrèsia* praktijk heeft gekenmerkt. *Parrèsia* heeft volgens hem vanaf dat moment in toenemende mate een functie gekregen voor het onthullen van de waarheid over zichzelf vanuit de relatie die iemand tot zichzelf heeft. Zij verwerd in dit kader tot een “plicht tegenover zichzelf” waarbij een persoon de moed opbrengt om de waarheid over zichzelf (aan zichzelf of aan anderen) te onthullen; zichzelf als het ware te toetsen en onder ogen te zien of hij “meester over zichzelf kan zijn.”²⁶⁸ Foucault wees er in dit kader op dat de waarheid van het zelf “(...) enerzijds een stel rationele beginselen, gebaseerd op algemene uitspraken over de wereld, het menselijk leven, behoeften, geluk, vrijheid enzovoort (...)” impliceert, “(...) en anderzijds praktische gedragsregels.”²⁶⁹ De filosofische *parrèsia* die tot doel heeft om hetgeen men vindt en zegt in overeenstemming te brengen met hetgeen men doet, is feitelijk een ascetische praktijk:

“(...) de ethische arbeid die het individu op zichzelf verricht, niet alleen om zijn gedrag te doen overeenstemmen met een gegeven regel, maar om zichzelf te transformeren tot moreel subject.”²⁷⁰

Onder invloed van denkers als Immanuel Kant, Friedrich Nietzsche en Charles Baudelaire typeerde Foucault het moderne filosofische ethos volgens Devos als “(...) de onbepaalde arbeid van de vrijheid of de constitutie van onszelf tot autonome subjecten”²⁷¹ waarbij het erom gaat “(...) onze geconstitueerde subjectiviteit onder kritiek te stellen en onszelf permanent te scheppen tot autonome wezens.”²⁷² Foucault stelde:

“(...) uit de contingentie die ons deed zijn wat we zijn, ontwikkelt ze de mogelijkheid niet meer te zijn, doen en denken wat we zijn, doen en denken.”²⁷³

Het is in deze filosofische *praktijk* – de moderne filosofische *parrèsia* – waarin de filosofie als “kritische zelfwerkzaamheid van het denken op zichzelf” onderzoekt in hoeverre en op welke manier het mogelijk is om *anders* te denken en de filosoof zich “in zijn verhouding tot de wereld, tot anderen en zichzelf” probeert te veranderen, dat het mogelijk wordt “om los te komen van zichzelf (*se dépendre de soi-même*).”²⁷⁴ Uiteindelijk ging het Foucault erom dat de wijze waarop de werkelijkheid met bepaalde concepten, vragen, schema’s en een bepaald vocabulaire wordt benaderd, opnieuw bezien, in beweging gebracht, verschoven of veranderd wordt.²⁷⁵ Moderne filosofische *parrèsia* biedt via dit “herproblematiseren” waarmee het subject de eigen geconstitueerde subjectiviteit onder kritiek stelt, de mogelijkheid om los te komen van het zelf als construct van het dominante “macht-weten” en zichzelf op actieve wijze als autonoom zelf te construeren.

²⁶⁷ Ibid., p. 88.

²⁶⁸ Ibid., pp. 136, 17-118.

²⁶⁹ Ibid., p. 137.

²⁷⁰ Foucault, M., Dits et écrits. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994, p. 45, in: Devos, R., *Macht en verzet*; Zie ook: Devos, R., *Macht en verzet*, p. 93; Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 117-118.

²⁷¹ Devos, R., *Macht en verzet*, p. 109. Voor een uitwerking van de invloeden van Kant, Nietzsche en Baudelaire zie: Ibid., pp. 82-88, 98-109.

²⁷² Ibid., p. 108.

²⁷³ Foucault, M., Dits et écrits. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994, p. 574, in: Devos, R., *Macht en verzet*.

²⁷⁴ Ibid., pp. 110-111.

²⁷⁵ Ibid., p. 81. Devos wijst erop dat Foucault deze “levensstijl” als “een radicaal herproblematiseren” (*reproblématisation*) aanduidt en dat Foucault’s filosofie als *praktijk, deixis* kan worden genoemd omdat zij “het tonen van het verborgene” beoogt. Ibid., pp. 111-112.

Pussy Riot's 'spreken van waarheid' krijgt in de filosofische *parrèsia* een tweede betekenis als het 'spreken van waarheid over het zelf' welke tegelijk een voorwaarde is voor het eerdergenoemde politieke waarheidspreken. De ascetische praktijken met behulp waarvan de leden van de Moskouse gemeenschap waar Nadezhda Tolokonnikova naar verwees (en waar zijzelf en ook Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich deel van uitmaakten) aan zichzelf werkten en waarmee zij hun overtuigingen in toenemende mate in overeenstemming wilden brengen met hun handelen en hun levenswijze kan geduid worden als filosofische *parrèsia*. Dat de vrouwen zich ondanks de agressieve confrontatie die voor de vrouwen naar alle waarschijnlijkheid zeer ernstige consequenties tot gevolg zou hebben, tijdens het proces vasthoudend en evenwichtig toonden, zou in de klassieke traditie van de *parrèsiastische* zelftechnieken een aanwijzing zijn dat de vrouwen erin geslaagd zouden zijn om hun handelen en denken in harmonie te brengen met de ethische structuur die zij voor zichzelf gekozen hebben en dat zij zouden beschikken over stabiliteit, zelfbeheersing en volledige zelfbeschikking.²⁷⁶ In verschillende verklaringen lijkt het idee van de cynici te resoneren dat "(...) *autarkeia*, zichzelf genoeg zijn of onafhankelijkheid, de belangrijkste voorwaarde voor menselijk geluk (...)"²⁷⁷ en klinkt de notie door van de cynische *ascese* van de geaccepteerde vernedering waarbij de cynicus zijn soevereiniteit geniet door de volledige acceptatie van zijn lot waardoor hij uiteindelijk sterker wordt.²⁷⁸ Zo verklaarde Nadezhda Tolokonnikova:

"We are in desperate circumstances, but we do not despair. We are persecuted, but we have not been abandoned. It is easy to degrade and destroy people who are so open, but 'when I am weak, then I am strong' (...) despite the fact that we are physically here, we are freer than everyone sitting across from us on the side of the prosecution"²⁷⁹ "My life, my experience – my property, my world, have been mastered and cultivated by me. I give thanks to the haters of civil politics, punk, feminism, actionism for making us richer. We have become stronger (...)"²⁸⁰ "Happiness is to live by virtue. I am happy. Even here, sometimes."²⁸¹

Door de filosofische *parrèsiastische* praktijk van het onder kritiek stellen van de eigen geconstitueerde subjectiviteit, komt het subject los van zichzelf waardoor het zichzelf actief construeert tot autonoom persoon. Het herproblematiseren dat volgens Foucault het doel is van de kritiek die inherent is aan *parrèsia*, wordt mogelijk door de geldende concepten, vragen, schema's en het taalgebruik op heel specifieke terreinen te analyseren.²⁸² In dit kader ziet Foucault een belangrijke (*parrèsiastische*) rol weggelegd voor de intellectueel:

"De rol van de intellectueel bestaat erin [...] dat hij door de analyses op domeinen waarmee hij vertrouwd is, de vanzelfsprekendheden en postulaten opnieuw in vraag stelt, de gewoonten, de wijzen van doen en denken dooreenschudt, de ingeburgerde vertrouwdheden doet verdwijnen, de maat van de regels en de instellingen opnieuw neemt, en dat hij – vanuit dit herproblematiseren – (waar hij zijn specifieke beroep van

²⁷⁶ Foucault, M., *Parrèsia*, pp. 110-113, 123, 131-132.

²⁷⁷ *Ibid.*, p. 99.

²⁷⁸ Foucault, M., *De moed tot waarheid*, pp. 301-302, 343-344, 352-353, 355-356.

²⁷⁹ Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya', p. 94.

²⁸⁰ Tolokonnikova, N., *N. Tolokonnikova's Letter from 03/04/2012*.

²⁸¹ Met "*here*" verwijst zij naar haar verblijf in de gevangenis sizo 6. Tolokonnikova, N., 'Letters by Nadya in Prison: March 29 2012', pp. 20, 20-22.

²⁸² Devos, R., *Macht en verzet*, p. 112.

intellectueel vervult) participeert aan de vorming van een politieke wil (waar hij zijn rol van burger te spelen heeft).”²⁸³

De interesse van *Pussy Riot* voor het radicale feminisme kan in combinatie met hun waardering voor de bijdrage van post-structuralistische denkers van ondermeer Judith Butler aan het feminisme, vanuit het Foucauldiaanse denken worden geduid als een (van de) specifiek(e) gebied(en) waarop voor de vrouwen van *Pussy Riot* een rol is weggelegd als “specifieke intellectueel.” In hun *performance* in de Christus Verlosserkathedraal doorbraken de vrouwen de vanzelfsprekendheid van de gewoonten, de wijzen van doen en denken en de regels van de Kerk (vooral ten aanzien van vrouwen). *Pussy Riot* gaf in een verklaring aan dat ze de noodzaak voelde om in een kerk te zingen, juist “(...) at the altar - that is, in a place where women are strictly forbidden.”²⁸⁴

Zoals eerder aangegeven kunnen de vrouwen van *Pussy Riot* in de lijn van het denken van Foucault geïdentificeerd worden als *parrèsias* en kan zowel de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal, alsook de wijze waarop zij zich ten tijde van het proces opstelden en zich via hun verklaringen en brieven uitspraken, aangemerkt worden als *parrèsia*. De vrouwen spraken “het vrije woord van degenen die bestuurd worden” en interpelleerden “in naam van het weten” - vanuit de ervaring die zij als burgers hebben - (het bestel van) president Poetin en (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk over hun beslissingen, hun samenwerking, hun beleid, en de betekenis hiervan voor de Russische burger en de Russische samenleving.²⁸⁵ Het feit dat zij zich in en door hun *performance* duidelijk uitspraken over de wijze van functioneren van het regime van Poetin en dit tastbaar werd in de nasleep ervan, doorkruiste het eenduidige dominante “macht-weten” waardoor zij de bestending ervan hinderde.²⁸⁶ Zo geïnterpreteerd, kan gesteld worden dat de politieke betekenis van *parrèsia* die door Foucault werd aangeduid als “verzet tegen de gevestigde macht” zowel in de *performance* van *Pussy Riot* als in hun optreden ten tijde van het proces concreet werd. Maria Alyokhina wees er in een van haar verklaringen op dat het ‘Poetin regime’ in haar reactie op de *performance* haar ware gezicht had laten zien: het proces was volgens haar niet alleen “a malignant and grotesque mask”²⁸⁷ maar vooral “the face of the government’s dialogue with the people of our country.”²⁸⁸ Het feit dat Maria Alyokhina erop wees dat het ‘Poetin regime’ hen vervolgde vanwege de vrijmoedigheid waarmee zij in alle oprechtheid en met de beste bedoelingen kritiek hadden uitgeoefend op de macht, kan in de lijn van denken van Foucault geïnterpreteerd worden als een poging om het ‘Poetin regime’ als een tiranniek en gevaarlijk regime te ontmaskeren. Het ‘feit’ dat de bestraffende reactie op de *parrèsia* van *Pussy Riot* contrasteerde met

²⁸³ Foucault, M., Dits et écrits. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994, pp. 676-677, in: Devos, R., *Macht en verzet*. Het gaat hier om de zogenaamde *specifieke* intellectueel in contrast met de zogenaamde *universele* intellectueel welke zichzelf zou beschouwen als “het weten en geweten van de samenleving” hetgeen een bevoorrechte relatie tot de waarheid zou impliceren. Zie ook: Devos, R., *Macht en verzet*, pp. 75, 78, 81, 112.

²⁸⁴ Pussy Riot, ‘Art or Politics?: March 23, 2012’, in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 15-17, p. 16. Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.lookatme.ru/mag/experience/experience-interview/159845-hlystom-i-pryanikom> (14-07-2013).

²⁸⁵ Foucault, M., Dits et écrits. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994, p. 734, in: Devos, R., *Macht en verzet*.

²⁸⁶ Foucault, M., Dits et écrits. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994, p. 92, in: Devos, R., *Macht en verzet*. Zie de eerder behandelde analyse van de betekenis van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal van Yekatarina Samutsevich: Samutsevich, Y., ‘Closing Courtroom Statement by Katya’, p. 89.

²⁸⁷ Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 104.

²⁸⁸ *Ibid.*, p. 104.

de plicht die het regime als politiek systeem heeft om *parrèsia* te respecteren, onthulde het regime als “slecht” en “gevaarlijk.”²⁸⁹ De uitspraak van Yekatarina Samutsevich spreekt hier boekdelen:

“We have lost (...) we have won (...) the system cannot conceal the criminal case has been fabricated (...) the world sees Russia differently than the way Putin tries to represent it (...)”²⁹⁰

In het kader van het ontmaskeren van de “slechtheid” – de onwaarachtigheid - van het regime, refereerden Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich met regelmaat aan personen uit de geschiedenis die als godslasteraars, dissidenten of als ‘gekken’ de mond waren gesnoerd. De vrouwen van *Pussy Riot* plaatsten zichzelf in de traditie van verzet door vergelijkingen met deze personen te leggen en/of hen te benoemen als voorbeelden.²⁹¹ Onder de personen die zij noemden waren filosofen, theologen, heiligen, schrijvers, poëten en kunstenaars. Ieder van de door hen genoemde personen had op een bepaald tijdstip op de een of andere manier het dominante “macht-weten” getrotseerd en had om die reden een bedreiging voor de machthebber(s) van hun tijd betekend hetgeen voor hen vergaande gevolgen had gehad.²⁹²

Het ontmaskeren van de waarheid van de macht - het verzet tegen de status quo - gaat altijd gepaard met een verlangen naar iets *anders*, naar een *andere* manier van zijn, een *andere* inrichting van de staat maar in ieder geval gaat zij gepaard met het verlangen naar een *ander* functioneren van het ‘macht-weten’. Foucault stelde in zijn colleges aan het Collège de France dat er geen “instelling van de waarheid” bestaat “zonder een wezenlijke postulering van de andersheid. De waarheid is nooit hetzelfde. Waarheid kan alleen in de vorm van de andere wereld en het andere leven bestaan.”²⁹³ Foucault’s filosofie van de andersheid stelt dat de andersheid hét kenmerk is van het ware:

“(…) dat wat zich in de wereld en de meningen van mensen onderscheidt, wat ertoe verplicht je levenswijze te veranderen, wat in zijn onderscheid perspectief opent op een andere, nog te maken en te dromen wereld. De filosoof wordt degene die, door de moed van zijn waarheidspreken, in zijn leven en woorden het weerlicht van een andersheid laat trillen.”²⁹⁴

Filosofische *parrèsia* - het zoeken en spreken van de waarheid over het zelf (als voorwaarde voor het politieke waarheidspreken) -, en de politieke *parrèsia* welke een verzet tegen de gevestigde macht betekent, houden

²⁸⁹ Foucault wees erop dat de “goede koning” zich in de Helleense tijd liet adviseren door *parrèsiastès* en *parrèsia* zag als noodzakelijk en nuttig voor hemzelf en zijn onderdanen. Een vorst bleek een tiran wanneer hij zijn oprechte adviseurs negeerde of strafte voor hetgeen zij gezegd hadden: Foucault, M., *Parrèsia*, p.18. Foucault stelde daarnaast: “Niets is evenwel gevaarlijker dan een politiek systeem dat pretendeert de waarheid voor te schrijven. De taak om de waarheid te spreken is een eindeloze arbeid: die in haar complexiteit respecteren is een plicht waar geen enkele macht aan voorbij kan gaan.” Foucault, M., *Dits et écrits*. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994, p. 678, in: Devos, R., Devos, R., *Macht en verzet*.

²⁹⁰ Samutsevich, Y., ‘Closing Courtroom Statement by Katya’; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 91.

²⁹¹ Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, pp. 109-110; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, p. 21-22; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 99.

²⁹² Nadezhda Tolokonnikova schreef: “Jesus Christ was accused of blasphemy. If Article 213 had existed two thousand years ago, Christ would have been charged under it.” Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, pp. 21-22. Ook noemden zij bijvoorbeeld Socrates, Stefanus, Dostoyevskiy, Solzhenitsyn en de OBERIU poëten, met name Vvedensky.

²⁹³ Foucault, M., *De moed tot waarheid*, p. 403.

²⁹⁴ Gros, F., ‘Situering van de colleges’, in: Foucault, M., *De moed tot waarheid. Het bestuur van zichzelf en de anderen II*, Nederlandse vertaling door I. van der Burg, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011. Oorspronkelijk verschenen als: ‘*Le courage de la vérité. Le gouvernement de soi et des autres II. Cours du collège de France (1983-1984)*’, Paris: Gallimard/Seuil, 2009, p. 403.

aldus een belofte voor een andere toekomst in. *Parrèsia* is niet alleen een manifestatie van waarheid, zij vertegenwoordigt tegelijkertijd het verlangen naar en de hoop op “het ware leven” welke een *ander* leven is. Foucault wijst in dit bestek op het feit dat deze koppeling van het “ware leven” en het “andere leven” een typisch cynische is.²⁹⁵ Eerder werd duidelijk dat de levenshouding van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich, en de *performance* van *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal op verschillende vlakken verwantschap vertoont met de klassieke cynici. Wanneer de waarden, principes en idealen van de drie vrouwen geduid worden binnen het door Foucault geschetste kader van *ascese* en *parrèsia*, en verondersteld wordt dat noties van de door hem beschreven cynische *ascese* en *parrèsia* hierbij verhelderend werken, kan de vraag naar het motief voor het optreden van de vrouwen in de Christus Verlosserkathedraal en ten tijde van het proces op een dieper niveau gesteld worden.

In lijn met de cynici en met de functie van de cynische *parrèsia*, streefden de vrouwen (succesvol) de overeenstemming van hun denken, spreken en handelen na en bekommerden zij zich om zichzelf door het nastreven van zelfkennis. Een derde functie van de cynische *parrèsia* was de “inspectie” of het “toezicht over anderen.”²⁹⁶ Foucault zette in zijn colleges uiteen dat hiermee werd bedoeld dat de cynische *parrèsiastès* zich richtte tot alle mensen om hen door middel van zijn eigen gedrag en levenshouding te laten inzien dat “(...) zij zich inzake goed en kwaad volledig vergissen en het wezen van goed en kwaad daar zoeken waar het niet is.”²⁹⁷ *Parrèsia* had hier de functie van het veranderen van het gedrag van de ander opdat hij zorg zou gaan dragen voor zichzelf. Deze nieuwe relatie van zorgzaamheid om het zelf was voorwaarde om uiteindelijk het “ware leven” te kunnen bereiken.²⁹⁸ De zorg van de cynicus om zichzelf welke gestalte kreeg in zijn soevereine leven, viel door het voorbeeld dat de cynicus vormde voor de anderen en waardoor hij van nut was voor de mensheid, samen met de zorg voor anderen.²⁹⁹ Filosoof Frédéric Gros wijst erop dat de cynische zorg voor zichzelf volgens Foucault in essentie “(...) geen solitaire oefening maar een sociale praktijk en zelfs een aansporing tot een goed bestuur van de mensen (zich op de juiste manier om zichzelf bekommeren om zich op de juiste manier om de anderen te kunnen bekommeren)”³⁰⁰ was. Gros schreef “[d]e zorg voor zichzelf wordt in die zin een zorg voor de wereld, het ‘ware leven’ dat aan de komst van een ‘andere wereld’ appelleert.”³⁰¹ Zo beschouwd kan het optreden van de vrouwen in de Christus Verlosserkathedraal en ten tijde van het proces op basis van de door hen geuite waarden, principes en idealen – “truth”, “sincerity”, “honesty”, “openness”, “(inner) freedom”, “action”, “wisdom”, ‘zoeken naar waarheid’, ‘spreken van waarheid’ en ‘brengen tot waarheid’ – binnen het door Foucault geschetste kader van *ascese* en (cynische) *parrèsia* worden geduid als een samenvallen van de zorg voor zichzelf door het soevereine leven en de zorg voor de ander om zich te bekommeren om zichzelf en de waarheid.³⁰² Hieruit volgend kan het motief voor de *performance* en de reden

²⁹⁵ Ibid., pp. 400-401, 403. Zie ook: Foucault, M., *De moed tot waarheid*, pp. 317, 330-331, 358-359.

²⁹⁶ Ibid., pp. 346, 353, 355-356.

²⁹⁷ Ibid., p. 358.

²⁹⁸ Ibid., pp. 358-360.

²⁹⁹ Ibid., pp. 96-97, 314-315, 346, 351, 357.

³⁰⁰ Gros, F., ‘Situering van de colleges’, p. 401. Zie ook: Foucault, M., *De moed tot waarheid*, p. 347.

³⁰¹ Gros, F., ‘Situering van de colleges’, p. 402.

³⁰² Zie: Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, pp. 106, 111; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, pp. 20-22; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012’, p. 24; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, pp. 95, 97.

voor hun houding en gedrag tijdens het proces vanuit een diepere betekenislaag worden geïnterpreteerd als het opvatten van de (morele) taak om zonder enig voorbehoud de waarheid te manifesteren ten gunste van zichzelf en een ieder opdat zicht en hoop op een andere – waarachtige – toekomst kan ontstaan. Nadezhda Tolokonnikova sprak: “The price of participation in the creation of history is immeasurably great for the individual. But the essence of human existence lies precisely in this participation.”³⁰³ De hoop en het vertrouwen dat hun bijdrage aan de waarheid als *performative truth*, als praktijk van anderszijn, de andere, waarachtige wereld dichterbij zou brengen ondanks de inspanningen van het regime om hen te beschadigen en hun *parrèsia* teniet te doen, werd gevoed door het feit dat de personen uit de geschiedenis waarmee zij zich identificeren eerder ook als godslasteraars, dissidenten of als ‘gekken’ bespot, verguisd en vervolgd waren, maar in latere tijden waren herkend als profeten en waarheidsprekers.

20. Tijdens de rechtszaak

Bezien vanuit het kader van Foucault's denken over *ascese* en *parrèsia* kan aldus gesteld worden dat de vrouwen van *Pussy Riot* zichzelf in een traditie van *parrèsiastès* zetten. Zij vonden herkenning en bevestiging in de personen uit de culturele, religieuze en politieke geschiedenis die als autonome personen de vanzelfsprekende concepten, schema's en gewoonten van hun tijd hadden doorbroken waardoor zij tegenkracht hadden geboden aan het dominante “macht-weten” en waarmee zij mogelijkheden hadden gecreëerd voor een *anders* denken, *anders* zijn en *anders* handelen. Veel van deze historische personen worden nu als waarheidsprekers en vertegenwoordigers van belangrijke waarden gezien. Door in hun verklaringen te refereren aan bekende en (in de meeste gevallen) gewaardeerde ‘martelaren’ uit de religieuze, culturele en politieke geschiedenis, plaatsten Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich zich niet alleen in een gedeelde en gewaardeerde (Russische) geschiedenis waardoor zij niet (gemakkelijk) als een ‘tegenover’ van de Russische geschiedenis, samenleving, cultuur en bevolking geduid zouden kunnen worden, maar creëerden zij tegelijk de mogelijkheid dat de bevolking zich met hen zou kunnen identificeren.

³⁰³ Ibid., p. 99. Zie ook: Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012’, p. 24.

De filosofische *parrèsias*tische praktijk van de vrouwen bewerkstelligde en bevorderde de actieve subjectconstitutie waardoor zij als autonome individuen in toenemende mate in staat werden gesteld om hun leven in overeenstemming te brengen met de idealen en ethische principes die zij hoogachtten en nastreefden. Doordat de vrouwen als autonome subjecten een alternatief vormen voor de dominante vorm van subjectiviteit binnen de context van het Russische dominante “macht-weten” en doordat zij door hun (door de cynici beïnvloede) politieke *parrèsia* anderen ertoe probeerden aan te zetten om zich te bekommeren om zichzelf – om een relatie met zichzelf aan te gaan en zichzelf als autonome subject te constitueren - kan het optreden van de vrouwen van *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal en tijdens het proces als een bijdrage aan de ontwikkeling van (de basishouding van) de Russische bevolking worden gezien. De aanwezigheid van alternatieve vormen van subjectiviteit in de Russische samenleving zou een tegenkracht vormen ten opzichte van de volksidentiteit zoals deze door het regime van Poetin en de Russisch Orthodoxe Kerk wordt bevorderd opdat het dominante “macht-weten”, het Russische bestel en Poetin’s positie als (autoritair) politiek leider niet langer bestendig maar doorbroken zal worden. Het is in de context van deze lijn van denken dat Nadezhda Tolokonnikova’s uitspraak “The system fears the truth, sincerity, and straightforwardness we represent”³⁰⁴ betekenis krijgt.

Vanuit het concept *Pussy Riot* is niet Nadezhda Tolokonnikova, niet Maria Alyokhina en ook niet Yekatarina Samutsevich de ware *parrèsias*tès; het is *Pussy Riot* als voertuig en symbool van ideeën dat tegelijk *parrèsias*tès en *parrèsia* is en welke door haar cynische *parrèsias*tische functie een belofte inhoudt voor een andere, betere en meer waarachtige toekomst; een manifestatie van waarheid waarin vrijheid, democratie, individuele rechten en mensenrechten gewaarborgd zullen zijn.

De verdediging

Hoewel de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal volgens de vrouwen een politieke protestactie was geweest, werd er tijdens het proces niet inhoudelijk gesproken over politiek of over politici. Rechter Marina Syrova gaf hiervoor geen toestemming omdat politiek volgens haar geen deel zou uitmaken van de (motivatie van de) aanklacht en daardoor niet relevant zou zijn.³⁰⁵ De ruimte om hun politieke ideeën, hun kritiek op het ‘Poetin regime’ en haar verwevenheid met de Russisch Orthodoxe Kerk uiteen te zetten, vonden de vrouwen alleen in hun schriftelijke verklaringen. Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich schetsten op deze wijze niet alleen een beeld van de context waarin het idee voor de *performance* was ontstaan en van hun motieven voor het uitvoeren ervan. Ze reageerden ook op de beschuldigingen waarmee zij geconfronteerd waren en op de reacties die hun optreden bij het bredere publiek had opgeroepen.

Ten aanzien van de beschuldiging van *hooliganisme* weerspraken de vrouwen dat hun *performance* een grove schending van de openbare orde zou hebben ingehouden of tot gevolg zou hebben gehad. Zij gaven aan dat er ten tijde van hun *performance* geen viering had plaatsgevonden en dat zij de aanwezigen dus niet (in ernstige mate) zouden hebben gestoord in hun religieuze bezigheden.³⁰⁶ Ten aanzien van de bepaling van geweldpleging

³⁰⁴ Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 94.

³⁰⁵ Weir, F., ‘Putin defends court decision’.

³⁰⁶ Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p. 40.

tegen personen, de dreiging hiermee, en/of het berokkenen van schade aan privé eigendommen en/of de vernietiging hiervan gaven de vrouwen aan dat zowel hun *performance* als hun omgang met de aanwezigen in de kerk volledig geweldloos was geweest en dat er van dreiging geen sprake zou zijn geweest.³⁰⁷ Zij gaven aan dat zij geen materiële schade hadden veroorzaakt en dat zij zich niet hadden verzet toen medewerkers van de kerk en van de beveiliging hen ertoe hadden willen bewegen om hun optreden te staken en de kerk te verlaten. De vrouwen gaven aan dat het feit dat zij op de dag van de *performance* niet waren gearresteerd hun verklaring ondersteunde. Het feit dat de verschillende getuigen (die ook als slachtoffers in de zaak waren aangemerkt) hadden verklaard dat het optreden van de vrouwen hun religieuze gevoelens zou hebben gekwetst en dat zij ten gevolge hiervan immateriële schade zouden hebben geleden, werd door de vrouwen betreurd maar was in hun ogen geen reden om hen schuldig te bevinden aan ‘geweldpleging tegen personen.’ Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich gaven aan dat zij tijdens hun aanwezigheid in de kathedraal geen beledigende woorden of scheldwoorden hadden geuit en dat zij ook niet de intentie hadden gehad om mensen te beledigen of te kwetsen. Zij gaven meermaals aan dat zij het betreurden wanneer zij met hun gedrag mensen zouden hebben gekwetst en boden op verschillende momenten hun excuses aan voor wat zij een “ethische vergissing” noemden.³⁰⁸ Nadezhda Tolokonnikova schreef:

“If our passion appeared offensive to any spectators, we are sorry for that. We had no intention of offending anyone. We hope that those who cannot understand us will forgive us (...) our motivation was purely political and artistic. I agree that, perhaps, we did not have an ethical right to bring them into the cathedral’s ritual space. But we don’t hate anyone.”³⁰⁹

In een openbare brief verklaarde *Pussy Riot* dat zij bij het plannen van hun optreden rekening hadden gehouden met het kerkelijk jaar en het dienstrooster van de Christus Verlosserkathedraal. Het feit dat de *performance* plaatsvond tijdens *Maslentisa* - het zogenaamde “Boterfeest” of “Pannenkoekenfeest” dat verwant is aan Carnaval – en op een moment dat er geen kerkdienst plaatsvond, zou volgens de vrouwen van *Pussy Riot* moeten worden opgevat als een teken dat geprobeerd zou zijn om voldoende zorg te dragen voor de gevoeligheden die verbonden zouden kunnen zijn met een optreden in de kathedraal. De vrouwen van *Pussy Riot* zouden hebben ingeschat dat hun optreden in lijn zou zijn met de traditie van verkleeden en dansen die verbonden is met *Maslenitsa* en zij zouden totaal verbaasd zijn geweest over de uitgesproken negatieve reacties op hun optreden en op de personen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich. Zij zouden zich niet bewust zijn geweest van het feit dat hun optreden als een belediging zou kunnen worden ervaren omdat hier bij eerdere optredens nooit sprake van zou zijn geweest.³¹⁰

Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich gaven er blijk van dat de beschuldigingen van religieuze haat, van het intentioneel kwetsen van personen, van een gebrek aan respect

³⁰⁷ Ibid., p. 42; Feygin, M., ‘Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 64-75, pp. 65-66.

³⁰⁸ Alyokhina, M., ‘Opening Courtroom Statement by Masha’, p. 40; Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, pp. 42-44.

³⁰⁹ Ibid., p. 43-44.

³¹⁰ Ibid., pp. 43-44; Alyokhina, M., ‘Opening Courtroom Statement by Masha’, pp. 38-40.

van personen en het minachten van de Russische samenleving hen hadden gekwetst. De vrouwen benadrukten dat zij het moeilijk vonden dat hen deze negatieve gevoelens werden toegedicht. Nadezhda Tolokonnikova schreef: “It is not easy for me to withstand being cynically and cruelly labeled with feelings that I have never experienced toward any living being on earth.”³¹¹ In tegenstelling tot wat beweerd werd tijdens de rechtszaak gaven de vrouwen aan dat zij christenen altijd met respect zouden hebben behandeld en dat zij zich herkenden in de christelijke waarden: “mercy, forgiveness, justification, love and freedom.”³¹² De vrouwen gaven aan dat zij zich niet tegen de gelovigen wilden keren maar dat zij juist graag met hen in gesprek zouden willen (hebben) gaan en met hen zouden willen samenwerken. Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich stelden dat zij graag zouden zien dat de gelovigen zich achter hen zouden scharen; “(...) for them to be on our side - on the side of the anti-authoritarian civil society activists.”³¹³

De vrouwen spraken zich niet alleen uit over het feit dat er geen sprake zou zijn van een motief van religieuze haat. Op verschillende manieren gaven zij daarnaast impliciet en expliciet blijk van sympathie en respect voor religie, voor de christelijke traditie, voor de Russisch Orthodoxe Kerk en voor gelovigen. De vele verwijzingen naar het leven van Jezus; dat hij was aangemerkt als godslasteraar en vervolgd was door de macht van die tijd, dat hij over bijzondere persoonlijke kwaliteiten zou hebben beschikt en dat hij een grote bijdrage zou hebben geleverd aan de ontwikkeling van de menselijke ethiek, toonden een openheid en waardering voor de persoon van Jezus. De bijbelcitaten in de verklaringen van met name Nadezhda Tolokonnikova getuigden niet alleen van een interesse in en kennis van de bijbel, maar ondersteunden op verschillende momenten hetgeen zij door middel van haar verklaringen wilde overbrengen: de onrechtmatigheid van de motivatie van de aanklacht van *hooliganism* op basis van blasfemie, het onethische – niet-christelijke – karakter van de vervolging van de vrouwen, de overeenkomsten tussen de situatie en positie van *Pussy Riot* en die van bekende christelijke figuren. Door zichzelf en hun zaak te verbinden met belangrijke figuren uit de christelijke traditie en hun positieve waardering van christelijke waarden expliciet uit te spreken, plaatsten de vrouwen van *Pussy Riot* zich niet tegenover de christelijke traditie, de Russisch Orthodoxe Kerk of de gelovigen, maar identificeerden zij zich met hen en deden zij een appel op de gelovigen om zich met hén te identificeren.³¹⁴ In een reactie op een speech van patriarch Kirill klaagden de vrouwen van *Pussy Riot* patriarch Kirill aan door te stellen dat:

“In the prayer in question, we expressed our grief – shared with millions of Christians – that you had allowed religion to become a weapon in a dirty political campaign (...) we simply cannot believe the representative of the Heavenly Father if he acts against the values for which Christ was crucified in the cross.”³¹⁵

Door te verwijzen naar de miljoenen christenen die de zienswijze van *Pussy Riot* zouden delen en de suggestie dat de vrouwen in de bres sprongen voor een ‘oprecht geloof’ en ‘oprechte gelovigen’, deden de vrouwen een appel op de gelovigen om zich met hen te identificeren. Op sommige momenten leken de vrouwen zich op te

³¹¹ Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p. 45.

³¹² Ibid., pp. 42, 46.

³¹³ Ibid., p. 42.

³¹⁴ Zij verwezen naar ondermeer Stefanus, Mozes en Jezus. Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p100-101; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, p. 21; Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 110; Tolokonnikova, N., & Alyokhina, M., & Samutsevich, Y., *Letter to Supporters*’.

³¹⁵ Pussy Riot, ‘Letter to Patriarch Kirill: March 26, 2012’, p. 26.

werpen als beschermers of vertegenwoordigers van een ‘oorspronkelijk’ christelijk geloof en gaven ze aan dat de vertegenwoordigers van de Kerk te weinig vertrouwen zouden hebben in God, dat religie misbruikt zou worden en/of dat zij de intentie van verschillende bijbelteksten verkeerd zouden hebben begrepen.³¹⁶

De vrouwen van *Pussy Riot* waren van mening dat ook het concept van het gebed verkeerd begrepen werd door de vertegenwoordigers van de Kerk en bepaalde groepen gelovigen.³¹⁷ In de hierboven aangehaalde speech van patriarch Kirill gaf Kirill aan dat de vrouwen van *Pussy Riot* niet zouden geloven in de kracht van het gebed en had hij de vrouwen tegenover de Kerk en de gelovigen gesteld. *Pussy Riot* bestreed deze uitspraak van de patriarch met passie en legde uit dat:

“A fervent and sincere prayer can never be a mockery, no matter its form. Therefore it cannot be said that we jeered at or mocked the shrine (...) you were greatly mistaken when you stated in your sermon that we do not believe in the power of prayer. Without believing in the power of prayer, would we have prayed so desperately and fervently in the temple, even in anticipation of the severe persecution that might fall on us and our loved ones? Would we pray in the face of this repressive apparatus of earthly power, which bides its time to avenge itself against anyone who takes a stand on behalf of civil society?”³¹⁸

In dit citaat gaf *Pussy Riot*, waaronder ook Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich blijk van wat, refererende aan de vorige paragraaf over *parrèsia*, christelijke *parrèsia* wordt genoemd. Christelijke *parrèsia* is volgens Foucault niet alleen het vrijmoedig getuigen van de waarheid van God, maar ook “de moed om te vertrouwen op God.”³¹⁹ Christelijke *parrèsia* is *parrèsia* met God:

“(…) openheid van hart, onmiddellijke aanwezigheid, directe communicatie van de ziel met God.”³²⁰
“(…) waar de relatie tot de waarheid tot stand komt in een van aangezicht tot aangezicht met God en in een vertrouwen, een menselijk vertrouwen dat beantwoordt aan de uitstorting van goddelijke liefde.”³²¹

Maria Alyokhina’s verwijzing naar Matteüs 7:8 “Want ieder die vraagt ontvangt, en wie zoekt vindt, en voor wie klopt zal worden opengedaan”³²² waar zij aan toevoegde dat zowel Nadezhda Tolokonnikova, Yekatarina Samutsevich als zijzelf oprecht geloven dat “de deur voor hen zal worden opengedaan”, zou vanuit het kader van de positieve christelijke *parrèsia* te duiden zijn als een getuigenis van de oprechtheid, openheid en het vertrouwen die toegang zullen geven tot waarheid en een hoopvolle toekomst.³²³ Ook in de christelijke *parrèsia* is het verband tussen waarheid en een *andere*, betere wereld en hoopvolle toekomst aanwezig: het

³¹⁶ Ibid., p.27-28; Alyokhina, M., ‘Opening Courtroom Statement by Masha’, p. 40; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, pp. 95, 101. Theoloog Thimoty Beat stelt in dit kader dat verschillende uitspraken van de vrouwen “(…) reveal just how central lived theology is to their activism.” Zie voor een uitwerking van zijn visie: Beat, T., ‘Pussy Riot’s Theology’, *Chronicle of Higher Education: Chronicle Review* 28-09-2012.

³¹⁷ Pussy Riot, ‘Letter to President Medvedev’, in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 31-35, p. 33.

³¹⁸ Pussy Riot, ‘Letter to Patriarch Kirill: March 26, 2012’, pp. 26-27, 29.

³¹⁹ Foucault, M., *De moed tot waarheid*, pp. 376, 382.

³²⁰ Ibid., p. 377, 379.

³²¹ Ibid., p. 382.

³²² Nederlands Bijbel Genootschap & Katholieke Bijbel Stichting, *Bijbel met deuterocanonieke boeken: De Nieuwe Bijbel Vertaling*, Heerenveen: Uitgeverij NGB, 2004, p. 12; Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 109.

³²³ Foucault stelde in zijn college aan het Collège de France dat: “Wie voldoende vertrouwen in God heeft, wiens hart zuiver genoeg is om zich naar God te openen, die zal God beantwoorden met een geste die zijn heil garandeert en hem toegang verleent tot een eeuwig van aangezicht tot aangezicht met Hem.” Foucault, M., *De moed tot waarheid*, p. 382.

idee dat een toewijding aan waarheid feitelijk een manifestatie van waarheid is welke een belofte inhoudt voor een andere betere toekomst.³²⁴ Vanuit het kader van positieve christelijke *parrèsia* zijn niet alleen de uitspraken van de vrouwen van *Pussy Riot* over ‘waarheid’ en ‘het spreken van waarheid’ die refereren aan het christelijk gedachtegoed en de bijbel te duiden³²⁵, maar krijgen ook de verwijzingen naar bekende Russische theologen betekenis:

“(…) maybe Pussy Riot is a sign of the new times in the spiritual history of mankind – the century of liberty, as prophesized by Russian religious philosophers (...) [Dimitry] Merezhkovsky, [Nikolai] Berdyaev, and [Sergei] Bulgakov established their teachings concerning the future emergence of a new milestone to crown history – the era of liberty which should arrive after the epoch of Christ’s love, righteousness, and faith as proclaimed by the Old Testament. Who knows, perhaps the inclusion of human rights and liberties as priorities in the politics of the West in the twentieth century is also another sign of the approach of the era of liberty and creativity, as well as the Pussy Riot concert. Berdyaev taught that creativity is the structural moment of the age of liberty. Love will transform itself into liberty and with it the world will change. It is already in motion.”³²⁶

Door, in de context van het waarheidspreken en het verlangen naar en de hoop op een *andere*, betere toekomst, te wijzen op het (Oosters christelijk) gedachtegoed van Berdyaev, Bulgakov en Merezhkovsky, plaatste Nadezhda Tolokonnikova *Pussy Riot* en de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal middenin de (mystieke) traditie van het (Russisch Orthodox) christendom.

Door de aanklagers en de vertegenwoordigers van de Russisch Orthodoxe Kerk werden Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich echter tegenover de Russisch Orthodoxe traditie gezet. Hun motief van religieuze haat en vijandigheid zou uit verschillende psychologische en linguïstische onderzoeken gebleken zijn. Het feit dat forensisch psychologisch en psychiatrisch onderzoek had uitgewezen dat er bij alle drie de vrouwen sprake zou zijn van een persoonlijkheidsstoornis, zou van invloed kunnen zijn geweest op de mate waarin de vrouwen serieus werden genomen. Het psychisch niet volledig gezond en/of stabiel verklaren van personen heeft niet zelden tot gevolg dat (de ideeën, het gedrag en de houding van) deze personen gediskwalificeerd worden in het sociale verkeer, zeker niet wanneer zij getuigen van (enig) non-conformisme. Tijdens het proces gebruikten de openbaar aanklagers met enige regelmaat het woord “so-called” – zogenaamd – om aan te geven dat datgene waarover de vrouwen spraken en betekenis voor hen had, volgens hen niet geheel serieus of onoprecht zou zijn. De openbaar aanklagers spraken bijvoorbeeld van “zogenaamde kunst” wanneer zij refereerden aan het feit dat de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal volgens de vrouwen een vorm van kunst zou zijn geweest, en stelden dat de verontschuldigungen die de vrouwen hadden aangeboden aan de mensen die zich gekwetst hadden gevoeld “zogenaamde verontschuldigungen” zouden zijn. Maria Alyokhina sprak haar irritatie hierover uit en hanteerde daarbij de techniek van omkering:

³²⁴ Ibid., pp. 331, 360.

³²⁵ Nadezhda Tolokonnikova schreef bijvoorbeeld: “Christianity, as I understood it while studying the Old and especially the New Testament, supports our search for Truth and constant overcoming of oneself, the overcoming of what you were earlier.” Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 95.

³²⁶ Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: March 29 2012’, pp. 21-22.

“(…) for me this is a “so-called” trial. And I am not afraid of you. I am not afraid of falsehood and fictitiousness, of sloppily disguised deception, in the verdict of the “so-called” court (...) because all you can deprive me of is my “so-called” freedom. This is the only kind that exists in Russia. But nobody can take away my inner freedom.”³²⁷

Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhinam, Yekatarina Samutsevich en hun advocaten Violetta Volkova, Mark Feigin en Nikolay Polozov waren van mening dat de vrouwen vanaf het begin op geen enkele manier serieus waren genomen en dat zij geen enkele kans hadden gehad op een eerlijk proces. In hun slotpleidooien focuste ieder van de drie advocaten, ieder op zijn of haar eigen manier, op de vermeende onrechtmatigheid van het proces en het feit dat de burgerrechten en mensenrechten van hun cliënten veelvuldig zouden zijn geschonden.³²⁸ Mark Feigin stond uitgebreid stil bij het gegeven dat naar zijn mening het feit dat de vrouwen werden vervolgd volgens de Russische *Criminal Code* op grond van artikel 213 deel twee – *hooliganisme* - onjuist en illegaal was. Net als de andere twee advocaten en de vrouwen zelf, wees hij op het feit dat de Russische wet zou voorzien in de mogelijkheid om de vrouwen via de Russische *Administrative Offense Code* te vervolgen. Mark Feigin gaf aan dat artikel 5.26 betrekking heeft op *overtredingen* van de wet ten aanzien van gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid en dat met name deel twee van het artikel precies zou overeenkomen met hetgeen waarvoor de vrouwen eigenlijk waren gearresteerd:

“(…) it is an insult to the religious sensitivities of the citizen, or the desecration of revered items, signs, and emblems, which are ideologically symbolic. In this case, the action without a doubt leaned toward an administrative offense and it was far from being a public matter; instead it was an encroachment on the citizen’s individual constitutional right to freedom of conscience.”³²⁹

Mark Feigin stelde dat de vrouwen feitelijk geen *misdaad* hadden begaan omdat er geen sprake was geweest van geweldpleging. Geweldpleging zou vervolging volgens de *Criminal Code* hebben gerechtvaardigd. Het feit dat de bepaling van geweldpleging ten aanzien van de aanklacht van *hooliganisme* door de openbaar aanklagers als ‘geweldpleging tegen personen’ werd onderbouwd op grond van de gekwetste religieuze gevoelens van de gelovigen en de immateriële schade die zij zouden hebben geleden, werd door de advocaten en de vrouwen als zowel ongeloofwaardig als onrechtmatig benoemd.³³⁰ Zij wezen erop dat de openbaar aanklagers hun bewijsvoering ten aanzien van de bepaling van geweldpleging vrijwel volledig hadden opgebouwd op basis van het vermeende motief van religieuze haat en vijandigheid. Niet alleen wezen zij erop dat dit motief afwezig zou zijn, zij duiden vooral op het feit dat de Russische Federatie een seculiere staat is en

³²⁷ Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, pp. 110-111. Ook Mark Feigin, een van de advocaten van de vrouwen spiegelde het woordgebruik van de openbaar aanklagers. Hij sprak over “this so-called criminal act.” Feygin, M., ‘Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin’, p. 64.

³²⁸ Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 97; Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 105.

³²⁹ Feygin, M., ‘Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin’, p. 64-65. Zie ook: Volkova, V., ‘Closing Statement from Defense Attorney Violetta Volkova’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, p. 63; Polozov, N., ‘Closing Statement by Defense Attorney Nikolay Polozov’, in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 76-86; Alyokhina, M., ‘Closing Courtroom Statement by Masha’, p. 40; Russian Federation, *Code of Administrative Offences of the Russian Federation*, deel 2, hoofdstuk 5, artikel 5.26, beschikbaar op: <http://www.russian-offences-code.com/SectionII/Chapter5.html> (14-07-2013); Bijlage 6.

³³⁰ Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p. 46; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, pp. 92, 102.

dat er overeenkomstig het seculiere karakter van de staat geen ruimte zou bestaan voor vervolging op grond van (anti-)religieuze motieven en/of blasfemie.³³¹ Advocaat Violetta Volkova vroeg zich af: “From what law, code of conduct, what instructions (at the very least) did the Ministry of Justice of the Federation draw on for all of these terms: *sacrilege, blasphemy, obscene songs, legs raised in a vulgar way?*”³³² en Mark Feygin wees erop dat er tijdens het proces steeds opnieuw gebruik werd gemaakt van een vocabulaire dat verraden zouden hebben dat het proces “coveyed a purely theological disposition.”³³³

De conclusie van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina, Yekatarina Samutsevich en hun advocaten was dat de gehele rechtszaak tegen hen een schijnproces was.³³⁴ Zij waren er allen van overtuigd dat de arrestatie en vervolging van de drie vrouwen niet zozeer samenhang met hun optreden in de Christus Verlosserkathedraal maar dat hun politieke overtuigingen en de wijze waarop zij aan hun politieke protest vorm hadden gegeven de werkelijke reden vormden. Zij lieten er geen twijfel over bestaan dat zij er zeker van waren dat hun arrestatie en vervolging volledig en alleen door president Poetin was verordend en dat ook de uitkomst van het proces reeds vooraf was bepaald door Poetin zelf. De vrouwen en hun advocaten wezen erop dat de rechter in hun ogen onmogelijk onafhankelijk kon zijn en zij zagen hiervoor bewijs in de vele schendingen van de rechten van de vrouwen én hun advocaten die zich volgens hen vanaf het moment van arrestatie hadden voorgedaan.³³⁵ Het proces zou volgens hen feitelijk tot doel hebben om de oppositie af te schrikken en zou aldus een onderdrukkende antidemocratische functie hebben. Volgens de vrouwen en hun advocaten was het proces tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina, Yekatarina Samutsevich hét bewijs dat er geen vrijheid (meer) zou bestaan in de Russische Federatie.³³⁶

³³¹ Zie bijvoorbeeld: Feygin, M., ‘Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin’, pp. 71-72.

³³² Volkova, V., ‘Closing Statement from Defense Attorney Violetta Volkova’, p. 56. Zie ook: Tolokonnikova, N., ‘Letter to ex-president Medvedev by N. Tolokonnikova in prison from 23 April 2012’, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/content/letter-ex-president-medvedev-n-tolokonnikova-prison-23-april-2012> (14-07-2013). De ingescande handgeschreven brief is beschikbaar op: http://ic.pics.livejournal.com/mark_feygin/13241298/43412/43412_original.jpg (14-07-2013).

³³³ Feygin, M., ‘Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin’, p. 71.

³³⁴ “Mock trial”, “Showtrial”, “Duvet case”.

³³⁵ Het schenden van de rechten van hun cliënten was hét centrale onderwerp van de slotpleidooien van de advocaten. Violetta Volkova wees op de “systemic violations of the judicial system.” Zo zou er geen hoor en wederhoor zijn toegepast, zou het de advocaten niet vrij hebben gestaan om vragen te stellen en getuigen op te roepen, zouden zij hun cliënten niet alleen hebben mogen spreken, zouden zij informatie te laat, niet of verkeerde en/of vervalste informatie hebben gekregen, er zou sprake geweest zijn van meened en smaad en onderzoeken die niet de gewenste resultaten hadden opgeleverd zouden ongeldig zijn verklaard. Daarnaast zou er sprake zijn geweest van de schending van de mensenrechten van de drie vrouwen: er zou sprake zijn van marteling en een onmenselijke vernederende manier van omgaan met de vrouwen, ze zouden te weinig slaap, te weinig eten en te weinig kleding hebben gekregen en ze zouden zijn beledigd.

³³⁶ Volkova, V., ‘Closing Statement from Defense Attorney Violetta Volkova’, p. 63; Feygin, M., ‘Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin’, p. 71; Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 91; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012’, p. 23.

4. Conflict over het heilige

In de inleiding van deze scriptie werd aangegeven dat op grond van de inhoud van de officiële aanklacht tegen de vrouwen van *Pussy Riot*, het vonnis van de rechtbank en de verschillende verklaringen en brieven van de vrouwen en hun advocaten, bijna sprake leek te zijn van twee verschillende rechtszaken.

In hoofdstuk twee werd in beeld gebracht op welke manier de houding, het gedrag en de verbale uitingen van de vrouwen van *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal geïnterpreteerd en beoordeeld werden door hun aanklagers. Volgens de aanklagers zouden Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich de openbare orde intentioneel en op grove wijze geschonden hebben waarmee zij volgens hen openlijk blijk zouden hebben gegeven van minachting voor de Russische samenleving. Vanwege het feit dat de vrouwen zich schuldig zouden hebben gemaakt aan geweldpleging tegen personen en bovendien zouden hebben aangezet tot religieuze haat en vijandigheid, en haat en vijandigheid gericht naar de Russisch Orthodoxe Kerk en Russisch Orthodoxe gelovigen, was volgens hen vervolging op grond van artikel 213 deel twee - *hooliganisme* - aangezegd. Geweldpleging tegen personen werd door de rechter bewezen geacht op basis van het feit dat de religieuze gevoelens van de verschillende getuigen gekwetst zouden zijn en dat zij immateriële schade zouden hebben geleden ten gevolge van het aanschouwen van het optreden in de Christus Verlosserkathedraal. Het geweld zou volgens de aanklagers zijn voortgekomen uit religieuze haat en vijandigheid, en haat en vijandigheid gericht naar de Russisch Orthodoxe Kerk en Russisch Orthodoxe gelovigen. De oorzaak voor het kwetsen van religieuze gevoelens van de getuigen/slachtoffers zou er namelijk in gelegen zijn dat de vrouwen God en het Heilige doelgericht zouden hebben beledigd door blasfemische taal te spreken in de kerk, en dat zij zich door hun kleurige en onvoldoende bedekkende kleding, het springen, dansen, schoppen, schreeuwen en zingen niet respectvol zouden hebben getoond in de nabijheid van God en het Heilige. Ook het feit dat zij de eeuwenoude, door God bepaalde en gewilde tradities van de Kerk zouden hebben geschonden door de gewijde plaatsen te betreden die zijn voorbehouden aan de mannelijke clerus, liturgische handelingen te parodiëren, de patriarch te beledigen en de kerkregels te negeren, zou hebben bijgedragen aan de kwetsing van de religieuze gevoelens van de gelovigen. Door hun religieuze haat en vijandigheid zouden de vrouwen zich naast het kwetsen van de religieuze gevoelens ook schuldig hebben gemaakt aan een gebrek aan respect voor personen.

In het derde hoofdstuk van deze scriptie werd uiteen gezet wat Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich zelf over hun motieven voor het optreden te zeggen hadden, en hoe zij zich in de periode vanaf hun arrestatie tot aan hun veroordeling verhielden tot het proces en tot de wijze waarop zowel hun *performance* als zichzelf door het bredere publiek waren geïnterpreteerd en gewaardeerd. Volgens de drie vrouwen zou er geen enkele sprake zijn van een motief van religieuze haat en vijandigheid, en moest hun optreden in de kathedraal gezien worden als een *political art performance* die gericht was geweest tegen het huns inziens toenemend autoritaire regime van president Poetin en de groeiende verwevenheid van dit regime met (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk. Net als de eerdere *performances* van *Pussy Riot* zou het optreden in de Christus Verlosserkathedraal zijn voortgekomen uit woede over de repressie door de staat;

de ontkenning van de individuele burgerrechten en mensenrechten en het schenden van de beginselen van de democratie, en verlangen naar *civil society*. Met hun optreden in de Christus Verlosserkathedraal en door hun optreden tijdens het proces beoogden de vrouwen volgens eigen zeggen een bijdrage te leveren aan de realisatie van *civil society*. In ditzelfde hoofdstuk werd naar voren gebracht dat Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich met hun vrijmoedige – *parrèsia*stische – optreden in de kathedraal en tijdens het proces (het regime van) president Poetin en (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk hadden geïnterpelleerd, en dat dit politieke verzet tegen de gevestigde macht vanuit het Foucauldiaanse denken over *parrèsia* tegelijk als een belofte voor een *andere* (betere) toekomst geduid zou kunnen worden. Door en in hun woorden, gedrag en houding gaven de vrouwen blijk van een aantal waarden, principes en idealen die hen als autonome en ethische personen (zouden kunnen) kenmerk(t)en, en plaatsten zij zichzelf middenin de Russische en christelijke traditie. Hierdoor ontstond de mogelijkheid dat Russische burgers die zich in eerste instantie negatief tot de *performance* in de kathedraal verhielden zich met hen zouden kunnen identificeren en zich mogelijk zelfs achter hen zouden kunnen scharen. Dit zou zowel betekenis hebben voor het verzet tegen de onderdrukking van de Russische bevolking, alsook voor het verkrijgen van meer interne vrijheid voor de Russische burgers.³³⁷

De verschillende zienswijzen ten aanzien van het gebeuren in de Christus Verlosserkathedraal raakten in en door het strafproces tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich met elkaar verbonden. In dit hoofdstuk nu zal ik argumenteren dat er een onderliggende coherentie bestaat tussen de twee verschillende interpretaties van de gebeurtenissen in de Christus Verlosserkathedraal, en zal ik aannemelijk maken dat de twee ogenschijnlijk verschillende rechtszaken geduid zouden kunnen worden als een “conflict over het heilige.” Voor de onderbouwing van deze hypothese zal ik voornamelijk steunen op Austin Dacey’s herinterpretatie van wat hij “the sacred” noemt waarbij ik het concept van “ultimate ethical commitments” van politiek filosoof Amy Gutmann ter ondersteuning hiervan zal hanteren. Het denken van moraalpsycholoog Jonathan Haidt over de wijze waarop “morele matrixen” bepalend zijn voor de manier waarop mensen zich verhouden tot andersdenkenden, biedt het theoretisch kader op basis waarvan ik de wijze waarop de aanklagers en de drie vrouwen van *Pussy Riot* zich in de strafzaak ten opzichte van elkaar hebben verhouden, zal duiden

Het heilige

Conflicten over blasfemie (dus ook rechtszaken waar blasfemie de aanklacht is of deel uitmaakt van de motivatie van een aanklacht) zijn volgens Austin Dacey in essentie conflicten over claims ten aanzien van “the sacred” – het heilige.³³⁸ Met het heilige wordt gewoonlijk God of het goddelijke aangeduid. Het heilige verwijst in deze gevallen naar het bovennatuurlijke, het transcendente, dat ultieme normatieve autoriteit is. Binnen de christelijke traditie wordt met het heilige meestal de heilige Drie-eenheid aangeduid; God de Vader, Christus de

³³⁷ Bezien vanuit het kader van het Foucauldiaanse denken over *parrèsia* zouden de vrouwen door hun waarheidspreken een bijdrage hebben geleverd aan de waarheid als *performative truth*, als praktijk van anderszijn, en zouden zij een *andere*, waarachtiger wereld dichterbij hebben gebracht: een wereld waarin *civil society* - vrijheid, democratie, individuele rechten en mensenrechten – als manifestatie van waarheid gewaarborgd zullen zijn.

³³⁸ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 111-112.

Zoon, en de Heilige Geest. Het heilige houdt binnen de christelijke traditie tenminste verband met het domein van God, van het goddelijke. Het door Dacey gehanteerde concept van *spiritual blasphemy* gaat uit van een dergelijke transcendent opvatting van het heilige daar onder *spiritual blasphemy* een “direct verbal affront to the divine”³³⁹ wordt verstaan. Ook *communal blasphemy* zijnde “a seditious challenge to the sanctity of law, the public order or common good”³⁴⁰ refereert uiteindelijk aan de realiteit van een godheid. *Personal blasphemy* karakteriseert zich volgens Dacey door het feit dat “the sensibilities, rights, or dignity of individual believers”³⁴¹ beledigd en geschaad worden, maar ook in het geval van *personal blasphemy* heeft datgene dat voor de gelovige heilig is en waarnaar hij verwijst op het moment dat zijn gevoelens gekwetst worden een transcendent karakter. Het heilige lijkt hiermee iets dat in essentie verbonden is met religie en dat van waarde is voor de religieuze mens alleen. Het feit dat blasfemie volgens Dacey vrijwel altijd betrekking heeft op het gegeven dat *een* persoon zich in de ogen van een *ander* persoon niet op de juiste wijze tot het heilige verhoudt, lijkt vanwege de transcendentie van het heilige tot gevolg te hebben dat ook blasfemie alleen een zaak van belang zou zijn voor religieuze mensen. Dacey bestrijdt dit echter. Hij geeft aan dat het heilige en dus ook blasfemie, ook voor niet-religieuze mensen van betekenis is.³⁴² Het heilige heeft in dit kader volgens hem geen betekenis als transcendent, maar krijgt betekenis als “the domain of objectively vital, inviolable, and incommensurable values.”³⁴³ Dacey wijst erop dat deze overtuigingen ten aanzien van het heilige niet slechts *mogelijke* overtuigingen zijn, maar dat zij ondermeer gekenmerkt worden door het feit dat zij door mensen als bindend worden ervaren. Ook politiek filosofe Amy Gutmann wijst erop dat overtuigingen die verband houden met hetgeen er voor mensen uiteindelijk *echt* toe doet, door de mens als bindend worden ervaren en zij stelt dat de bron van normatieve autoriteit van deze overtuigingen zowel religieus als niet-religieus kan worden gedacht.³⁴⁴ Gutmann spreekt van “ultimate ethical commitments” om de bindende overtuigingen aan te duiden die voor niet-religieuze personen *heilig* zijn en welke geen geloof in een God of een “ethical power in the universe outside of persons themselves” veronderstellen.³⁴⁵

Wanneer het heilige volgens de herinterpretatie van Dacey niet langer (alleen) in de betekenis van het bovennatuurlijke wordt opgevat, heeft dat tot gevolg dat eerdere (transcendente) opvatting(en) van het heilige en van godslastering worden opengebroken. Wanneer blasfemie betrekking heeft op het gegeven dat *een* persoon zich in de ogen van een *ander* persoon niet op de juiste wijze tot het heilige verhoudt en wordt gesteld dat een niet-religieus persoon blasfemeert in de ogen van een religieus persoon, zou het volgens Dacey goed mogelijk kunnen zijn dat deze blasfemie zuiver een uiting is van de “vital, inviolable, and incommensurable values” van de blasfemerende persoon – van datgene dat voor hem *heilig* is. Anderzijds zou een religieus persoon kunnen blasfemereren wanneer hij door zijn religieuze praktijk of het uiten van zijn religieuze

³³⁹ Ibid., p. 18.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Ibid.

³⁴² Ibid., p. 14.

³⁴³ Ibid., pp. 14, 113, 116.

³⁴⁴ Ibid., pp. 45-46; Gutmann, A., *Identity in Democracy*, Princeton, Woodstock, Princeton: Princeton University Press, 2003, pp. 168-170.

³⁴⁵ Gutmann gebruik het woord *heilig* niet, maar haar beschrijving van “ultimate ethical commitments” toont zeer grote overeenkomst met Dacey’s omschrijving van het niet-transcendente heilige. Gutmann, A., *Identity in Democracy*, p. 169.

overtuigingen, datgene dat door de niet-religieuze ander als heilig wordt ervaren zou aanvallen.³⁴⁶ De aanwezigheid van verschillende concepten van het heilige, van blasfemie en van respect is volgens Dacey de verklaring zijn voor het feit dat in veel gevallen blasfemische uitingen als beledigend en bedreigend worden ervaren. Daar waar gesproken wordt over blasfemie, heeft volgens Dacey altijd “(...) a violation of some objective, central, and non-substitutable reason-giver”³⁴⁷ plaatsgevonden. Conflicten over blasfemie zijn volgens Dacey dan ook in essentie conflicten over claims ten aanzien van het heilige. Meer specifiek zijn conflicten over blasfemie volgens hem uiteindelijk conflicten over “central, inviolable, and incommensurable values” waarvan de bron van normatieve autoriteit religieus dan wel niet-religieus kan zijn.

Tijdens de rechtszaak tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich maakte blasfemie in zoverre deel uit van de aanklacht en veroordeling van de vrouwen dat zij de basis vormde van de motivatie van de aanklacht en de bewijsvoering. Zoals in de voorgaande twee hoofdstukken duidelijk werd, stonden voor zowel de aanklagers als de vrouwen van *Pussy Riot* essentiële waarden en overtuigingen op het spel. Beide partijen verschilden van mening over de inzet van het proces en waren van mening dat de motieven en de aard van het gedrag en de houding van de ander oneigenlijk en onjuist waren. Wanneer het mogelijk strategische motief van het ‘Poetin regime’ om door middel van de vervolging van de vrouwen de oppositie angst aan te jagen en het regime verder te versterken buiten beschouwing gelaten wordt, lijkt de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* bij uitstek een zaak die geduid zou kunnen worden als een conflict over het heilige. Waar de aanklagers voornamelijk de transcendent God, de heilige traditie en het respect voor de religieuze gevoelens van personen en de Russische samenleving centraal stelden, leek het Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich vooral om democratische waarden als de gelijkheid en gelijkwaardigheid van mensen, de bescherming van individuele rechten en een oprechte en toegewijde levensinstelling te gaan.³⁴⁸

Referentiekaders en morele horizonten

Concepten van het heilige ontwikkelen zich en bestaan in een specifieke historische en cultureel bepaalde context. Of mensen het heilige beschouwen als in essentie transcendent of dat zij het heilige in de betekenis van “vital, inviolable, and incommensurable values” of “ultimate ethical commitments” ervaren, is ten dele afhankelijk van de context waarin zij geboren worden en opgroeien, en waarvan zij deel uitmaken. Cultureel antropoloog Clifford Geertz wijst op het gegeven dat kinderen vanaf hun geboorte onderworpen zijn aan sterke socialiserende invloeden die hen vormen en waardoor zij zich leren aan te passen aan de heersende normen en

³⁴⁶ Dacey stelt: “The same rights and duties shape the space of personal liberty of thought and expression in which both belief and disbelief move. I will argue that the symmetry extends (...) to secular persons of conscience as well. Sacrilege by seculars can be seen, no less than can a religious practice, as an assertion about what is and what is not sacred.” Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 14-15.

³⁴⁷ Ibid., p. 119.

³⁴⁸ Het idee dat deze zaken voor de vrouwen van *Pussy Riot* volgens de herinterpretatie van Dacey als behorende tot het heilige zouden kunnen worden geïnterpreteerd, wordt ondermeer ook gevonden in het denken van (sociaal) filosoof Hans Joas. Zie: Joas, H., *Die Sakralität der Person: Eine neue Genealogie der Menschenrechte*, Berlin: Suhrkamp Verlag GmbH, 2011. Beide partijen noemden dat voor hen de menselijke waardigheid centraal zou staan, maar refereerden aan iets anders dan waar de andere partij op doelde. De aanklagers meenden dat de vrouwen de *human dignity* van de slachtoffers zouden hebben geschonden doordat zij hun religieuze gevoelens opzettelijk zouden hebben gekwetst. De vrouwen waren van mening dat de Russische staat de individuele rechten van de Russische burgers waarover zij op basis van hun menselijke waardigheid zouden beschikken, zou schenden.

waarden van een bepaalde samenleving.³⁴⁹ Politicoloog Bhikhu Parekh merkt daarbij op dat mensen altijd cultureel zijn ingebed in die zin dat zij in een culturele gemeenschap worden geboren en op fundamentele wijze worden gevormd door deze specifieke culturele gemeenschap.³⁵⁰ De precieze betekenis die het heilige voor een individu heeft, houdt volgens deze opvatting aldus tenminste ten dele verband met het waardegeladen kader waarbinnen het individu is geboren en opgegroeid en dat niet alleen van grote invloed is op de wording van het individu en op de ontwikkeling van de aanwezige concepten van het heilige, maar dat ook het referentiekader vormt ten opzichte waarvan het individu zijn opvatting van het heilige verder kan en zal invullen. Charles Taylor spreekt in dit kader van een “collectieve morele horizon” - “een door de gemeenschap gedeelde cultuur die onmisbaar is voor onze identiteit”³⁵¹ – omdat zij het referentiekader vormt waarbinnen het denken, voelen en oordelen van personen morele waarde krijgt, en ten opzichte waarvan het individu uiteindelijk zijn persoonlijke standpunt zal bepalen.³⁵² Op basis van het gegeven dat de wijze waarop het heilige mede onder invloed van socialisatie, binnen een bepaald referentiekader en ten aanzien van een daarmee verbonden morele horizon betekenis krijgt, zou het mogelijk zijn om te veronderstellen dat aan de verschillende concepten van het heilige die door de aanklagers en de vrouwen van *Pussy Riot* worden gehanteerd, morele horizonten ten grondslag zullen liggen die tenminste ten dele van elkaar zullen verschillen. Hoewel het te ver gaat om de verschillen in opvatting te verklaren op grond van de inbedding van beide partijen in tijd en plaats alleen, kan enige achtergrondinformatie over de verschillende levensomstandigheden waarin zij zijn opgegroeid, de opvattingen van beide partijen in een bredere context plaatsen en zodoende mogelijk bijdragen aan een beter verstaan ervan.

Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina, Yekatarina Samutsevich en ook hun aanklagers zijn allen geboren en opgegroeid in de Russische Federatie. Desondanks zijn zij (mede) ten gevolge van hun leeftijdsverschil in wezenlijk andere politieke en sociale omstandigheden opgegroeid. De aanklagers beleefden hun jeugd bijvoorbeeld in tegenstelling tot de vrouwen van *Pussy Riot*, ten tijde van de communistische en gesloten USSR en maakten de ineenstorting van de USSR bewust mee. Ook de daarop volgende dramatische economische crisis welke veel Russische burgers uitputte en gedesillusionneerd achterliet en die er toe leidde dat velen van hen voortaan een zekere terughoudendheid ten opzichte van het Westen betrachtten, speelde zich af tijdens de vormende jaren van de aanklagers.³⁵³ De vrouwen van *Pussy Riot* daarentegen zijn geboren in de tijd van *perestrojka* en *glasnost* en voor hen lijkt vooral de periode van economische vooruitgang van invloed geweest te zijn op hun omstandigheden en persoonlijke ontwikkeling.

Dat de economische ontwikkeling van een land van grote invloed is op de (persoonlijke) ontwikkeling van haar burgers wordt ondermeer uiteengezet door socioloog Jiazue Cao. Hij wijst er op basis van onderzoek en in navolging van verschillende andere auteurs op dat economische ontwikkeling (in combinatie met de invloed

³⁴⁹ Geertz, C., *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, pp. 35f, 49.

³⁵⁰ Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural diversity and Political Theory*, London: Palgrave MacMillan, 2000, p. 120.

³⁵¹ Taylor, C., *Bronnen van het zelf: De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, Nederlandse vertaling door M. Stoltenkamp, Rotterdam: Lemniscaat, 2007. Oorspronkelijk verschenen als: Taylor, C., *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge: Harvard University Press, 1989, p. 19.

³⁵² Taylor, C., *Bronnen van het zelf*, pp. 19, 45-46, 59, 68-70, 72, 80, 100.

³⁵³ Fitzpatrick, S., 'Russia's Twentieth Century in History and Historiography', pp. 379, 382, 384, 386-387; Miller, A., 'Perfect opposition', p. 206; Brzezinski, Z., 'Putin's Choice', p. 96.

van globalisering) leidt tot meer individualisering. De economische ontwikkeling van een land leidt ertoe dat de welvaart, onafhankelijkheid en sociale mobiliteit van individuele burgers toeneemt, en dat burgers meer en beter onderwijs genieten. Hiernaast nemen ten gevolge van de economische ontwikkeling en de toegenomen welvaart ook de mogelijkheden tot het ondernemen van reizen en de toegang tot de (nieuwe) media toe, welke alle op zich factoren zijn die bijdragen aan de verdere individualisering van een land en aan de ontwikkeling van een individualistische instelling van haar burgers.³⁵⁴ Wanneer de situatie van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich in het licht van deze theorie wordt gezien, leidt het feit dat de vrouwen vanwege hun afkomst uit de middenklasse hebben kunnen profiteren van de Russische economische groei waardoor zij een zekere mate van welvaart en onafhankelijkheid gekend hebben, academisch onderwijs genoten hebben, vrije toegang hadden tot en actief gebruik konden maken van de verschillende (nieuwe) media waardoor zij blootgesteld waren aan een pluraliteit van ideeën en ideologieën, tot een beter begrip van het referentiekader dat voor hen van toepassing is.³⁵⁵ De combinatie van al deze verschillende aspecten vormt op grond van de theorie ten aanzien van het verband tussen economische groei en individualisering een aanwijzing dat de persoonlijke ontwikkeling van de vrouwen van *Pussy Riot* beïnvloed zal zijn door een zekere mate van individualisering en dat zij een (meer) individualistische instelling zullen hebben. Dat de vrouwen aandacht hebben voor, en belang hechten aan de waarde en het belang van het individu, kwam onder andere duidelijk naar voren in het *Closing Courtroom Statement* van Maria Alyokhina waarin zij wees op de desastreuze gevolgen die de ontkenning en onderdrukking van individualiteit voor de Russische bevolking en de Russische samenleving zou hebben. De invloed van individualisme sprak ook uit het bewustzijn van en de aandacht voor de eigen autonomie. Deze kwam bijvoorbeeld naar voren in een uitspraak als: "My life, my experience – my property, my world, have been mastered and cultivated by me."³⁵⁶ Ook hun nadruk op de gelijkheid, de non-discriminatie en de individuele rechten van burgers kan als een aanwijzing voor een meer individualistische instelling van de vrouwen van *Pussy Riot* geïdentificeerd worden.

Het feit dat de vrouwen door hun afkomst uit de middenklasse mede gevormd (zullen) zijn door een zeker individualisme, het feit dat uit de brieven en verklaringen van de vrouwen een notie van de waarde en het belang van het individu sprak, en het gegeven dat zij op verschillende momenten verklaarden dat zij beïnvloed zouden zijn door verschillende invloedrijke Westerse denkers, doet vermoeden dat in aanvulling op het referentiekader dat dominant is in de Russische context, ook het meer algemene referentiekader van Westerse samenlevingen informatief zal zijn voor de beschikbare concepten van het heilige en de daarmee verbonden "central, inviolable and incommensurable values" van de vrouwen van *Pussy Riot*.³⁵⁷ Dit meer algemene

³⁵⁴ Cao, J., 'The Analysis of Tendency of Transition from Collectivism to Individualism in China', *Cross-Cultural Communication* 5:4 (2009), pp. 42-50, p. 45. Cao baseert zich op onderzoek van: Hofstede, G. H., *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, institutions, and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks: Sage Publications, 2001; Triandis, H. C., *Individualism and collectivism: Links to Occupational Plans and Work Values*, Boulder: Westview Press, 1995; Allik, J., & Realo, A., 'Individualism-Collectivism and Social Capital', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 35:1 (2004), pp. 29-40.

³⁵⁵ Zie voor een uiteenzetting van het effect van het internet op het publieke domein: Brundidge, J., 'Encountering "Difference" in the Contemporary Public Sphere: The Contribution of the Internet to the Heterogeneity of Political Discussion Networks', *Journal of Communication* 60 (2010), pp. 680-700.

³⁵⁶ Tolokonnikova, N., *N. Tolokonnikova's Letter from 03/04/2012*.

³⁵⁷ Het idee dat individualisme vooral een kermerk is van Westerse (liberaal-democratische) samenlevingen en/of dat zij een kenmerk zou zijn van een zogenaamde Westerse cultuur, wordt door verscheidene wetenschappers onderschreven, zie bijvoorbeeld: Gulick, S. L., *The*

Westerse referentiekader wordt volgens moraalpsycholoog Jonathan Haidt grotendeels bepaald door het feit dat in Westerse samenlevingen de behoeften en belangen van individuen over het algemeen prioriteit krijgen boven de behoeften en belangen van groepen of instituties. De morele horizon van de individualistisch ingestelde Westerse samenlevingen wordt grotendeels bepaald door een “ethics of autonomy” die de aandacht voor de bescherming van individuen en individuele vrijheid centraal stelt. Haidt schrijft:

“The ethics of *autonomy* is based on the idea that people are, first and foremost, autonomous individuals with wants, needs, and preferences. People should be free to satisfy these wants, needs, and preferences as they see fit, and so societies develop moral concepts such as rights, liberty, and justice, which allow people to coexist peacefully.”³⁵⁸

Het verlangen van de vrouwen van *Pussy Riot* naar *civil society* in haar relatie met vrijheid, democratie, gelijkheid, non-discriminatie en individuele rechten is in lijn met deze door Haidt beschreven “ethics of autonomy.” Ook de verschillende waarden, principes en idealen van de vrouwen waarvan de brieven en verklaringen van de vrouwen getuigden, kunnen geduid worden binnen een referentiekader waarin een “ethics of autonomy” dominant is.

Naast dit algemeen Westerse referentiekader dat voor de vrouwen van *Pussy Riot* informerend lijkt te zijn voor hun opvattingen van het heilige – voor hun “central inviolable and incommensurable values” en “ultimate commitments” - zal ook het referentiekader dat in de (niet-individualistisch ingestelde) Russische samenleving van toepassing is, tot op zekere hoogte informerend zijn voor de opvattingen van de vrouwen. De invloed van het meer traditionele Russische referentiekader zal echter een grotere invloed hebben gehad op de morele horizon van de aanklagers van de vrouwen en van het overgrote gedeelte van de Russische bevolking vanwege het feit dat zij in (de vormende jaren van) hun leven naar alle waarschijnlijkheid in mindere mate zullen hebben bloot gestaan aan individualiserende invloeden dan de vrouwen van *Pussy Riot*. De waarschijnlijkheid dat voor hen het meer algemene Westerse referentiekader relevant zal zijn, is hierdoor veel minder groot.

De invloeden van het voormalig collectivistisch communisme, de historische traditie van autoritarisme en onderdrukking van het volk, maar ook het gedachtegoed van de van oudsher invloedrijke Russisch Orthodoxe Kerk zullen zich op enige manier zeker doen gelden in het referentiekader en in de socialisatie van Russische burgers. In samenlevingen zoals de Russische Federatie waarin de behoeften en belangen van groepen en instituties veelal prioriteit krijgen boven de individuele belangen van mensen, is volgens Haidt een sociocentrische moraal actief. Deze sociocentrische moraal is volgens hem niet alleen gebaseerd op zaken die ook in een “ethics of autonomy” centraal staan zoals het vermijden van schade en het bevorderen van rechtvaardigheid, maar kent daarnaast ook andere belangen en aanvullende waarden. In sociocentrisch

East and the West: A Study of Their Psychic and Cultural Characteristics, Rutland, VT: Charles E. Tuttle, 1963; Latouche, S., *The Westernization of the World: The Significance, Scope, and Limits of the Drive towards Global Uniformity*, Cambridge: Polity Press, 1996; Taylor, C., *Een seculiere tijd*; Taylor, C., *Bronnen van het zelf*; Taylor, C., *The Ethics of Authenticity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992; Hunt, L., *Discovering Human Rights*, New York: Norton & Company, 2007; Haidt, J., *The Righteous Mind. Why Good People Are Divided By Politics And Religion*, New York, Toronto: Vintage Books, a division of Random House, Inc., 2013.

³⁵⁸ Ibid., pp. 116, 17, 20. Haidt verwijst in dit kader naar de indeling in drie clusters van morele thema's die door Richard Shweder en collega's is gemaakt. Shweder, R. A., N. C. Much, M. Mahapatra & L. Park, 'The 'Big Three' of Morality (Autonomy, Community, and Divinity), and the 'Big Three' Explanations of Suffering', in: Brandt, A., & P. Rozin (eds.), *Morality and Health*, New York: Routledge, 1997, pp. 119-169.

ingestelde samenlevingen zou vooral ook een “ethics of community” en (soms ook) een “ethics of divinity” actief zijn. Haidt stelt dat een “ethics of community” haar basis heeft in het idee dat mensen onderdeel zijn van een grotere gemeenschap, en dat de integriteit en de bescherming van deze gemeenschap prioriteit hebben. Een referentiekader waarin een “ethics of community” dominant is, stelt de plicht die mensen hebben om de hun toebedeelde rol in de gemeenschap op te nemen centraal, en bevordert en bekrachtigt deze met behulp van morele concepten als “plicht”, “hiërarchie”, “respect” en “patriottisme.”³⁵⁹

In deze beschrijving van een referentiekader waarin een “ethics of community” dominant is, zijn enkele normen en waarden te herkennen die impliciet dan wel expliciet in de officiële aanklacht tegen de vrouwen van *Pussy Riot* vertegenwoordigd waren. In hoofdstuk twee werd bijvoorbeeld aandacht besteed aan het feit dat feminisme weliswaar niet verboden is in de Russische Federatie, maar dat zij desondanks onderdeel van de strafzaak tegen de vrouwen werd omdat feminisme volgens de rechter onverenigbaar zou zijn met de grondstellingen van verschillende religieuze stromingen. Het feit dat feminisme op deze wijze onderdeel werd van de juridische aanklacht, zou geduid kunnen worden als een fundamenteel ethische aanklacht tegen het feit dat de vrouwen van *Pussy Riot* weigerden om zich te schikken in de specifieke vrouwelijk rol waartoe zij door de gemeenschap waren voorbestemd. Het feit dat de vrouwen in de rechtszaak een gebrek aan respect voor de Russische voorouders en de Russische geschiedenis werd aangerekend, zou eveneens in relatie tot een “ethics of community” kunnen worden geduid. Het gegeven dat de vrouwen zich niet hadden geconformeerd aan de door de gemeenschap bepaalde morele norm van patriottisme, zou een verklaring kunnen zijn dat een gebrek aan patriottisme als ethische nalatigheid onderdeel uitmaakte van de achtergrond waartegen de strafzaak tegen de vrouwen werd opgebouwd. Ook de aanklacht dat de vrouwen de morele basis van het land zouden hebben ondergraven en dat zij “egoïstisch” zouden zijn, zou meer inzichtelijk worden wanneer zij vanuit een referentiekader waarin een “ethics of community” dominant is, begrepen zou worden. Haidt stelt dat voor samenlevingen waar een “ethics of community” actief is namelijk:

“(…) the Western insistence that people should design their own lives and pursue their own goals seem selfish and dangerous – a sure way to weaken the social fabric and destroy the institutions and collective entities upon which everyone depends.”³⁶⁰

Dat het traditionele referentiekader van de eerder sociocentrische Russische Federatie ook door een “ethics of divinity” geïnformeerd zou worden, wordt inzichtelijk wanneer in ogenschouw wordt genomen dat een “ethics of divinity” veronderstelt dat een persoon ten alle tijden een (morele) verantwoordelijkheid tegenover God heeft om zich door zijn leven en in zijn gedrag te verantwoorden ten opzichte van deze God. De norm die in een “ethics of divinity” besloten ligt, is feitelijk als een verbod op blasfemie te duiden en wordt door Haidt als volgt verwoord:

³⁵⁹ Haidt, J., *The Righteous Mind*, pp. 17, 114-117.

³⁶⁰ *Ibid.*, pp. 116-117.

“(...) they are children of God and should behave accordingly. Even if it does no harm and violates nobody (..) he still shouldn’t do it because it degrades him, dishonors his creator, and violates the sacred order of the universe.”³⁶¹

Het gegeven dat de beeldvorming van de vrouwen als “godslasteraars”, “heksen” of “bezeten door de duivel” wordt geïnformeerd door morele concepten die verbonden zijn met een “ethics of divinity” zoals “sanctity and sin” en “purity and pollution” is eenduidig.³⁶²

Wanneer de rechtszaak tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich als een conflict over verschillende claims ten aanzien van het heilige wordt beschouwd, de verschillende concepten van het heilige in hun context – ten opzichte van de morele horizon van de betrokkenen – worden geplaatst en deze in het licht van een “ethics of autonomy”, “community” en “divinity” worden gezien, zou gesteld kunnen worden dat waar de morele horizon van de vrouwen van *Pussy Riot* voornamelijk door een “ethics of autonomy” geïnformeerd werd, de morele horizon van de aanklagers vooral bepaald werd door noties van een “ethics of community” en een “ethics of divinity.”³⁶³ De beeldvorming van de vrouwen in de Russische context volgens welke zij niet alleen blasfemisch maar ook onopgevoed, onbeschaafd, egoïstisch, gevaarlijk en slecht zouden zijn, wordt inzichtelijk wanneer zij in de context de van oorsprong traditionele sociocentrische Russische samenleving wordt geplaatst waarin een “ethics of community” en van “divinity” bepalend zijn voor de morele horizon van het overgrote deel van de bevolking.

In conflict

De specifieke combinatie van verschillende aspecten van een “ethics of autonomy,” van “community” en van “divinity” die het referentiekader vormt en de morele horizon van een bepaalde groep mensen in een samenleving bepaald, wordt door Haidt een “morele matrix” genoemd. Een morele matrix is volgens hem een netwerk van gedeelde waarden en overtuigingen dat in zichzelf een “complete, unified, and emotionally compelling worldview”³⁶⁴ vertegenwoordigt. Volgens Haidt bevinden individuen zich altijd binnen een dergelijke matrix en zal al hetgeen zich in iemands leven voordoet, in principe vanuit en binnen deze matrix geïdentificeerd worden. Het (vrijwel) absolute karakter van de morele matrix zou het volgens hem bijna onmogelijk maken om zich buiten de eigen matrix te begeven.³⁶⁵ In dit kader stelt Haidt dat wanneer groepen mensen iets tot iets heiligs maken “[t]he members (...) lose the ability to think clearly about it. Morality binds and blinds.”³⁶⁶ Wanneer iets voor mensen heilig is en zij in conflict raken met mensen die er geheel andere ideeën met betrekking tot het heilige op na houden, worden deze andersdenkenden mensen volgens Haidt vaak al snel als

³⁶¹ Ibid., p. 117.

³⁶² Ibid.

³⁶³ Het recht op bescherming van religieuze gevoelens en het recht op respect voor personen op basis van de menselijke waardigheid, houden verband met een “ethics of autonomy.” Wanneer men het geheel van de verklaringen van de aanklagers beziet, zijn een “ethics of community” en een “ethics of divinity” dominant.

³⁶⁴ Ibid., p. 125.

³⁶⁵ Ibid., pp. 125, 370 -371.

³⁶⁶ Ibid., p. 34, 366.

slechte mensen gezien.³⁶⁷ Omdat matrixen zich volgens Haidt voornamelijk op het niveau van het onbewuste doen gelden, komen de morele oordelen van mensen volgens hem in vrijwel alle gevallen voort uit een “gut feeling” en zijn zij niet gebaseerd op argumenten.³⁶⁸ Hij wijst erop dat de argumenten waarmee mensen hun morele oordelen onderbouwen meestal pas *na* het morele oordeel als *verklaring* voor het oordeel tot stand komen.³⁶⁹ Hieruit volgend stelt hij dat het voor iemand die zich in een bepaalde morele matrix bevindt (bijna) onmogelijk is om iemand die zich in een andere matrix bevindt op grond van argumenten van mening te laten veranderen:

“If you ask people to believe something that violates their intuitions, they will devote their efforts to finding an escape hatch – a reason to doubt your argument or conclusion. They will almost always succeed.”³⁷⁰

Wanneer iemand tot doel heeft om iemand anders van gedachten te doen veranderen ten zien van een bepaalde opvatting van het heilige en/of van moraal dan is het volgens Haidt van belang dat diegene zich niet op argumenten, maar tot de intuïtie - “the dozens or hundreds of rapid, effortless moral judgements and decisions that we all make every day”³⁷¹ – richt. Haidt stelt:

“If you really want to change someone’s mind about a moral or political matter, you’ll need to see things from that person’s angle as well as your own (...) Empathy is an antidote to righteousness, although it’s very difficult to empathize across a moral divide.”³⁷²

Wanneer de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* in het licht van deze theorie van Haidt wordt gezien, en nader bestudeerd wordt op welke wijze de beide partijen zich vanuit hun verschillende morele matrixen tot elkaar verhielden dan valt op dat zowel de aanklagers als de vrouwen en hun advocaten vooral veel *argumenten* aangedroegen om hun zaak – hun morele oordeel over de andere partij - te onderbouwen. De aanklacht tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich werd op basis van argumenten die voornamelijk refereerden aan een “ethics of community,” een “ethics of divinity” en een transcendente opvatting van het heilige opgebouwd. Delen van de argumentatie van de aanklagers die verband hielden met een “ethics of autonomy” leken in veel gevallen uiteindelijk toch eerder gemotiveerd vanuit een “ethics of community” of “divinity.”³⁷³ De drie vrouwen en hun advocaten verweerden zich vanzelfsprekend tegen de aanklacht en probeerden de argumenten die door de aanklagers werden aangevoerd te weerleggen.

³⁶⁷ Ibid., p. 366.

³⁶⁸ Het *social intuitionist model of moral judgment* van Haidt stelt dat in het cognitieve proces van het vormen van een moreel oordeel zowel intuïtie als redenerie een rol speelt maar dat: “Intuitions come first, strategic reasoning second.” Haidt, J., ‘The Emotional Dog and its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment’, *Psychological Review* 108 (2001), pp. 814-834.

³⁶⁹ Haidt, J., *The Righteous Mind*, pp. 29, 31, 54, 59, 106.

³⁷⁰ Ibid., pp. 59, 365.

³⁷¹ Ibid., p. 53.

³⁷² Ibid., p. 58. Haidt verwijst in dit kader naar het gebruik van een citaat van Henry Ford: “If there is any one secret of success it lies in the ability to get the other person’s point of view and see things from their angle as well as your own.” Carnegie, D., *How to Win Friends and Influence People*, Herziene uitgave, New York: Pocket Books, 1981/1936, p. 37.

³⁷³ Zo werd verwezen naar het recht op respect voor de religieuze gevoelens en het recht op respect voor de *human dignity* van de gelovigen, maar deze claim werd in de meeste gevallen gedaan op grond van noties van een “ethics of community” of van “divinity.”

Tijdens de rechtszaak werden de vrouwen door de aanklagers ter verantwoording geroepen wat betreft hun houding ten opzichte van het heilige zoals dit in de traditionele sociocentrische Russische samenleving en in de specifieke setting van het proces betekenis heeft en kreeg. De vrouwen reageerden op deze *interpellation* die voortkwam uit de dominante morele matrix, door zich er op actieve wijze toe te verhouden; door de claim te verwerpen dat zij geen respect zouden hebben voor het heilige en voor personen, door de onderliggende concepten van het heilige, moraal en blasfemie ter discussie te stellen, de “protagonisten in het publieke debat” in het openbaar en op directe wijze van repliek te dienen, en door zich in woord en gebaar te verzetten tegen de wijze waarop zij gerepresenteerd werden: als blasfemisch onopgevoed, onbeschaafd, egoïstisch, gevaarlijk en slecht.³⁷⁴

Naast het feit dat de vrouwen met hun argumenten actief stelling namen tegen de aanklagers, plaatsten zij zichzelf door hun identificatie met en verwijzingen naar bekende en gewaardeerde personen uit de religieuze culturele en politieke (Russische) geschiedenis ook middenin de traditie en context die zij gemeenschappelijk hebben met hun aanklagers en met de mensen die er andere opvattingen op na hielden (en houden) dan zichzelf. Door zich op deze wijze te identificeren met hun tegenstanders en zich empathisch te tonen, richtten de vrouwen zich op deze momenten tot de *intuities* welke volgens Haidt bepalend zijn voor het morele oordelen van mensen. Door zich te richten tot de intuïties van hun tegenstanders zou de mogelijkheid hebben kunnen bestaan dat de vrouwen van *Pussy Riot* enkelen van hen gevoelig zouden hebben kunnen maken voor datgene dat zij heilig acht(t)en, en voor de blasfemie van de aanklagers (en ook van het ‘Poetin regime’ en de vertegenwoordigers van de Russisch Orthodoxe Kerk).³⁷⁵

Wat op het eerste gezicht bijna twee verschillende rechtszaken leken te zijn, bleek bij nader inzien toch een coherent geheel te vormen: de rechtszaak tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich kan geduid worden als een conflict over claims ten aanzien van het heilige. Een verkenning van de verschillende concepten van het heilige die van betekenis waren voor de aanklagers en de drie vrouwen, en van een aantal factoren die naar van invloed zullen zijn geweest op de socialisatieprocessen via welke, en de referentiekaders waarbinnen de verschillende opvattingen van de aanklagers en de vrouwen met betrekking tot het heilige mede betekenis hebben gekregen, leidde tot de conclusie dat de aanklagers en de vrouwen zich bevinden in verschillende morele matrixen waarbinnen verschillende (combinaties van) ethiek dominant zijn. In de rechtszaak werden de vrouwen van *Pussy Riot* geïnterpelleerd vanuit de morele matrix die in de Russische Federatie dominant is, en verhielden zij zich actief en op verschillende wijzen tot deze *interpellation*. Hierbij bestreden zij de vertegenwoordigers van deze dominante morele matrix met argumenten, maar zochten zij

³⁷⁴ Met ‘gebaar’ wordt hier geduid op het feit dat de vrouwen zich tijdens het proces toonden als intelligente en morele subjecten. Het artikel ‘Subjects of Debates’ waarin Sarah Bracke de verschillende wijzen van *talking back* waarmee jonge hoogopgeleide vrome Nederlandse moslims zich verhouden tot de *interpellation* door het dominante Nederlandse discours, geeft inzicht in de wijze waarop ook de vrouwen van *Pussy Riot* werden geïnterpelleerd, en de manier waarop zij zich als zogenaamde “bad subjects” via *talking back* tot deze *interpellation* verhielden. Bracke, S., ‘Subjects of Debate: secular and sexual exceptionalism, and Muslim women in the Netherlands’, *Feminist Review* 98:1 (2011), pp. 28-46, pp. 37-43.

³⁷⁵ Haidt, J., *The Righteous Mind*, p. 83. Haidt stelt dat: “Intuitions can be shaped by reasoning, especially when reasons are embedded in a friendly conversation or an emotionally compelling novel, or news story.”

tegelijkertijd toenadering tot diegenen die hen vanuit hun referentiekader als 'slechte personen' veroordeelden, en leken zij openheid te willen creëren ten aanzien van hun standpunt.

Uiteindelijk draaide de rechtszaak om de vraag: 'Wat is heilig?', 'Wat is het beschermen waard?', waarbij de inzet voor beide partijen de eigen religieuze en/of niet-religieuze "vital, inviolable, and incommensurable values" en "ultimate ethical commitments" waren.

5. De Nederlandse kwaliteitskranten

In de voorgaande hoofdstukken werd op basis van een analyse van de aanklacht tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich, het vonnis van de rechtbank, en de verschillende brieven en verklaringen van de drie vrouwen en hun advocaten gesteld dat het proces van de Russische Federatie tegen de vrouwen van *Pussy Riot* als een conflict over het heilige kan worden geduid.³⁷⁶ Dacey's herinterpretatie van het heilige als "the domain of objectively vital, inviolable, and incommensurable values,"³⁷⁷ en Gutmann's gebruik van de term "ultimate ethical commitments"³⁷⁸ om te wijzen op de ethische overtuigingen die door niet-religieuze personen als bindend worden ervaren en welke geen geloof in een God of een "ethical power in the universe outside of persons themselves"³⁷⁹ veronderstellen, droegen in dit kader bij aan het inzicht dat het in de rechtszaak niet alleen ging om datgene dat heilig en het beschermen waard werd (wordt) geacht door de aanklagers en de Russisch Orthodoxe gelovigen die getuige waren geweest van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal. Duidelijk werd dat ook voor de vrouwen van *Pussy Riot* essentiële waarden op het spel stonden ten aanzien waarvan zij geen concessies konden doen. De duiding van de rechtszaak als conflict over "central, inviolable, and incommensurable values" maakte de onderliggende coherentie tussen de verschillende interpretaties en evaluaties van de *performance* (en van de vrouwen) van *Pussy Riot* inzichtelijk; voor beide partijen draaide het proces uiteindelijk om de essentiële overtuigingen en waarden die voor hen leidend en zingevend zijn. Waar voor de aanklagers de transcendent God, de heilige Traditie, de religieuze gevoelens van personen en het respect voor de Russische staat belangrijke uitgangspunten vormden, stelden Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich vooral democratie, de gelijkheid en individuele rechten van personen, en een oprechte en toegewijde levensinstelling centraal.

De rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* kreeg veel aandacht van de internationale pers en leidde tot hevige verontwaardiging in verschillende Westerse landen. Het filmpje dat op *youtube* was geplaatst waarin de beelden van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal te zien waren en waarin het punklied *Virgin Mary, Put Putin Away* te horen was, werd enkele miljoenen keren bekeken. In diverse landen werd geroepen om de vrijlating van de drie vrouwen en werden demonstraties en andere protestacties georganiseerd waarbij de demonstranten in veel gevallen *balaclava's* droegen in dezelfde kleurrijke stijl als *Pussy Riot*. Verschillende internationaal bekende (pop)artiesten spraken openlijk hun afkeur over de zaak uit en toonden zich solidair met de vrouwen door hen steun te betuigen. Ook diverse staatshoofden en politici spraken zich in het openbaar uit over de zaak. Zo bracht Bondskanselier Angela Merkel de veroordeling van de vrouwen tijdens een officieel persmoment in Moskou ter sprake en toonde zij zich kritisch toen zij in het bijzijn van Poetin en voor het oog van de camera's onder andere opmerkte:

³⁷⁶ Het mogelijk strategische motief van Poetin voor de rechtszaak wordt in deze scriptie buiten beschouwing gelaten.

³⁷⁷ Dacey, A., *The Future of Blasphemy*, pp. 14, 113, 116.

³⁷⁸ Gutmann, A., *Identity in Democracy*, pp. 168-170.

³⁷⁹ *Ibid.*, p. 169.

“Aber dass man dafür zwei Jahre ins Straflager muss, das wäre in Deutschland nicht passiert (...) unsere Freundschaft wird nicht besser, wenn wir alles unter den Teppich kehren und nicht darüber diskutieren. Es dürfe auch nicht jede Kritik sofort als destruktiv angesehen werden.”³⁸⁰

De Franse minister van cultuur Aurélie Filippetti toonde zich bezorgd over de artistieke vrijheid van Russische kunstenaars en woordvoerders van de Verenigde Staten en de Europese Unie spraken hun zorg uit ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting van Russische burgers en waren afkeurend wat betreft de “buitensporige” straffen. De burgemeester van Reijkjavik, Jon Gnarr, vond een luchtige manier om zijn afkeur over de vervolging van de vrouwen van *Pussy Riot* kenbaar te maken; hij kwam in het nieuws nadat hij verkleed als *Pussy Riot* deelnam aan een *Gay Pride*-optocht.³⁸¹ Het algemene beeld dat uit de verschillende Westerse media naar voren leek te komen, was dat de vrouwen van *Pussy Riot* het beste gezien zouden worden als “champions of conscience and free expression”³⁸² en voorvechtsters van vrijheid, democratie en mensenrechten.

21. Protest

De wijze waarop in de Nederlandse kwaliteitskranten over de zaak *Pussy Riot* werd bericht, en hoe de berichtgeving en beeldvorming in deze kranten zich verhouden tot de wijze waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal en de rechtszaak tegen de vrouwen oorspronkelijk door de aanklagers en de vrouwen zelf werden geïnterpreteerd, vormt het onderwerp van dit hoofdstuk. In het eerste deel van dit hoofdstuk zal ik de opzet en resultaten van een kwalitatief onderzoek naar de berichtgeving en beeldvorming in drie Nederlandse kwaliteitskranten – *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* – uiteenzetten. Voor de vergaring van de gegevens voor de kwalitatieve inhoudsanalyse van krantenartikelen maakte ik gebruik van databank LexisNexis®*Academic*. Het concept *framing*, het model van politicoloog en mediawetenschapper Robert Entman waarin vier verschillende functies van *framing* worden besproken, en het instrument voor de

³⁸⁰ Spiegel Online, ‘Merkel-Besuch in Russland: Putin nennt Pussy Riot anti-semitisch’, *Spiegel online* 16-11-2012, beschikbaar op: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/russland-putin-nennt-pussy-riot-antisemitisch-a-867684.html> (18-07-2013).

³⁸¹ ‘Standvastigheid van Poetin verkruijmt snel; analyse, hardvochtige aanpak punkband Pussy Riot draait uit op publicitaire ramp voor president’, de *Volkscrant* 17-08-2012.

³⁸² Crowe, E. V., ‘What Pussy Riot taught the world’, *New Statesman* 141:5120 (27-08-2012); George, T., ‘Sacrilege Is Real: A society that forgets that is in trouble’, *Christianity Today* (november 2012), p. 68; Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom*, pp. 7-8.

inhoudsanalyse van nieuwsitems van mediawetenschapper Holli Semetko en communicatiewetenschapper Patti Valkenburg waarin zij vijf verschillende *mediaframes* onderscheiden, vormen het theoretisch kader met behulp waarvan ik de kwalitatieve inhoudsanalyse uitvoerde. Vervolgens zal ik op basis van de analyse inzichtelijk maken *dat* en *op welke wijze* de beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot* op grond van de berichtgeving in de kranten is ontstaan. In het tweede deel van dit hoofdstuk zal ik uiteenzetten dat de berichtgeving in de kranten (en daarmee de beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*) beïnvloed is (en wordt) door het referentiekader en de “morele horizon” van de journalisten. Vervolgens zal ik op verkennende wijze enkele aspecten identificeren en voorzichtig duiden die onderdeel uitmaken van het referentiekader van de journalisten. In dit tweede gedeelte van het hoofdstuk zal ik teruggrijpen op de theorievorming over “morele matrixen” van moraalpsycholoog Jonathan Haidt, en zal ik gebruik maken van het gedachtegoed ten aanzien van de Westerse concepten van vrijheid, *subjectivity* en *agency* van cultureel antropologen Saba Mahmood en Hannah Leyerzapf.

Onderzoek

Ten einde een gefundeerd beeld te verkrijgen van de berichtgeving in de Nederlandse kwaliteitskranten, heb ik alle krantenartikelen bestudeerd waarin de naam *Pussy Riot* voorkwam en die in de periode tussen 21 februari 2012 en 8 februari 2013 in *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* gepubliceerd werden. Via databank LexisNexis®*Academic* zocht ik voor ieder van de drie Nederlandse kwaliteitskranten - *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* - afzonderlijk naar het totale aantal artikelen dat in de periode van 21 februari tot en met 8 februari werd gepubliceerd en waarin de naam *Pussy Riot* voorkwam. Ik bestudeerde zowel de artikelen waar de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* het onderwerp van het artikel vormde, als krantenartikelen waar *Pussy Riot* slechts kort werd aangeduid in het kader van een ander onderwerp. Na een eerste verkenning van de artikelen, heb ik vervolgens in kaart gebracht *of* er iets, en *wat* er geschreven werd met betrekking tot de (aard van) aanklacht tegen de vrouwen, de motieven van de vrouwen voor hun optreden in de Christus Verlosserkathedraal en de motieven van de staat om de vrouwen te vervolgen. Ook bracht ik in kaart *of*, en *op welke manier* er in een artikel verwijzingen werden gemaakt naar mensenrechten in het algemeen (het opkomen ervoor of het schenden ervan door de verschillende partijen), naar specifiek het recht op vrijheid van meningsuiting, naar de geëiste en/of opgelegde strafmaat en *of*, en *op welke manier* er aandacht werd besteed aan de religieuze aspecten van de zaak en de Russische politieke situatie. Of de toon van het artikel als ‘neutraal’ of eerder als gekleurd kon worden aangemerkt, en op welke manier de vrouwen van *Pussy Riot* in het artikel werden aangeduid (bijvoorbeeld als “punkers”, “*Pussy’s*”, “meisjes”, “moeders”, “vrouwen”) werd eveneens genoteerd. Deze inventarisatie vormde de basis voor een nadere beschouwing van de wijze waarop de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot*, de vrouwen zelf en hun aanklagers in beeld was gebracht. De periode van 21 februari 2012 tot en met 8 februari 2013, bestrijkt de tijd die is gelegen tussen het moment van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal en het moment waarop door de advocaten van de vrouwen een klacht werd ingediend bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. De begrenzing van de periode van onderzoek tot 8 februari 2013 is enigszins arbitrair aangezien de zaak wordt vervolgd aan het Europese Hof en de kranten nog met enige regelmaat aandacht besteden aan de zaak. Afbakening van de

onderzoekperiode is echter noodzakelijk en het indienen van de klacht bij het Europese Hof luidt een nieuwe fase in de zaak *Pussy Riot* in.

De keuze om de krantenartikelen uit *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* te onderzoeken, is gemaakt op grond van het feit dat deze kranten aanzien genieten en bekend staan als zogenaamde Nederlandse 'kwaliteitskranten'.³⁸³ Kwaliteitskranten kenmerken zich volgens communicatiewetenschappers Piet Bakker en Otto Scholten ondermeer door het feit dat zij de nadruk leggen op het verstrekken van informatie op het gebied van politiek, economie, wetenschap, kunst en literatuur.³⁸⁴ Naast de gerichtheid op informatie onderscheiden kwaliteitskranten zich volgens communicatiewetenschapper Anita van Hoof door hun "culturele kwaliteit." Van Hoof stelt dat kwaliteitskranten erin gespecialiseerd zijn om informatie te verschaffen die lezers zo volledig en objectief mogelijk informeert.³⁸⁵ Dit wordt onderschreven door journalist en voormalig eindredacteur van de *Volkskrant* Han van Gessel die stelt dat kwaliteitskranten zich richten op een zakelijke berichtgeving waarin aandacht is voor nuance en waarin sensatiezucht ontbreekt.³⁸⁶ De verwachting dat kwaliteitskranten meer en met meer diepgang dan populaire kranten zullen informeren over politiek en cultuur, en dat zij in de afwezigheid van sensatiezucht informatie zo volledig, objectief en 'eerlijk' mogelijk zullen weergeven, maakt hen geschikt voor een onderzoek naar de wijze waarop de serieuze journalistiek de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* heeft weergegeven.

Het landelijk ochtenddagblad *Trouw* werd op 18 februari 1943 als verzetskrant opgericht. De krant heeft een van oorsprong protestants-christelijke signatuur en is in politiek opzicht links van het midden gesitueerd.³⁸⁷ *Trouw* had in 2012 een totaaloplage van 104.155 stuks.³⁸⁸ De krant verschijnt zes dagen per week en bestaat op werkdagen uit twee katernen; een nieuwskrant en *De Verdieping*. In *De Verdieping* is plaats ingeruimd voor achtergronden, beschouwingen en opiniërende stukken waarbij de focus ligt op onderwerpen die verband houden met ondermeer religie, filosofie, onderwijs en wetenschap. De zaterdageditie van de krant verschijnt standaard met een aantal bijlagen waaronder in ieder geval *Letter en Geest*. *Letter en Geest* zou het meer "eigenzinnige" gedeelte van de krant vormen.³⁸⁹ Eigenaar en uitgever *De Persgroep Nederland* stelt dat *Trouw* een grote betrokkenheid bij maatschappij en levensbeschouwing heeft en "het informatieplatform voor mensen met idealen"³⁹⁰ is. Lezers van *Trouw* zouden hoogopgeleide, betrokken en ruimdenkende individuen

³⁸³ Bakker, P., & O. Scholten, *Communicatiekaart van Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Kluwer, 2009, p. 19.

³⁸⁴ Zij onderscheiden zich hiermee van populaire kranten die meer gericht zijn op amusement. *Ibid.*, pp. 19-21.

³⁸⁵ Kwaliteitskranten onderscheiden zich hiermee van populaire kranten die volgens haar vooral "commerciële kwaliteit" hebben en erop gericht zijn om tegemoet te komen aan de wensen van de lezers. Hoof, A.M.J. van, *Kranten met karakter: Identiteit van kranten vanuit kwaliteitsperspectief*, Amsterdam: Thela Thesis, 2000, pp. 11-19.

³⁸⁶ Gessel, H., van, *Een beeld van een dagblad*, Amsterdam: de Volkskrant, 1995.

³⁸⁷ Info.nu.nl, beschikbaar op: <http://mens-en-samenleving.info.nu/communicatie/25509-journalistiek-de-krant-het-dagblad.html> (17-07-2013).

³⁸⁸ HOI Instituut voor Media Auditing, *Gecertificeerde jaarcijfers 2012*, Amstelveen, p. 8., beschikbaar op: <http://www.hoi-online.nl/878458/HOI-Harde-Cijfers-2012.pdf?v=0> (17-07-2013).

³⁸⁹ Wikipedia, *Trouw*, beschikbaar op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Trouw_%28krant%29 (1-7-2013). Wikipedia-site waarnaar *Trouw* vanaf haar website www.trouw.nl een link heeft geplaatst onder het kopje 'over Trouw'.

³⁹⁰ De Persgroep Advertising, *Trouw: het ideale merk voor bewuste consumenten*, beschikbaar op: <http://www.persgroepadvertising.nl/onze-merken/trouw> (17-07-2013).

zijn die zelf een mening willen vormen en het belangrijk vinden “om een bijdrage te leveren aan een betere wereld.”³⁹¹

De *Volkskrant* is eveneens een landelijk ochtenddagblad. In 2012 had de krant een totaaloplage van 260.708 stuks.³⁹² De *Volkskrant* wordt sinds 1921 als dagblad uitgegeven en verschijnt momenteel zes keer per week. De krant bestaat uit twee delen: een nieuwskatern en *V*, een katern dat de lezer ondermeer informeert over kunst en cultuur en media. Op zaterdagen gaat de krant hiernaast vergezeld van een aantal bijlagen waaronder het eigenzinnige en opiniërende *Vonk*, en het *Volkskrantmagazine*.³⁹³ De *Volkskrant* heeft haar rooms-katholieke oorsprong en oriëntatie in de loop der jaren steeds meer losgelaten en is zich in toenemende mate gaan richten op de hoger opgeleide lezer en op kunst en *lifestyle*. De politieke oriëntatie van de krant zou vanaf de jaren '90 van links van het politieke midden naar rechts opgeschoven zijn.³⁹⁴ De *Persgroep Nederland*, welke ook eigenaar en uitgever van de *Volkskrant* is, beschrijft de lezers van de *Volkskrant* als hoogopgeleide “zelfbewuste, kritische en nieuwsgierige mensen” die (zelf-)ontplooiing belangrijk vinden, op de hoogte willen zijn “van het snelle nieuws” en “zelf een opinie vormen.”³⁹⁵

Het *NRC Handelsblad* tenslotte, is een landelijk avonddagblad dat net als de andere twee kranten zes maal per week verschijnt. De krant had in 2012 een totaaloplage van 199.359 stuks.³⁹⁶ Het *NRC Handelsblad* heeft in het bijzonder aandacht voor het buitenland, politiek, economie, opinie en kunst en cultuur, en wordt op verschillende momenten van de week van bijlagen voorzien. Op zaterdagen gaat de krant als *NRC Weekend* ondermeer vergezeld van de bijlage *Opinie en Debat*.³⁹⁷ Het *NRC Handelsblad* verscheen voor het eerst op 1 oktober 1970 als het resultaat een fusie van een drietal andere kranten.³⁹⁸ Volgens oud-redacteur Ite Rümke richtte het *NRC Handelsblad* zich vanaf haar begin op het hoger opgeleide en meer liberaal ingestelde deel van de Nederlandse bevolking en bevindt de krant zich vanuit politiek oogpunt, rechts van het midden.³⁹⁹ Rümke stelt dat (de huidige redactie van) de krant de beginselen die in 1970 werden geformuleerd nog steeds onderschrijft:

“De vrijheidsgedachte die wij voorstaan, verdraagt zich niet met geloof in enig dogma, aanvaardt niet bij voorbaat enig gezag. Dat betekent een niet aflatende waakzaamheid (...) Nog steeds zien wij in de vrije ontplooiing van de gaven die in de individuele mens verborgen liggen, het hoogst bereikbare ideaal. Alles

³⁹¹ De Persgroep Advertising, *Trouw: de lezers van Trouw*, beschikbaar op: <http://www.persgroeppadvertising.nl/onze-merken/trouw/trouw#tabs-2> (17-07-2013).

³⁹² HOI Instituut voor Media Auditing, *Gecertificeerde jaarcijfers 2012*, p. 8.

³⁹³ De Persgroep Advertising, *de Volkskrant: De nummer 1 kwaliteitskrant*, beschikbaar op: <http://www.persgroeppadvertising.nl/onze-merken/de-volkskrant/de-volkskrant#tabs-1> (17-07-2013).

³⁹⁴ Wikipedia, *de Volkskrant*, beschikbaar op: http://nl.wikipedia.org/wiki/De_Volkskrant (1-7-2013). Wikipedia-site waarnaar de *Volkskrant* vanaf haar website www.volkskrant.nl een link heeft geplaatst onder het kopje ‘over de Volkskrant’.

³⁹⁵ De Persgroep Advertising, *Trouw: het ideale merk voor bewuste consumenten*; De Persgroep Advertising, *de Volkskrant: De lezers van de Volkskrant*, beschikbaar op: <http://www.persgroeppadvertising.nl/onze-merken/de-volkskrant/de-volkskrant#tabs-2> (17-07-2013).

³⁹⁶ HOI Instituut voor Media Auditing, *Gecertificeerde jaarcijfers 2012*, p. 8.

³⁹⁷ Nrc media, *Portfolio*, <http://www.nrcmedia.nl/portfolio/?clickparam=titel> (17-07-2013).

³⁹⁸ *NRC Handelsblad* ontstond uit de fusie van de *Nieuwe Amsterdamsche Courant*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Wijffjes, H., *Journalistiek in Nederland 1850-2000: Beroep, cultuur en organisatie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2000, p. 332; LexisNexis, *Broninformatie NRC Handelsblad*, beschikbaar op: <http://www.lexisnexis.nl/dutch/media/sources/nrc-handelsblad.page> (17-07-2013).

³⁹⁹ Rümke, I., *Korte geschiedenis van NRC Handelsblad*, beschikbaar op: http://vorige.nrc.nl/krant/article1889982.ece/Korte_geschiedenis_%20van_%3Cbr%3ENRC_Handelsblad (14-07-2013).

wat die vrije ontplooiing remt of verkramp, stuit op ons wantrouwen (...) wij komen er eerlijk voor uit dat wij ons richten tot een publiek dat bereid is na te denken.”⁴⁰⁰

In haar *Stijlboek* en in de *Journalistieke beginselen en gedragsregels op nrc.nl*, maakt het *NRC Handelsblad* expliciet dat zij “het journalistieke ideaal en principe voor een strikte scheiding van nieuws, analyses en opinies” opdat individuen een eigen mening kunnen vormen, consciëntieus wil nastreven.⁴⁰¹

Framing

Op basis van de zelfomschrijving van *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* en op grond van het feit dat deze drie kranten algemeen erkend worden als Nederlandse kwaliteitskranten, kan ervan uitgegaan worden dat de berichtgeving over de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* in principe zorgvuldig, volledig en zo objectief zal zijn en dat in de verschillende achtergrondrubrieken en opiniërende katernen zowel genuanceerde als meer uitgesproken artikelen te vinden zullen zijn die de lezers informeren over de verschillende aspecten van de zaak. De inventarisatie die ik maakte van aspecten die met de zaak *Pussy Riot* in verband gebracht werden en van de wijze waarop over deze onderwerpen in de kranten bericht werd, vormde de basis voor een nadere beschouwing van de artikelen welke tot doel had om een meer gedegen inzicht te verkrijgen in de manier waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, de rechtszaak, de vrouwen, en hun aanklagers in beeld waren gebracht. Meer specifiek was ik geïnteresseerd in de wijze waarop de *performance*, de rechtszaak en de verschillende partijen in de Nederlandse kranten *geframed* waren.

Framing is het selecteren en presenteren van bepaalde aspecten van een waargenomen werkelijkheid, op zo een wijze dat zij de betekenis die deze werkelijkheid voor derden krijgt mede vormgeeft.⁴⁰² Socioloog Erving Goffman maakte als eerste gebruik van de term *framing* waarbij hij zich richtte op de wijze waarop mensen gebruik maken van interne cognitieve structuren die ondermeer classificatiesystemen en interpretatieregels behelzen, en die het een individu mogelijk maken de dingen die hij in zijn leven tegenkomt op te merken, te begrijpen, te identificeren en te duiden. Deze interne cognitieve structuren noemde hij *frames*.⁴⁰³ Socioloog Todd Gitlin stelt dat *frames* een belangrijke rol spelen in de wijze waarop onderwerpen in en via de berichtgeving in de kranten worden gepresenteerd omdat journalisten door middel van het operationaliseren van *frames* in staat worden gesteld om een grote hoeveelheid informatie in een keer te communiceren.⁴⁰⁴ In dit kader wijzen communicatiewetenschappers Gerald Kosicki en Zhongdang Pan erop dat krantenartikelen vaak de vorm van een verhaal hebben en een standaard script volgen waardoor bij de lezer een bepaald

⁴⁰⁰ Nrc.nl, *Onze beginselen*, beschikbaar op: <http://www.nrc.nl/onze-beginselen/> (17-07-2013).

⁴⁰¹ Nrc.nl, *Journalistieke beginselen en gedragsregels op nrc.nl*, beschikbaar op: <http://www.nrc.nl/journalistieke-beginselen-en-gedragsregels-op-nrc-nl/> (17-07-2013); Nrc.nl, *NRC Stijlboek*, beschikbaar op: <http://apps.nrc.nl/stijlboek/> (17-07-2013); Nrc media, *Over Ons*, beschikbaar op: <http://www.nrcmedia.nl/over-ons/> (17-07-2013); LexisNexis, *Broninformatie NRC Handelsblad*.

⁴⁰² “To frame is to select some aspects of a perceived reality and make them more salient in a communicating text in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation, moral evaluation and/or treatment recommendations.” Entman, R.M., ‘Framing: Toward clarification of a fractured paradigm’, *Journal of Communication* 43:4 (1993), pp. 51-58, p. 52. Zie ook: Herman, E.S., & N. Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, London: Vintage, 1994; Pan, Z. & G.M. Kosicki, ‘Framing analysis: an approach to news discourse’, *Political Communication* 10 (1993), pp. 55-75, pp. 55, 60.

⁴⁰³ “to locate, perceive, identify and label.” Goffman E., *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, New York: Harper & Row, 1974, p. 21.

⁴⁰⁴ Gitlin, T., *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmasking of the New Left*, Berkeley: University of California Press, 1980, p. 7.

denkkader wordt geactualiseerd.⁴⁰⁵ *Framing* zou aldus niet alleen betrekking hebben op de wijze waarop in kranten over bepaalde gebeurtenissen wordt bericht. Ook de wijze waarop deze gebeurtenissen door het publiek op basis van de berichtgeving in de kranten worden geïnterpreteerd, zou tot het proces van *framing* behoren.⁴⁰⁶

Onderzoek naar de wijze waarop specifieke gebeurtenissen, problemen of personen in de berichtgeving in de media worden *geframed* leidt over het algemeen tot een toegenomen inzicht met betrekking tot het beeld dat bij het publiek ten aanzien van deze gebeurtenissen, problemen of personen bestaat, en tot een beter begrip van de wijze waarop en de reden waarom zij deze gebeurtenissen, problemen of personen of een bepaalde manier beoordelen. Onderzoek naar de wijze waarop de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* werd *geframed* heeft informatieve waarde voor het verkrijgen van inzicht in de beeldvorming die op grond van de berichtgeving in de kranten is ontstaan.

Er zijn verschillende manieren om inzicht te verkrijgen met betrekking tot de *framing* van gebeurtenissen en problemen in de berichtgeving van kranten. Robert Entman ontwikkelde bijvoorbeeld een model dat ervan uitgaat dat *framing* vier verschillende functies heeft: (1) het definiëren van een specifiek probleem; (2) het aanwijzen van de oorzaak van dit probleem; (3) het verschaffen van een moreel oordeel ten aanzien van dit probleem; en (4) het aanreiken van een oplossing voor het gedefinieerde probleem.⁴⁰⁷ Onderzoek naar de wijze waarop een artikel deze vragen beantwoordt, maakt inzichtelijk welke duiding een bepaalde gebeurtenis of een bepaald probleem in de betreffende tekst heeft gekregen. Holli Semetko en Patti Valkenburg ontwikkelden een instrument voor inhoudsanalyse van artikelen waarin vijf verschillende mediaframes onderscheiden worden. Met behulp van een twintigtal vragen kunnen deze vijf mediaframes in een tekst geïdentificeerd worden.⁴⁰⁸ De *frames* die zij onderscheiden zijn: (1) het *conflict frame*; (2) het *human interest frame*; (3) het *responsibility frame*; (4) het *economic consequences frame*; en (5) het *morality frame*. Wanneer in een artikel het *conflict frame* wordt gehanteerd, wordt nadruk gelegd op conflicten die tussen verschillende partijen zouden bestaan en op de verwijten die zij elkaar maken. In krantenartikelen die vanuit dit *frame* zijn geschreven, wordt vooral aandacht besteed aan de verschillende zijden van een probleem.⁴⁰⁹ Het *human interest frame* benadert gebeurtenissen en problemen vanuit een persoonlijk of emotioneel perspectief. Krantenartikelen die vanuit dit *frame* geschreven worden, benadrukken de emotie en de gevolgen van een gebeurtenis voor het individu. Het *responsibility frame* vervolgt representeert gebeurtenissen en problemen op zo een wijze dat de verantwoordelijkheid voor het ontstaan van een probleem en voor het oplossen ervan aan een specifiek individu, een specifieke groep of een specifieke instantie wordt toegeschreven. Krantenartikelen die

⁴⁰⁵ Pan, Z. & G.M. Kosicki, 'Framing analysis', pp. 55, 60.

⁴⁰⁶ Goffman E., *Frame Analysis*; Kinder, D.R., & L.M. Saunders, 'Mimicking political debate with survey questions: the case of white opinion on affirmative action for blacks', *Social Cognition* 8 (1999), pp. 73–103, p. 74; Boer, C. de, & S. Brennecke, *Media en publiek: Theorieën over media-impact*, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2006, 211-212.

⁴⁰⁷ Entman, R.M., 'Framing', p. 52.

⁴⁰⁸ Semetko en Valkenburg voerden een kwantitatieve inhoudsanalyse uit van meer dan 4000 nieuwsitems die betrekking hadden op de Eurotop in 1997 en welke verschenen in de Nederlandse kranten en op de Nederlandse televisie. Semetko, H.A., & P.M. Valkenburg, 'Framing European politics: a content analysis of press and television news', *Journal of Communication* 50:2 (2000), pp. 93-109. Zie Bijlage 8 voor de originele vragenlijst.

⁴⁰⁹ Zie ook: Cappella, J. N., & J. H. Jamieson, *Spiral of cynicism: The press and the public good*, New York: Oxford University Press, 1997; Neuman, W.R., M.R. Just, & A.A. Crigler, *Common knowledge: News and the construction of political meaning*, Chicago: The University of Chicago Press, 1992, pp. 61– 62; Patterson, T. E., *Out of order*, New York: Vintage Books, 1993.

geschreven zijn vanuit een dit *frame* houden zich impliciet en/of expliciet bezig met het beantwoorden van een schuldvraag.⁴¹⁰ Het *economic consequences frame* benadert gebeurtenissen en problemen door de economische gevolgen voor de betrokkenen te benadrukken. Het *morality frame* tenslotte plaatst gebeurtenissen en problemen in een waardegeladen religieuze of morele context. Krantenartikelen die een probleem vanuit dit *frame* benaderen, representeren een gebeurtenis of probleem op grond van een bepaalde religieuze of morele zienswijze. Socioloog William Russell Neuman stelt dat journalisten in veel gevallen ongemak ervaren met betrekking tot het *morality frame* omdat deze op gespannen voet staat met het principe van objectieve journalistiek en de strikte scheiding van nieuws, analyses en opinies. Neuman wijst erop dat gebeurtenissen en problemen niettemin met regelmaat vanuit het *morality frame* worden gerepresenteerd. Het *frame* blijft in deze gevallen vaker impliciet doordat journalisten religieus en/of moreel geladen uitspraken en duidingen van derden citeren.⁴¹¹

Het model van Entman waarin de vier verschillende functies van *framing* beschreven worden, vormde samen met de vijf mediaframes die onderscheiden worden door Semetko en Valkenburg de achtergrond waartegen de krantenartikelen over de rechtszaak tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich nader werden geanalyseerd.

Berichtgeving en beeldvorming

In totaal verschenen er in *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* in de periode van 21 februari tot en met 8 februari 2013 137 artikelen die verband hielden met *Pussy Riot*. In *Trouw* verschenen 49 artikelen waarin *Pussy Riot* werd genoemd, in de *Volkskrant* werd in 67 artikelen over *Pussy Riot* geschreven en het *NRC Handelsblad* besteedde in 51 gevallen op enigerlei wijze aandacht aan *Pussy Riot*.

In *Trouw* verschenen veruit de meeste artikelen in de *Buitenland* rubriek van de nieuwskrant. Op drie na werden al deze artikelen beoordeeld als voornamelijk neutraal van toon. In twee artikelen leek een impliciete stellingname in het voordeel van de vrouwen van *Pussy Riot* in het artikel ingebed te zijn. In een artikel werd blijk gegeven van een uitgesproken kritische evaluatie met betrekking tot de vervolging en veroordeling van de vrouwen: "Met de mensenrechten in Rusland is het moeizaam gesteld, zoals de arrestatie en veroordeling van leden van de groep *Pussy Riot* dit jaar opnieuw uitwees."⁴¹² De achtergrondartikelen en meer opiniërende stukken waren vaker luchtig of (licht) kritisch van toon. In de artikelen die verschenen in de rubriek *Vandaag, Religie en Filosofie* en in de katernen *Letter en Geest* en *De Verdieping* was bovendien vaker een impliciete of expliciet sympathische en steunende houding ten opzichte van de vrouwen van *Pussy Riot* merkbaar. Er werd bijvoorbeeld gesproken over "de 'dappere vrouwen' van *Pussy Riot*."⁴¹³ In een specifiek artikel in *Letter en Geest* werd ondermeer geschreven:

⁴¹⁰ Semetko, H.A., & P.M. Valkenburg, 'Framing European politics', pp. 95-96. Zie ook: Valkenburg, P.M., H.A. Semetko & C.H. de Vreese, 'The effects of news frames on readers' thoughts and recall', *Communication Research* 26:5 (1999), pp. 550-569.

⁴¹¹ Neuman, W.R., M.R. Just, & A.A. Crigler, *Common knowledge*, p. 75.

⁴¹² 'Nobelprijs voor de Vrede kampt met tekort aan kandidaten', *Trouw* 12-10-2012.

⁴¹³ 'Het nieuws als tweede natuur', *Trouw* 30-8-2012.

“(…) daarom hebben deze drie jonge vrouwen onze steun nodig. Ze strijden voor de vrijheid van het menselijke zelf. Vandaag, 8 september, is de dag dat Maria geboren werd. Haar verjaardag is een goed moment deze traditie te eren en Maria hulp te vragen om de jonge vrouwen van Pussy Riot te bevrijden uit hun cel.”⁴¹⁴

In de meeste artikelen in *Trouw* werden de vrouwen van *Pussy Riot* geïdentificeerd als muzikanten (“bandleden”) en werd hun optreden in de Christus Verlosserkathedraal aangeduid als “punkgebed.” Vrijwel alle artikelen die gerelateerd waren aan de zaak *Pussy Riot* benoemden dat het motief van de vrouwen voor hun “punkgebed” of “anti-Poetin lied” van politieke aard was en gericht tegen president Poetin. De wijze waarop dit in de artikelen naar voren werd gebracht, wekte de indruk dat over dit motief geen twijfel zou (kunnen) bestaan. Dat het optreden van de vrouwen volgens de aanklacht zou zijn voortgekomen uit religieuze haat en/of dat zij de religieuze gevoelens van gelovigen zouden hebben gekwetst, werd minder frequent en met meer voorbehoud genoemd. In bijna alle artikelen werd een verwijzing naar de geëiste of opgelegde straf(maat) gemaakt waarbij soms een waardering van de strafmaat werd gegeven in de vorm van een bijvoeglijk naamwoord als “zware” (straffen) of “buitenproportioneel.” De politieke situatie van Rusland werd met regelmaat aangehaald en werd in de meeste gevallen kritisch beschouwd.

Alle 49 artikelen in *Trouw* werden geanalyseerd met behulp van de vragen die door Semetko en Valkenburg werden opgesteld om de verschillende *frames* in een tekst te kunnen identificeren. Op basis van de op deze wijze verzamelde gegevens kwam naar voren dat het *responsibility frame* in de artikelen in *Trouw* veruit het meest gebruikte *frame* was. Ook het *conflict frame* en het *morality frame* kwamen met regelmaat voor. Beide werden in een evenredig aantal artikelen teruggevonden. Dit gegeven is opmerkelijk in die zin dat uit het onderzoek van Semetko en Valkenburg naar voren kwam dat het *conflict frame* (net als het *responsibility frame* en het *economic consequences frame*) in Nederlandse kwaliteitskranten vaak wordt gehanteerd maar het *morality frame* juist niet.⁴¹⁵ Het feit dat beide *frames* in *Trouw* in gelijke mate voorkwamen, doet aldus vermoeden dat ten aanzien van de zaak *Pussy Riot* het relatief vaak voorkomen van het *morality frame* als significant valt aan te merken. Het *human interest frame* was ondervertegenwoordigd en werd met name in een aantal achtergrondartikelen teruggevonden. In deze artikelen werd de sfeer van bijvoorbeeld een protestbijeenkomst geschetst en werden de ervaringen en ideeën van ondermeer een aantal betogers en een vrouw die een straf had uitgezeten in een strafkolonie in beeld gebracht. Het *economic consequences frame* werd in de representatie van de zaak *Pussy Riot* in *Trouw* niet aangetroffen.

De *Volkscrant* besteedde in de periode tussen 21 februari 2012 en 8 februari 2013 in 67 artikelen aandacht aan *Pussy Riot*. De meeste artikelen verschenen in de nieuwsrubriek *Buitenland* en waren voornamelijk neutraal wat betreft de wijze waarop het nieuws werd verwoord, maar toonden zich kritisch ten aanzien van de Russische politieke situatie en het bestuur van president Poetin. Met name in de achtergrondartikelen en opiniërende stukken werd de vervolging van de vrouwen van *Pussy Riot* in de context van een toenemend

⁴¹⁴ ‘Maria, helpster van Pussy Riot: Opstandige devotie’, *Trouw* 08-09-2012.

⁴¹⁵ Semetko, H.A., & P.M. Valkenburg, ‘Framing European politics’, pp. 93-109. De bevindingen van Semetko en Valkenburg komen overeen met de uitkomsten van (ander) internationaal onderzoek met betrekking tot berichtgeving over politieke en economische items: Gamson, W. A., *Talking politics*, New York: Cambridge University Press, 1992; Graber, D. A., *Processing the news: How people tame the information tide*, New York: Longman, 1988; McManus, M., *Market driven journalism: Let the citizen beware?*, Thousand Oaks: Sage, 1994; Neuman, W.R., M.R. Just, & A.A. Crigler, *Common knowledge*.

repressief politiek systeem geplaatst. De aanname van het politieke motief van de vrouwen voor hun optreden in de Christus Verlosserkathedraal werd hierdoor gekaderd en bekrachtigd. Het motief van religieuze haat en de vermeende blasfemie waarvan de vrouwen beschuldigd werden, werd in de bredere context van een (uitgesproken) kritische beschouwing van de Russische samenleving en van de rol van de Russisch Orthodoxe Kerk in de meeste gevallen niet (heel) serieus genomen. De kritische beschouwing van de Russische context en de rechtszaak ging in veel gevallen gepaard met een impliciete of expliciete blijk van sympathie voor en steunbetuiging aan de vrouwen: “Zoveel moed verdient eerder een lintje,”⁴¹⁶ “Het is treurig dat drie jonge vrouwen naar de gevangenis moeten voor het schreeuwen van een paar leuzen.”⁴¹⁷ Opvallend was dat de vrouwen in enkele artikelen in de *Volkskrant* heel ‘licht’ en een enkele keer ook kritisch werden gepresenteerd:

“Ik vind de meisjes van Pussy Riot vooral zo ontzettend lief. Je voelt het aan alles. Het was een mal planetje en niemand heeft nee durven zeggen. Ik zie ze steeds voor me, vlak naast de kerk. Ze helpen elkaar om het haar onder de bivakmuts te duwen. Ze controleren de portable cd-speler. Daar staan ze voor de kerkdeur. Ze oefenen nog een keer het refrein. ‘Pussy Riot!! Pussy Riot!!’ Een van de meisjes belt naar haar moeder. Of alles goed gaat met de baby en wat ze die avond eten.”⁴¹⁸

De meeste artikelen in de *Volkskrant* maakten vermelding van de strafmaat en in veel gevallen werd de zaak *Pussy Riot* in verband gebracht met de stand van de mensenrechten in Rusland: “Naar alle andere maatstaven krijgen de leden van Pussy Riot een draconische sanctie voor een actie die onder de vrijheid van meningsuiting zou moeten vallen.”⁴¹⁹

De analyse van de krantenartikelen met behulp van de vragen van Semetko en Valkenburg maakte inzichtelijk dat de zaak *Pussy Riot* in veruit de meeste artikelen vanuit het *responsibility frame* werd benaderd. Het *conflict frame* werd als tweede frame herkend. Het *morality frame* werd in een beduidend minder aantal artikelen aangetroffen. In bijna alle artikelen waarin het *morality frame* werd herkend, was er een verband met een uitgesproken positieve waardering van de vrijheid van meningsuiting (vaak van een derde) in contrast met de negatieve evaluatie van dit recht in de Russische context en ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*. Het *human interest frame* werd slechts een aantal keren met name in de vorm van (delen van) interviews of in de schets van het leven in een Russische strafkolonie herkend. Het *economic consequences frame* werd in geen van de artikelen in de *Volkskrant* ontdekt.

In het *NRC Handelsblad* werden tussen 21 februari 2012 en 8 februari 2013 51 artikelen gepubliceerd die op enigerlei wijze verband hielden met *Pussy Riot*. De artikelen over *Pussy Riot* werden in een diversiteit aan rubrieken geplaatst en waren veelal (uitgesproken) kritisch ten opzichte van de Russische politieke situatie, in het bijzonder ten aanzien van Poetin. De rechtszaak tegen de vrouwen werd tegen de achtergrond van toenemende protesten tegen het regeringsbestel van Poetin geplaatst, en het politieke motief voor het optreden in de Christus Verlosserkathedraal werd veelal als feit naar voren gebracht. Het motief van religieuze haat waarop de aanklacht was gebaseerd werd met enige regelmaat vermeld. Op de (enkele) momenten dat

⁴¹⁶ ‘Rebellie tegen alles wat Poetin lief is’, de *Volkskrant* 21-08-2012.

⁴¹⁷ ‘De onweerstaanbare cocktail van Pussy Riot’, de *Volkskrant* 28-08-2012.

⁴¹⁸ ‘Nico Dijkshoorn Pussy Riot’, de *Volkskrant* 01-08-2012.

⁴¹⁹ ‘Poetin en Pussy Riot’, de *Volkskrant* 18-08-2012.

meer aandacht werd besteed aan (het standpunt van) Russisch Orthodoxe gelovigen en/of aan de Russisch Orthodoxe Kerk gebeurde dat in de meeste gevallen tegen de achtergrond van de Russische politieke situatie en in het kader van de verwevenheid van de Kerk met het bestel van Poetin.

Waar de artikelen die in de rubriek *Buitenland* waren geplaatst vaker neutraal of licht kritisch van toon waren, was de toon in een groot aantal andere artikelen uitgesproken kritisch ten aanzien van de Russische politieke situatie en (het motief voor) de vervolging van de vrouwen, en werd impliciet dan wel expliciet partij gekozen voor de vrouwen van *Pussy Riot*. Net als in de andere kranten werd in de meeste artikelen de geëiste of opgelegde straf(maat) vermeld waarbij op meerdere momenten een evaluatie van dit oordeel in de vorm van een bijvoeglijk naamwoord (bijvoorbeeld “draconisch”) aanwezig was. De steun die de vrouwen vanuit de internationale gemeenschap genoten werd in veel gevallen benoemd, en er was met regelmaat expliciet aandacht voor de mate waarin de mensenrechten (met name de vrijheid van meningsuiting) in de Russische samenleving en in de zaak *Pussy Riot* geschonden en/of verdedigd werden.

De analyse van de artikelen aan de hand van de vragen van Semetko en Valkenburg wees uit dat het *responsibility frame* oververtegenwoordigd was in de artikelen in *NRC Handelsblad*. Naast dit dominante *frame* werd ook het *conflict frame* met regelmaat gebruikt in de representatie van de zaak *Pussy Riot*. Berichtgeving vanuit het *morality frame* werd slechts een aantal keren gevonden. Het *morality frame* werd in het *NRC Handelsblad* bijna uitsluitend in de vorm van quotes van derden aangetroffen. Zo plaatste de krant bijvoorbeeld een citaat uit een open brief van een aantal popartiesten en gaf zij ruimte aan een uitspraak van popzangers Björk:

“Een afwijkende mening hebben is een recht in elke democratie en het is volledig buitenproportioneel dat [de drie Pussy Riot-leden] een straf van zeven jaar cel boven het hoofd hangt (...)”⁴²⁰

“Ik wil Pussy Riot uitnodigen om samen met mij een zeker lied [‘Declare Independence’] op het podium te zingen, dat geschreven is om recht te laten zegevieren, overal.”⁴²¹

Het feit dat het *morality frame* geoperationaliseerd werd door de uitspraken van derden, is passend bij de spanning die het hanteren van dit *frame* oplevert in combinatie met het door de krant geëxpliciteerde streven naar een objectieve informatievoorziening en een strikte scheiding van nieuws, analyses en opinies. Het *human interest frame* werd in het *NRC Handelsblad* slechts een enkele keer gehanteerd. Het *economic consequences frame* werd ook in het *NRC Handelsblad* niet aangetroffen.

Samenvattend kan gesteld worden dat de zaak tegen Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich in alle drie de Nederlandse kwaliteitskranten in de meeste gevallen vanuit het *responsibility frame* benaderd werd. Dit houdt in dat door de specifieke wijze waarop over de zaak *Pussy Riot* werd bericht, de suggestie werd gewekt dat de Russische politieke situatie, meer specifiek president Poetin, verantwoordelijk zou zijn voor de vervolging van de vrouwen en voor de consternatie die de zaak in Rusland en daarbuiten had opgeleverd. In verschillende krantenartikelen in zowel *Trouw*, de *Volkskrant* als het *NRC Handelsblad* wezen de

⁴²⁰ Brief van o.a. Pete Townshend (The Who), Jarvis Cocker (Kaiser Chiefs) en Neil Tennant (Pet Shop Boys), geplaatst in de *Times*. In: *NRC Handelsblad* 16-08-2012.

⁴²¹ ‘Björk zingt het nummer voor Pussy Riot op Björk.com’, *NRC Handelsblad* 16-08-2012.

auteurs van de artikelen of geciteerde derden erop dat de vrouwen ten onrechte werden vervolgd, te zwaar werden bestraft en/of dat zij vrijgelaten zouden moeten worden. Er werd aangegeven of tenminste gesuggereerd dat president Poetin over de macht zou beschikken om de vrouwen milder te straffen of vrij te laten. Vanuit het kader van het *responsibility frame* werd zowel de reden als de oplossing voor de (onterechte) vervolging van de vrouwen tot de verantwoordelijkheid van Poetin gerekend.

De zaak *Pussy Riot* werd in de verschillende kranten met regelmaat ook vanuit het *conflict frame* benaderd. In deze artikelen werd de rechtszaak in de meeste gevallen in de bredere Russische context gezien waarin enerzijds conservatieven en (conservatief) Russisch Orthodoxe gelovigen werden onderscheiden die het bestel van Poetin zouden steunen en die om de vervolging van de vrouwen vroegen, anderzijds werd een groep jongere meer liberaal ingestelde burgers geïdentificeerd. Deze liberaal ingestelde burgers zouden zich verzetten tegen het actuele politieke systeem en tegen de vervolging van de drie vrouwen vanwege het feit dat deze de democratische rechtsstaat en de mensenrechten geweld aan zouden doen. In de artikelen waarin het *conflict frame* operationeel was, werden beide ‘partijen’ in beeld gebracht en werd aandacht besteed aan de tegengestelde zienswijzen van beide partijen en aan de verwijten die zij elkaar maakten. Door de (licht) kritische toonzetting van de artikelen was in sommige van deze artikelen een zekere *bias* in het voordeel van de meer liberale partij aanwezig.

Het *morality frame* werd eveneens in alle drie de kranten gevonden. In de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* was dit *frame* verhoudingsgewijs in duidelijk mindere mate vertegenwoordigd dan in *Trouw*. Het feit dat dit *frame* minder vaak gehanteerd werd, ligt in lijn met onderzoek van Semetko en Valkenburg waaruit bleek dat de meer serieuze pers (waartoe de kwaliteitskranten vanwege hun gerichtheid op objectieve en zorgvuldige informatieverstrekking toe behoren) gebeurtenissen en problemen vooral vanuit het *conflict frame*, het *responsibility frame* en het *economic consequences frame* benaderen. Het feit echter dat, hoewel in mindere mate, het *morality frame* zowel in de *Volkscrant* alsook in het *NRC Handelsblad* tenminste in een aantal artikelen operationeel was, is significant te noemen omdat uit hetzelfde onderzoek van Semetko en Valkenburg bleek dat dit *frame* in de Nederlandse geschreven pers normaalgesproken vrijwel afwezig is. Dat bepaalde gebeurtenissen of problemen in *Trouw* vaker dan in andere kwaliteitskranten vanuit het *morality frame* werden gerepresenteerd, is vanwege de specifieke signatuur van de krant niet geheel onverwacht. Het gegeven echter dat in de berichtgeving over de zaak *Pussy Riot* het aantal artikelen dat vanuit het *morality frame* werd geschreven gelijk is aan het aantal artikelen dat geschreven werd vanuit het *conflict frame* is echter opmerkelijk.

In de artikelen die de zaak *Pussy Riot* vanuit het *morality frame* benaderden en die gepubliceerd werden in de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad*, werd in alle gevallen een link gelegd met de schending van de mensenrechten van de vrouwen van *Pussy Riot* – vooral het recht op de vrijheid van meningsuiting – en werd een beeld gecreëerd waarin de vrouwen als vertegenwoordigers of voorvechters van de vrijheid van meningsuiting werden gerepresenteerd. In een aantal artikelen werd daarnaast gerefereerd aan het feit dat de democratie – ondermeer door de afwezigheid van een scheiding tussen kerk en staat – geschonden zou worden. In de artikelen in de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* waarin de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot* werd benaderd vanuit het *morality frame*, werden claims gemaakt die impliciet dan wel expliciet de

erkenning en waarborg van mensenrechten en democratische beginselen tot ethisch beginsel en morele norm maakten. Ook de artikelen die in *Trouw* verschenen hielden in de meeste gevallen verband met het mensenrechtenthema en de democratische beginselen. Echter werd in enkele van deze artikelen de zaak *Pussy Riot* ook vanuit een christelijk perspectief benaderd en geëvalueerd. In een van deze artikelen werd bijvoorbeeld een open brief aangehaald die de Raad van kerken in Nederland aan de Russisch Orthodoxe Kerk had gericht. In deze brief werd gewezen op de christelijke verantwoordelijkheid om het op te nemen voor mensen die zich in benarde situaties bevinden, en werd de Russisch Orthodoxe Kerk opgeroepen om de vergeving en genade waarover zij eerder had geschreven in praktijk te brengen en zich zodoende in te spannen voor de vrijlating van de vrouwen.⁴²² De dialoog tussen feministisch theologe Manuela Kalsky en behoudend theoloog Wim van Vlastuin plaatste de zaak in een breder christelijk perspectief en voorzag, ondanks de verschillende zienswijzen van de theologen, in een negatieve evaluatie van de gang van zaken en de strafmaat.⁴²³ Een essay in de rubriek *Letter en Geest* identificeerde de "rituele" *performance* van *Pussy Riot* als "(...) onderdeel van een lange traditie van een politiek-spirituele bevrijdingsbeweging"⁴²⁴ en gaf blijk van een bijzonder expliciete waardering en steun voor de drie vrouwen.

Het model van Entman dat de vier verschillende functies van *framing* centraal stelt, verschaft inzicht in de wijze waarop de *overall framing* van de *Pussy Riot* zaak het beeld dat via de berichtgeving over de *performance*, de rechtszaak en de partijen, als geheel – als narratief – heeft geïnformeerd. Het zogenaamde *probleem* dat in de berichtgeving in de Nederlandse kranten werd geïdentificeerd, is de vervolging van drie jonge vrouwen vanwege het feit dat zij een kritisch lied over president Poetin in een kerk zongen (1). Het beeld dat in de berichtgeving werd geschetst ten aanzien van *de oorzaak* van dit probleem is dat president Poetin zijn positie en macht gebruikt om de vrijheid van meningsuiting te onderdrukken opdat hij zijn positie en macht kan handhaven (2). De berichtgeving in de kranten actualiseerde het *morele oordeel* dat het handelen van Poetin verwerpelijk is omdat het de burgerrechten en mensenrechten van de vrouwen schendt en het impliciet ook de vrijheid, de rechten en de erkenning van en het respect voor de menselijke waardigheid van de Russische burgers op het spel zet (3). Als *oplossing* voor het probleem werd op grond van de representatie van de rechtszaak via de berichtgeving in de kranten aangewezen dat de vrouwen moeten worden vrijgelaten, dat de politieke situatie in Rusland moet veranderen, en dat er meer democratie en eerbiediging van de individuele rechten van burgers moet komen (4). Met behulp van het model van Entman en de wijze waarop de *overall framing* van de zaak *Pussy Riot* de perceptie en beeldvorming van de zaak als geheel – als narratief – heeft geïnformeerd, zou gesteld kunnen worden dat het dominante script dat in de artikelen in *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* operationeel was, een script van 'onderdrukking en bevrijding' is. Een artikel in de *Volkskrant* verwoordde het als volgt: "Hier strijdt de frisse onschuld tegen het cynisme van de machtigen. Mooie meisjes belanden door toedoen van lelijke mannen achter de tralies."⁴²⁵ Of wat te denken van de volgende passage, ook uit de *Volkskrant*, waarin wordt gerefereerd aan het moment dat de echtgenoot van

⁴²² 'Raad van de Kerken: Strafkamp voor Pussy Riot leden gaat te ver', *Trouw* 23-08-2012.

⁴²³ 'Pussy Riot: blasfemie of kerkkritiek', *Trouw* 24-08-2012.

⁴²⁴ 'Maria, helpster van Pussy Riot: Opstandige devotie', *Trouw* 08-09-2012.

⁴²⁵ 'De onweerstaanbare cocktail van Pussy Riot', de *Volkskrant* 28-08-2012.

Nadezhda Tolokonnikova Pyotr Verzilov hun vierjarig dochtertje mee had genomen naar de zitting van de rechtbank: “Ze weet wat er aan de hand is. Ze vertelt iedereen dat Poetin haar moeder in een kooi vasthoudt en dat we moeten vechten om haar te bevrijden.”⁴²⁶

(In) Perspectief

Het metanarratief van onderdrukking en bevrijding kwam tot stand onder invloed van de *framing* van de zaak *Pussy Riot*. Het is van belang om te beseffen *dat* en *hoe* het proces van *framing* door verschillende factoren werd beïnvloed ten einde een beter begrip te kunnen verkrijgen van de manier waarop het dominante script van onderdrukking en bevrijding zich verhoudt tot de wijze waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal en het strafproces tegen de vrouwen van *Pussy Riot* door de aanklagers en door de vrouwen zelf werd geïnterpreteerd.

Een van de wijzen waarop het proces van *framing* normaliter wordt beïnvloed is gelegen in het feit dat journalisten voor de manier waarop zij het nieuws door middel van *frames* weergeven en vormgeven, gebruik maken van een gemeenschappelijk referentiekader en een “latente betekenisstructuur.”⁴²⁷ Het feit dat de door de journalist gehanteerde *frames* verbonden zijn met vertrouwde culturele fenomenen en motieven, leidt er volgens mediawetenschapper Baldwin van Gorp toe dat “(...) een cognitief schema dat congruent is met het toegepaste frame (...)” wordt geactiveerd “(...) zodat de ontvangers de tekst begrijpen zoals de zender het bedoelde.”⁴²⁸ Middels de *geframede* representatie van de gebeurtenissen en problemen in de berichtgeving in de kranten, oefent de journalist aldus invloed uit op de wijze waarop deze gebeurtenissen en problemen door de lezers worden begrepen. Een groot deel van de interne en externe factoren die op deze manier van invloed zijn op de *framing* van gebeurtenissen werd in hoofdstuk vier reeds aan de orde gesteld. In dit hoofdstuk werd aangegeven dat individuen altijd zijn ingebed in een specifieke historische en culturele context en dat mensen vanaf hun geboorte blootstaan aan beïnvloeding door hun omgeving waardoor zij zich leren aanpassen aan de heersende normen, waarden en gewoonten van de samenleving waarin zij zich bevinden. Er werd gesteld dat dit proces van beïnvloeding – het socialisatieproces – wordt verondersteld in belangrijke mate van invloed te zijn op de subjectvorming en op de daarmee samenhangende identiteitsvorming van individuen. Aangegeven werd ook dat het waardegeladen kader waarbinnen het individu geboren wordt niet alleen van invloed is op de wording van het individu en op de ontwikkeling van specifieke gedeelde (morele) concepten, maar dat zij ook de “collectieve morele horizon” vormt ten opzichte waarvan het individu zijn persoonlijke positie kan en zal bepalen. Jonathan Haidt stelde in dit kader dat mensen zich in “morele matrixen” bevinden welke worden gekenmerkt door specifieke combinaties van verschillende soorten van ethiek. Elk van deze grotendeels onbewuste morele matrixen vertegenwoordigt volgens hem een “complete, unified, and emotionally compelling worldview.”⁴²⁹ In de morele matrix liggen aldus referentiekader en morele horizon besloten.

⁴²⁶ “Russische Taliban’ versus Pussy Riot’, de *Volkscrant* 23-07-2012.

⁴²⁷ Gorp, B. van, ‘Het reconstrueren van frames via inductieve inhoudsanalyse: uitgangspunten en procedures’, *KWALON* 35 12:2 (2007), pp. 13-18, p. 14.

⁴²⁸ *Ibid.*

⁴²⁹ Haidt, J., *The Righteous Mind*, p. 125.

Wanneer als uitgangspunt geldt dat ieder individu is ingebed in een morele matrix en voor zijn interpretatie van de (gebeurtenissen in de) wereld (om zich heen) grotendeels afhankelijk is van de concepten die hem vanuit zijn referentiekader ter beschikking staan, dan kan gesteld worden dat de journalist zelf in het initiële proces van *framing* waarin hij keuzes maakt ten aanzien van de berichtgeving over een gebeurtenis, tenminste ten dele beïnvloed en bepaald zal worden door het feit dat hij zich binnen een specifieke morele matrix bevindt. Vanwege het feit dat het referentiekader en de morele horizon bepalend zijn voor de wijze waarop een gebeurtenis in eerste instantie voor de journalist zelf betekenis krijgt omdat zij deze voorstructureert, kan gesteld worden dat in de persoon van de journalist als het ware een intern *frame* werkzaam is op basis waarvan een gebeurtenis haar eerste duiding verkrijgt. Het identificeren en duiden van aspecten die onderdeel uitmaken van het referentiekader van de Nederlandse journalisten, zou aldus een belangrijke informatieve meerwaarde kunnen opleveren voor het verwerven van inzicht in de wijze waarop de berichtgeving en beeldvorming over de zaak *Pussy Riot* in de Nederlandse kranten zich verhoudt tot de wijze waarop deze oorspronkelijk werd geïnterpreteerd en tijdens het strafproces werd gerepresenteerd door de aanklagers en de vrouwen zelf. Het gaat het bestek van deze masterscriptie echter te buiten om een volledig beeld te kunnen schetsen van de verschillende aspecten die het referentiekader en de initiële perceptie van de journalisten van de zaak *Pussy Riot* mogelijk hebben beïnvloed en geïnformeerd. Om deze reden zal ik hierna slechts op verkennende wijze een aantal aspecten onder de aandacht brengen die waarschijnlijk mede van invloed zijn geweest op de initiële perceptie van de journalisten van de zaak *Pussy Riot*, en daarmee uiteindelijk ook op de *framing* en beeldvorming ervan in de kranten. Daar waar het gepast lijkt, zal ik een voorzichtige eerste duiding geven. Ik zal hierbij echter terughoudendheid in acht nemen. Het is op deze plaats van belang om te benadrukken dat de volgende uiteenzetting als een eerste verkenning, en als aanzet voor mogelijk verder onderzoek moet worden beschouwd.

De Nederlandse samenleving waarvan de journalisten van *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* deel uitmaken, is ondermeer te kenmerken door haar politieke traditie van liberale democratie en de daarbij behorende politieke principes zoals de scheiding van kerk en staat, non-discriminatie, individuele rechten, tolerantie en vrijheid van meningsuiting waarbij met name deze laatste twee als specifiek kenmerkend voor de Nederlandse samenleving zouden gelden.⁴³⁰ Nederland is net zoals de meeste andere Westerse samenlevingen individualistisch ingesteld hetgeen ondermeer inhoudt dat mensen worden beschouwd als autonome individuen die de vrijheid toekomt om eigen keuzes te maken en zodoende over het eigen leven te beschikken. Een consequentie van dit concept is dat de behoeften en belangen van individuen veelal centraal gesteld worden. De Nederlandse morele horizon wordt hiermee overeenkomstig grotendeels bepaald door wat Haidt een “ethics of autonomy” noemde, welke de aandacht voor de bescherming van individuen en individuele vrijheid centraal stelt. Verschillende wetenschappers hebben erop gewezen dat het concept van het autonome vrije individu verbonden is met een specifieke notie van *agency*. Deze notie zou geïnformeerd worden door het Westerse ideaal van vrijheid welke door cultureel antropologe Saba Mahmood omschreven wordt als “the

⁴³⁰ Zie bijvoorbeeld: Moors, A., ‘The Dutch and the face-veil: The politics of discomfort’, *Social Anthropology*, Vol. 17: 4 (2009), pp. 393-408, pp. 395, 407; Bracke, S., ‘Subjects of Debate: secular and sexual exceptionalism, and Muslim women in the Netherlands’, *Feminist Review* 98:1 (2011), pp. 28-46, pp. 29-30.

realization of one's own interests against the weight of custom, tradition or from transcendental will.⁴³¹ *Agency* krijgt in overeenstemming met het concept van het autonome vrije individu en dit Westers ideaal van vrijheid volgens cultureel antropologe Hannah Leyerzapf in dit verband betekenis als

“(...) de inherent menselijke karakteristiek van waaruit individuen voortdurend streven naar volledige autonomie, de vervolmaking van de eigen persoon, en op basis waarvan zij zich altijd zullen (moeten) verzetten tegen alle vormen van sociale druk, bindende structuren en algehele ‘onderdrukking.’”⁴³²

Het besef dat de initiële perceptie van de zaak *Pussy Riot* door de journalisten mede geïnformeerd zal zijn door het concept van het autonome individu, het daarmee gepaard gaande ideaal van (individuele) vrijheid, en deze specifieke notie van *agency*, kan bijdragen aan het meer inzichtelijk maken van de totstandkoming van het metanarratief van onderdrukking en bevrijding in relatie tot de zaak *Pussy Riot*. In eerste instantie omdat het verzet van de vrouwen tegen de politieke macht en het volgens hun “repressieve” “autoritaire” en “antifeministische” regime van Poetin, alsmede hun blijf van verzet tegen de patriarchale, hiërarchische en eveneens antifeministische Russisch Orthodoxe Kerk en haar beroep op een transcendente macht, vanuit een referentiekader waarin deze typische Westerse noties vanzelfsprekend zijn, een positieve betekenis krijgen.⁴³³

In de individualistisch ingestelde en grotendeels gesecculariseerde Nederlandse context, heeft religie voor de meeste mensen geen centrale betekenis meer voor de (in)richting van hun leven. Dit maakt dat een “ethics of divinity” zoals Haidt dit noemt, waarin mensen in eerste plaats een (morele) verantwoordelijkheid hebben ten opzichte van God, voor het overgrote deel van de bevolking geen deel uitmaakt van hun morele horizon. Verwijzingen naar verplichtingen ten aanzien van een transcendente macht zullen daarom geduid worden met behulp van de hen beschikbare concepten van het autonome individu en persoonlijke vrijheid waardoor zij op basis van een “ethics of autonomy” eerder als onderdrukkend van de persoonlijke vrijheid geïnterpreteerd zullen worden. Het feit dat het religieuze aspect, dat een belangrijk onderdeel vormde van de rechtszaak tegen de vrouwen van *Pussy Riot*, vrijwel geen (serieuze) aandacht kreeg in de Nederlandse kwaliteitskranten, kan op basis van de afwezigheid van een “ethics of divinity” in het referentiekader van de journalisten wellicht tenminste ten dele verklaard worden.

Iets vergelijkbaars geldt waar het gaat om de verwachtingen en/of de verplichtingen die op basis van conventies of verwijzend naar een bepaalde plicht, of voortkomend uit een bepaalde hiërarchie gebaseerd worden. De beschuldiging van een gebrek aan patriottisme en respect voor de Russische traditie waarmee de vrouwen van *Pussy Riot* werden geconfronteerd, kreeg geen plaats in de berichtgeving in de Nederlandse kranten. Het feit dat in het referentiekader van de meeste Nederlandse burgers een “ethics of community” ontbreekt, zou mogelijk mede een verklaring kunnen zijn voor het feit dat aandacht voor dit aspect van de zaak in de berichtgeving van de kranten ontbrak. Wanneer de negatieve beoordeling van het feminisme van de

⁴³¹ Mahmood, S., *Politics of Piety; The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2005, p. 8.

⁴³² Leyerzapf, H., *Nederlandse moslima's empowered. Processen van empowerment en alternatieve interpretaties van islam: Rotterdam als toneel van islamitisch vrouwenactivisme?*, Doctoraalscriptie culturele antropologie en sociologie der niet-Westerse samenlevingen, Universiteit van Amsterdam, juni 2007, p. 62.

⁴³³ Zie ondermeer: Tolokonnikova, N., ‘Closing Courtroom Statement by Nadya’, p. 93; Tolokonnikova, N., ‘Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012’; Tolokonnikova, N., ‘Opening Courtroom Statement by Nadya’, p. 41.

vrouwen van *Pussy Riot* opnieuw vanuit het referentiekader geduid wordt dat voor de meeste Nederlanders actueel is en dat geïnformeerd wordt door het concept van het autonome individu, het Westerse vrijheidsideaal en de specifieke notie van *agency* als verzet tegen onderdrukkende structuren, dan wordt begrijpelijk dat de negatieve evaluatie van het feminisme en de beschuldiging van een gebrek aan patriottisme op grond van het feit dat de vrouwen zich niet conformeerden aan de normen die door de gemeenschap waren gesteld geduid werden als een teken van onderdrukking.⁴³⁴

Wanneer nu nader beschouwd wordt hoe de berichtgeving in de Nederlandse kranten over de zaak *Pussy Riot* zich verhoudt tot de wijze waarop de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal door de aanklagers en de vrouwen oorspronkelijk zelf geïnterpreteerd werden, zou gesteld kunnen worden dat die aspecten in de aanklacht welke voornamelijk verband lijken te houden met een “ethics of divinity” en/of een “ethics of community” - de beschuldiging van blasfemie, feminisme en het gebrek aan patriottisme – in de berichtgeving in de Nederlandse kranten ontbraken, of vanuit een referentiekader waarin een “ethics of autonomy” dominant is, middels een *responsibility frame* of een *morality frame* als onderdrukkend in beeld werden gebracht. Hierdoor werd het motief van politiek protest dat door de vrouwen werd genoemd gekaderd en ondersteund waardoor het script van onderdrukking en bevrijding geoperationaliseerd werd. Ten aanzien van de aspecten van de zaak die vooral in relatie lijken te staan tot een “ethics of autonomy” – het verlangen naar *civil society* en de vrijheid van geweten en expressie – werd in de kranten over het algemeen juist uitvoerig bericht.

De *framing* die plaatsvond door het naar voren halen, het benadrukken en daardoor belangrijker maken van die aspecten van de zaak die in relatie staan tot een “ethics of autonomy,” en het weglaten of representeren als ‘onderdrukkend’ van die aspecten die in verband staan met een “ethics of divinity” of “community,” doet vermoeden dat het interne frame van de journalisten welke geïnformeerd wordt door het concept van het autonome individu, individuele vrijheid en *agency* als dynamiek van verzet, ertoe geleid heeft dat zij zich gemakkelijker met de vrouwen van *Pussy Riot* identificeerden vanwege de overeenkomstige “ethics of autonomy,” dan met hun aanklagers voor wie concepten actueel waren die voor hen (eerder) vreemd waren.

⁴³⁴ Het feit dat vanuit historisch oogpunt (vrouwen)emancipatie en feminisme verbonden zijn geraakt met de Nederlandse identiteit zal wellicht mede van invloed zijn geweest op de wijze waarop de negatieve evaluatie van het feminisme in de context van het strafproces tegen de vrouwen van *Pussy Riot* en het gegeven dat feminisme onderdeel werd van de aanklacht tegen de vrouwen door de journalisten geïnterpreteerd is. Bracke, S., ‘Subjects of Debates’, pp. 29, 33-34; Moors, A., ‘The Dutch and the face-veil’, pp. 395, 402; Duits, L. & L. van Zoonen, ‘Headscarves and porno-chic: Disciplining girls’ bodies in the European multicultural society’, *European Journal of Women’s Studies* 13:2 (2006), pp. 103-117.

Conclusie

In de inleiding van deze scriptie stelde ik dat op basis van de officiële aanklacht tegen de vrouwen van *Pussy Riot*, het vonnis van de rechtbank en de verschillende verklaringen en brieven van de vrouwen en hun advocaten, bijna sprake leek te zijn van twee verschillende rechtszaken. Daarnaast stelde ik dat ten gevolge van het geheel eigen karakter van de berichtgeving over het optreden in de Christus Verlosserkathedraal en de rechtszaak in verschillende Nederlandse kranten, als het ware nog een derde rechtszaak leek te bestaan en dat de vraag zich opwierp op welke manier de ‘drie verschillende rechtszaken’ zich tot elkaar verhouden.

Ik stelde ik mij ten doel om het perspectief van de aanklagers van *Pussy Riot* enerzijds en van het perspectief van de drie vrouwen anderzijds te verhelderen en te duiden. Hiertoe analyseerde ik de verschillende wijzen waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, het strafproces en de personen van de drie vrouwen geïnterpreteerd en geëvalueerd zijn, in het licht van (politiek) filosofische theorieën over blasfemie, *civil society* en de ascetische – *parrèsiasistische* – praktijk, en maakte ik inzichtelijk maken hoe zij vanuit dit (politiek) filosofisch kader begrepen kunnen worden (hoofdstuk twee en drie). Daarnaast gaf ik aan hoe de twee verschillende perspectieven in hun samenhang geduid kunnen worden (hoofdstuk 4).

Een tweede doel beoogde het inzichtelijk maken van de aard van de berichtgeving en beeldvorming in de Nederlandse kranten ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*, en de wijze waarop deze berichtgeving en beeldvorming zich verhouden tot de wijze waarop de *performance*, de rechtszaak en de drie vrouwen zelf oorspronkelijk zijn geïnterpreteerd en tijdens het strafproces werden gerepresenteerd door de aanklagers en de vrouwen zelf. Hiertoe presenteerde, analyseerde en duidde ik de resultaten van een door mijzelf uitgevoerd kwalitatief onderzoek van de inhoud van de berichtgeving en beeldvorming in drie Nederlandse kwaliteitskranten – *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* (hoofdstuk 5).

Het derde doel van deze scriptie was het formuleren van een antwoord op de vraag op welke manier het perspectief van de aanklagers en het perspectief van de vrouwen zich tot elkaar verhouden, en hoe de aard van de berichtgeving en beeldvorming in de drie Nederlandse kwaliteitskranten zich op haar beurt verhoudt tot de perspectieven van de aanklagers en de vrouwen van *Pussy Riot*.

Het feministisch en provocatief punk-art activisme van *Pussy Riot*

In het eerste hoofdstuk werd duidelijk dat de band *Pussy Riot* omschreven kan worden als een Russische feministische *performance art* groep die voor hun protest functioneel gebruik maakt van het muziekgenre punkrock en de principiële keuze heeft gemaakt voor anonimiteit als concept. Met behulp van verschillende auteurs werd duidelijk dat *Pussy Riot*, geïnspireerd door het Westers radicaal feminisme en gevormd door het provocatieve activisme en non-conformisme van het kunstcollectief *Voina*, zich volgens eigen zeggen verzet tegen het politieke en sociale onrecht dat het gevolg is van onderdrukkende machtsstructuren, in het bijzonder van het regeringsbestel van Poetin en de Russisch Orthodoxe Kerk. Het vijfde optreden van *Pussy Riot* – de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal in Moskou - leidde uiteindelijk tot de arrestatie van drie van haar leden. Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich werden geconfronteerd met

de aanklacht door religieuze haat gevoed *hooliganisme* en moesten zich voor hun houding en gedrag in de kathedraal voor de recht bank verantwoorden.

Het eerste doel

Het verhelderen en duiden van het perspectief van de aanklagers van *Pussy Riot* enerzijds en van het perspectief van de drie vrouwen anderzijds, door middel van het analyseren van de verschillende wijzen waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, het strafproces en de personen van de drie vrouwen geïnterpreteerd en geëvalueerd zijn, in het licht van (politiek) filosofische theorieën over blasfemie, *civil society* en de ascetische – parrèsiasische – praktijk; Het inzichtelijk maken van de wijze waarop zij vanuit dit (politiek) filosofisch kader begrepen kunnen worden en hoe de perspectieven van de aanklagers en de vrouwen in hun samenhang geduid kunnen worden.

In het tweede hoofdstuk werd in beeld gebracht op welke manier de houding, het gedrag en de verbale uitingen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich door hun aanklagers werden geïnterpreteerd en beoordeeld, en op welke wijze de rechtbank zich tot de zienswijze van de openbaar aanklagers verhiel. Het werd duidelijk dat zowel binnen als buiten de rechtszaal veelvuldig en nadrukkelijk gesproken over het vermeende blasfemische karakter van de gedragingen van de vrouwen, en dat blasfemie als ‘het kwetsen van de religieuze gevoelens van gelovigen’ de onderbouwing van de aanklacht van *hooliganisme* vormde. Duidelijk werd dat de rechter de argumentatie van de openbaar aanklagers volgde en het vermeende motief van religieuze haat bewezen achtte. Volgens de rechter was de oorzaak voor de kwetsing van de religieuze gevoelens gelegen in het feit dat de vrouwen God en het Heilige doelgericht hadden beledigd door blasfemische taal te spreken in de kerk, en zich niet respectvol te tonen in de nabijheid van God en het Heilige. De vrouwen zouden volgens de openbaar aanklagers en de rechter daarnaast de eeuwenoude, door God bepaalde en gewilde tradities van de Kerk geschonden hebben door ondermeer de gewijde plaatsen betreden die zijn voorbehouden aan de mannelijke clerus, liturgische handelingen te parodiëren, de patriarch te beledigen en de kerkregels te negeren. Naast het kwetsen van de religieuze gevoelens van de gelovigen, zouden de vrouwen zich volgens de rechter ook schuldig gemaakt hebben aan een gebrek aan respect voor personen welke hen op basis van hun mens-zijn toe zou komen. Verder werd in dit hoofdstuk duidelijk dat waar in de onderbouwing van de aanklacht veelvuldig werd gesproken over de blasfemische gedragingen van de vrouwen, in de formele aanklacht niet gesproken werd over blasfemie. Wat betreft de wijze waarop de aanklacht werd geformuleerd – op grond van een motief van (het oproepen tot) religieuze haat en vijandigheid -, is er een duidelijke overeenstemming met de wijze waarop internationale discours over blasfemie wordt gevoerd en met de wijze waarop internationale wettelijke kaders geformuleerd zijn. Het feit dat in de zaak *Pussy Riot* het recht op vrijheid van godsdienst en het recht op respect voor religieuze gevoelens prioriteit kreeg over het recht op vrijheid van meningsuiting, is overeenkomstig de jurisprudentie van verschillende Europese rechtszaken.

In hoofdstuk drie analyseerde ik de verschillende brieven en verklaringen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich opdat meer helderheid kon ontstaan over wat volgens de vrouwen zelf hun beweegredenen waren voor het optreden in de Christus Verlosserkathedraal, en inzichtelijk werd hoe deze

motieven in hun samenhang met de verschillende waarden, principes en idealen die aanwezig zijn in de brieven en verklaringen van de vrouwen en op een dieper gelegen niveau betekenis kunnen krijgen.

Uit de verschillende documenten kwam naar voren dat er volgens de vrouwen geen enkele sprake zou zijn van een motief van religieuze haat en vijandigheid, en dat het optreden in de kathedraal gezien moest worden als een *political art performance* die gericht was geweest tegen het toenemend autoritaire regime van Poetin en de groeiende verwevenheid van dit regime met (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk. Net als de eerdere *performances* van *Pussy Riot* zou het optreden in de Christus Verlosserkathedraal zijn voortgekomen uit woede over de repressie door de staat en verlangen naar *civil society*. *Civil society* als het domein waar individuen zich uit vrije wil met verbinden in sociale verbanden welke niet georganiseerd of gecontroleerd worden door de staat of de markten, zou van groot belang zijn voor het functioneren van de democratische processen in een land. Het door de vrouwen van *Pussy Riot* geuite verlangen naar een *civil society* leek op basis van de verklaringen van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich (vooral) een verlangen naar democratie en individuele rechten. De inhoudelijke kritiek op het bestuur van Poetin die de vrouwen van *Pussy Riot* in hun verklaringen leverden, hield een negatieve evaluatie van de democratische status van de Russische Federatie en van de positie en rechten van de Russische burger in. Het verlangen naar een *civil society* zou in dit kader een verlangen naar democratische verdeling van de macht, naar gelijkheid en non-discriminatie van burgers, en naar de eerbiediging van mensenrechten inhouden. Om de *civil society* waarnaar de vrouwen van *Pussy Riot* zeiden te verlangen te kunnen realiseren, lijkt het noodzakelijk dat de onderdrukking van de Russische bevolking door het regime en de veiligheidsdiensten wordt opgeheven, en dat ook het doorbreken van de door socialisatie veroorzaakte interne onvrijheid welke het de Russen verhindert om initiatief te nemen en zich te verzetten tegen de externe onvrijheid, van cruciaal belang is.

In ditzelfde hoofdstuk werd naar voren gebracht dat Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich met hun vrijmoedige – *parrèsias*tische - optreden in de kathedraal en tijdens het proces (het regeringsbestel van) president Poetin en (de gezagsdragers van) de Russisch Orthodoxe Kerk hadden geïnterpelleerd, en dat dit politieke verzet tegen de gevestigde macht vanuit het Foucauldiaanse denken over *parrèsia* tegelijk als een belofte voor een *andere* (betere) toekomst geduid zou kunnen worden. Door en in hun woorden, gedrag en houding gaven de vrouwen blijk van een aantal waarden, principes en idealen die hen als autonome en ethische personen (zouden kunnen) kenmerk(t)en, en plaatsten zij zichzelf middenin de Russische en christelijke traditie. Hierdoor ontstond de mogelijkheid dat Russische burgers die zich in eerste instantie negatief tot de *performance* in de kathedraal verhielden zich met hen zouden kunnen identificeren en zich mogelijk zelfs achter hen zouden kunnen scharen. Dit zou zowel betekenis hebben voor het verzet tegen de onderdrukking van de Russische bevolking, alsook voor het verkrijgen van meer interne vrijheid voor de Russische burgers.⁴³⁵

In het vierde hoofdstuk van deze scriptie argumenteerde ik dat er een onderliggende coherentie bestaat tussen de verschillende interpretaties van de gebeurtenissen in de Christus Verlosserkathedraal van de aanklagers en

⁴³⁵ Bezien vanuit het kader van het Foucauldiaanse denken over *parrèsia* zouden de vrouwen door hun waarheidspreken een bijdrage hebben geleverd aan de waarheid als *performative truth*, als praktijk van anderszijn, en zouden zij een *andere*, waarachtiger wereld dichterbij hebben gebracht: een wereld waarin *civil society* - vrijheid, democratie, individuele rechten en mensenrechten – als manifestatie van waarheid gewaarborgd zullen zijn.

de vrouwen van *Pussy Riot*. Ik stelde dat de twee ogenschijnlijk verschillende rechtszaken die als gevolg van de verschillende perspectieven van de aanklagers en de vrouwen zelf leken te bestaan, geduid zouden kunnen worden als een “conflict over het heilige.” Hiervoor maakte ik gebruik van de theorievorming over blasfemie van Austin Dacey waarin hij aangeeft dat conflicten over blasfemie (dus ook rechtszaken waar blasfemie de aanklacht is of deel uitmaakt van de motivatie van een aanklacht) in essentie conflicten over claims ten aanzien van “the sacred” – het heilige - zijn. Meer specifiek zijn conflicten over blasfemie volgens hem uiteindelijk conflicten over “central, inviolable, and incommensurable values” waarvan de bron van normatieve autoriteit religieus dan wel niet-religieus kan zijn. De duiding van de rechtszaak als conflict over “central, inviolable, and incommensurable values” maakte de onderliggende coherentie tussen de verschillende interpretaties en evaluaties van de *performance* (en van de vrouwen) van *Pussy Riot* inzichtelijk; voor beide partijen draaide het proces uiteindelijk om de essentiële overtuigingen en waarden die voor hen leidend en zingevend zijn en ten aanzien waarvan zij geen concessies zouden kunnen doen. Waar voor de aanklagers de transcendente God, de heilige traditie, de religieuze gevoelens van personen en het respect voor de Russische staat belangrijke uitgangspunten vormden, stelden Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich vooral democratie, de gelijkheid en individuele rechten van personen, en een oprechte en toegewijde levensinstelling centraal.

Duidelijk werd dat concepten van het heilige – van “central, inviolable, and incommensurable values” – zich ontwikkelen en bestaan in een specifieke historische en cultureel bepaalde context en dat, in tegenstelling tot de aanklagers, voor de vrouwen van *Pussy Riot* niet alleen het traditioneel Russische referentiekader relevant is maar ook het meer algemeen Westerse referentiekader. In Westerse samenlevingen zouden volgens Jonathan Haidt de behoeften en belangen van individuen over het algemeen prioriteit krijgen, en zou de zogenoemde morele horizon grotendeels worden bepaald door een “ethics of autonomy” terwijl in meer traditionele samenlevingen zoals ook de Russische Federatie, de behoeften en belangen van groepen en instituties veelal prioriteit zouden krijgen en de morele horizon veelmeer zou worden bepaald door een “ethics of community” en een “ethics of divinity.”

In hoofdstuk vier werd de rechtszaak als een conflict over verschillende claims ten aanzien van het heilige beschouwd, werden de verschillende concepten van het heilige in hun context – ten opzichte van de morele horizon van de betrokkenen – geplaatst en in het licht van een “ethics of autonomy,” “community” en “divinity” gezien. Vervolgens stelde ik dat waar de morele horizon van de vrouwen van *Pussy Riot* voornamelijk door een “ethics of autonomy” geïnfomeerd wordt, de morele horizon van de aanklagers vooral bepaald wordt door noties van een “ethics of community” en een “ethics of divinity.” Ik stelde dat de aanklagers en de vrouwen zich in de terminologie van Jonathan Haidt aldus in verschillende morele matrixen - netwerken van gedeelde waarden en overtuigingen die in zichzelf een “complete, unified, and emotionally compelling worldview” vertegenwoordigen – bevinden. In de rechtszaak werden de vrouwen van *Pussy Riot* geïnterpelleerd vanuit de morele matrix die in de Russische Federatie dominant is, en verhielden zij zich actief en op verschillende wijzen tot deze *interpellation*. Hierbij bestreden de vrouwen de vertegenwoordigers van deze dominante morele matrix, maar zochten zij tegelijkertijd toenadering tot diegenen die hen vanuit hun

referentiekader als ‘slechte personen’ veroordeelden, en leken zij openheid te willen creëren ten aanzien van hun standpunt.

Het tweede doel

Het inzichtelijk maken van de aard van de berichtgeving en beeldvorming in de Nederlandse kranten ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*, van de wijze waarop de beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot* op grond van de berichtgeving in de kranten is ontstaan, en van de wijze waarop de berichtgeving en beeldvorming zich verhouden tot de wijze waarop de *performance*, de rechtszaak en de drie vrouwen zelf oorspronkelijk zijn geïnterpreteerd en tijdens het strafproces werden gerepresenteerd door de aanklagers en de vrouwen zelf.

Het tweede doel van deze scriptie werd op grond van de resultaten van een door mij zelf uitgevoerd kwalitatief onderzoek naar de berichtgeving in drie Nederlandse kwaliteitskranten, en met behulp van de theorievorming van verschillende wetenschappers, uitgewerkt in hoofdstuk vijf. Het metanarratief van onderdrukking en bevrijding dat in de artikelen in *Trouw*, de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* operationeel was, kwam tot stand onder invloed van de *framing* van de zaak *Pussy Riot*. Ik stelde dat het van belang is om te beseffen *dat* en *hoe* het proces van *framing* door verschillende factoren wordt beïnvloed om een beter begrip te kunnen verkrijgen van de manier waarop het dominante script van onderdrukking en bevrijding zich verhoudt tot de wijze waarop het optreden in de Christus Verlosserkathedraal en het strafproces tegen de vrouwen van *Pussy Riot* door de aanklagers en door de vrouwen zelf werd geïnterpreteerd. In het tweede gedeelte van hoofdstuk vijf zette ik daarom uiteen dat de berichtgeving in de kranten (en daarmee de beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot*) beïnvloed is door het referentiekader en de zogenoemde “morele horizon” van de journalisten. Ik wees erop dat de Nederlandse samenleving waarvan de journalisten van kwaliteitskranten deel uitmaken, ondermeer te kenmerken is door haar politieke traditie van liberale democratie en de daarbij behorende politieke principes zoals de scheiding van kerk en staat, non-discriminatie, individuele rechten, tolerantie en vrijheid van meningsuiting, en dat de Nederlandse morele horizon grotendeels wordt bepaald door een “ethics of autonomy.” Ik gaf aan dat de initiële perceptie van de zaak *Pussy Riot* door de journalisten mede geïnformeerd zal zijn door het concept van het autonome individu, het daarmee gepaard gaande Westerse ideaal van (individuele) vrijheid, en de specifieke notie van *agency* als als verzet tegen onderdrukkende structuren.

Ten aanzien van de wijze waarop de berichtgeving in de Nederlandse kranten over de zaak *Pussy Riot* zich verhouden tot de wijze waarop de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal door de aanklagers en de vrouwen oorspronkelijk zelf geïnterpreteerd werden, stelde ik dat die aspecten in de aanklacht welke voornamelijk verband lijken te houden met een “ethics of divinity” en/of een “ethics of community” - de beschuldiging van blasfemie, feminisme en het gebrek aan patriottisme – in de berichtgeving in de Nederlandse kranten ontbraken of als onderdrukkend in beeld werden gebracht. Ten aanzien van de aspecten van de zaak die vooral in relatie lijken te staan tot een “ethics of autonomy” – het verlangen naar *civil society* en de vrijheid van geweten en expressie – werd in de kranten over het algemeen juist uitvoerig bericht. Ik gaf aan dat de *framing* die plaatsvond door het naar voren halen, het benadrukken en daardoor belangrijker maken van die

aspecten van de zaak die in relatie staan tot een “ethics of autonomy,” en het weglaten of representeren als ‘onderdrukkend’ van die aspecten die in verband staan met een “ethics of divinity” of “community,” doet vermoeden dat het interne *frame* van de journalisten welke geïnformeerd wordt door het concept van het autonome individu, individuele vrijheid en *agency* als dynamiek van verzet, ertoe geleid heeft dat zij zich gemakkelijker met de vrouwen van *Pussy Riot* identificeerden vanwege de overeenkomstige “ethics of autonomy,” dan met hun aanklagers voor wie concepten actueel waren die voor hen (eerder) vreemd waren.

Het derde doel

Het formuleren van een antwoord op de vraag op welke manier het perspectief van de aanklagers en het perspectief van de vrouwen zich tot elkaar verhouden, en hoe de aard van de berichtgeving en beeldvorming in de drie Nederlandse kwaliteitskranten zich op haar beurt verhoudt tot de perspectieven van de aanklagers en de vrouwen van *Pussy Riot*.

Het beeld van twee ogenschijnlijk verschillende rechtszaken – een over blasfemie en religie, en een over protest en politiek – dat na een eerste beschouwing van de processtukken, verklaringen en brieven leek te bestaan, werd meer genuanceerd toen duidelijk werd dat voor beide partijen essentiële overtuigingen en waarden die leidend en zingevend zijn voor het leven, de inzet van het proces waren. Daar waar voor de aanklagers de transcendentie God, de heilige traditie en de religieuze gevoelens van personen belangrijke uitgangspunten vormden, stelden Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich vooral democratische grondbeginselen, de gelijkheid en individuele rechten van personen, en een oprechte en toegewijde levensinstelling centraal.

Een verkenning van de verschillende concepten van het heilige die van betekenis waren voor de aanklagers en de drie vrouwen, en van een aantal factoren die van invloed zijn geweest op de socialisatieprocessen via welke en de referentiekaders waarbinnen de verschillende opvattingen van het heilige betekenis hebben gekregen, leidden tot het inzicht dat de aanklagers en de vrouwen zich in verschillende morele matrixen bevinden waarbinnen verschillende (combinaties van) ethiek actueel zijn. Gesteld zou kunnen worden dat het perspectief van de aanklagers en het perspectief van de vrouwen van *Pussy Riot* zich tot elkaar verhouden als twee partijen die in conflict zijn over verschillende claims ten aanzien van het heilige en die op verschillende wijzen antwoorden op essentiële vragen als: ‘Welke (ethische) beginselen zouden aan de Russische samenleving ten grondslag moeten liggen?’, ‘Wat is de basis van de moraal?’ en ‘Wat is uiteindelijk het beschermen waard?’

In de berichtgeving in *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad* werd (uitgebreid) aandacht besteed aan het door *Pussy Riot* verwoordde motief van politiek protest en hun aandacht voor en verlangen naar *civil society* als (de bevordering van) democratie, de gelijkheid en non-discriminatie van burgers en individuele (mensen)rechten. Er werd geschreven over het autoritaire en repressieve regeringsbestel van Poetin, de schending van het principe van de scheiding kerk en staat en van de vrijheid van meningsuiting, en er werd openlijk getwijfeld over de onafhankelijkheid van de Russische rechtsprekende macht.

De *performance* van de vrouwen kreeg binnen het dominante script van onderdrukking en bevrijding dat in de drie kranten operationeel was, betekenis als zowel een manifestatie van de vrijheid van meningsuiting, als een

demonstratie van verzet tegen de onderdrukking van deze vrijheid en de onderdrukkende structuren die eraan ten grondslag zouden liggen – het repressieve, antidemocratische en antifeministische regeringsbestel van Poetin, en de patriarchale, hiërarchische en eveneens antifeministische Russisch Orthodoxe Kerk met haar beroep op een transcendente macht. Het optreden van *Pussy Riot* geïnterpreteerd als zogenaamd vrijmoedig waarheidspreken – als *parrèsia* – refereert aan een aantal waarden in het Westerse denken positief geduid worden: Het aspect van de vrijmoedigheid en het uiten van kritiek houdt direct verband met de vrijheid van meningsuiting die als universeel mensenrecht wordt beschouwd; Het aspect van kritiek – het interpelleren van de macht – refereert aan het verzet dat een centrale plaats heeft in het Westerse vrijheidsideaal, het concept van het autonome individu en de specifieke Westerse opvatting van *agency*; Het risico en ook het gevaar dat gepaard gaat met *parrèsia* en welke de vrouwen bewust trotseerden, doen waarden als moed, opofferingsbereidheid en (on)rechtvaardigheid weerklinken;⁴³⁶ De zogenaamde ethische plicht die de vrouwen als *parrèsiastès* zouden hebben ervaren om hun kritiek op vrijmoedige wijze te uiten, zou vanuit het Westers referentiekader kunnen worden geduid als bewijs van *agency* en blijk van authenticiteit en integriteit.⁴³⁷

Samengevat verhoudt de berichtgeving en beeldvorming in de drie kranten – als het metanarratief van onderdrukking en bevrijding – zich op bevestigende wijze tot het perspectief van Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich. Het metanarratief bevestigt tenminste ten dele de zienswijze van de vrouwen en impliceert dat de persoonlijke vrijheid en de mensenrechten van de Russische burgers op het spel zouden staan en verdedigd zouden moeten worden.

De berichtgeving en beeldvorming in de kranten lijkt erop te wijzen dat de journalisten zich eenzijdig hebben geïdentificeerd met de vrouwen. Het feit dat de vooral in het Westen gewaardeerde notie van verzet en waarden, net als de verwijzing naar democratische beginselen, refereren aan het algemeen Westers referentiekader waarin een “ethics of autonomy” dominant is, lijkt hiervoor (mede) verantwoordelijk. Het dominante script in de kranten getuigt van identificatie met Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich, maar de vraag dringt zich op of deze identificatie terecht is en recht doet aan de (motieven van de) vrouwen van *Pussy Riot*. De vrouwen spraken zich bijvoorbeeld positief uit over de democratische beginselen maar uit hun achtergrond, hun verklaringen, en hun brieven komt duidelijk naar voren dat zij geen liberale democratie beogen zoals deze in veel Westerse landen vorm heeft gekregen. Zo zijn zij bijvoorbeeld fel gekant tegen het kapitalisme en het consumentisme dat in dit systeem is ingebed. Ook het feit dat in de berichtgeving in de kranten geen aandacht werd besteed aan het feit dat de vrouwen met enige regelmaat verwezen naar (de christelijke) religie en zich hier op positieve wijze toe verhielden, lijkt een aanwijzing dat de identificatie die heeft plaats gevonden niet geheel adequaat is.⁴³⁸

⁴³⁶ De herkenning of toekenning van deze waarden aan Nadezhda Tolokonnikova, Maria Alyokhina en Yekatarina Samutsevich werd versterkt door de negatieve evaluatie van de vervolging van de vrouwen en van geëiste en opgelegde strafmaat.

⁴³⁷ De aandacht voor en waardering van authenticiteit wordt door verschillende wetenschappers aangewezen als typisch Westers. Het streven naar authenticiteit zou een dominante rol in de moderne cultuur spelen waarbij authenticiteit tot normatief (moreel) concept verworden zou zijn. Taylor, C., Bronnen van het zelf, pp. 18-19; Taylor, C., *The Ethics of Authenticity*.

⁴³⁸ Er vanuit gaan dat over de verwijzingen naar het geloof niet is bericht omdat deze (alleen) een strategische of apologetische functie zouden hebben gehad, zou paternalistisch zijn en voorbij gaan aan het feit dat de vrouwen ook gevormd en ingebed zijn in de traditioneel Russische context.

In de berichtgeving in de drie Nederlandse kranten werd vrijwel geen (serieuze) aandacht besteed aan het religieuze aspect van de zaak *Pussy Riot* – de beschuldiging van blasfemie – of aan het verwijt van een feministische en antipatriottistische instelling. Zowel de verschillende noties van blasfemie – *spiritual*, *communal* en *personal blasphemy* – als de negatieve evaluatie van het feminisme en het vermeende antipatriotisme, lijken vanuit het referentiekader van de journalisten dat geïnformeerd wordt door de typisch Westerse concepten van vrijheid, *subjectivity* en *agency*, en waarin een “ethics of autonomy” dominant is en een “ethics of community” en “divinity” ontbreken, als onderdrukkend van de persoonlijke vrijheid en de individuele (mensen)rechten te zijn geïnterpreteerd. De berichtgeving en beeldvorming ten aanzien van de zaak *Pussy Riot* in *Trouw*, de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad*, lijken zich aldus vooral tot het perspectief van de aanklagers te verhouden vanuit dit beeld van onderdrukking dat tot stand kwam door de initiële interpretatie door de journalisten. Het spreekt echter voor zich dat deze interpretatie niet geheel recht doet aan de argumenten van de aanklagers vanwege het feit dat zij voorbij gaat aan noties die verband houden met een “ethics of community” en een “ethics of divinity.”

Alles omvattend zou gesteld kunnen worden dat de verschillende interpretaties en evaluaties van de *performance* in de Christus Verlosserkathedraal, van de rechtszaak, en van de vrouwen van *Pussy Riot*, zich in principe tot elkaar verhouden als drie afzonderlijke discoursen die gehouden werden vanuit en binnen de afzonderlijke morele matrixen waarin de aanklagers, de vrouwen en de journalisten van de kranten zich bevinden. De afzonderlijke discoursen kregen daarbij vanwege de specifieke setting van de rechtszaak en de geschreven pers, een plek in de publieke ruimte.

Bronvermelding

Literatuur

Akinsha, K., 'Art in Russia: Under Attack', *Artnews.com* 10-01-09, beschikbaar op:

<http://www.artnews.com/2009/10/01/art-in-russia-under-attack/> (14-07-2013).

Alekseev, N., *Psychiatric Clinic № 1. Department of Forensic Psychiatric Examinations*, Vol. 6, pp. 234-241 (M.

Alyokhina), in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op:

<http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).

Alekseev, N., *Psychiatric Clinic № 1. Department of Forensic Psychiatric Examinations*, Vol. 6, pp. 268-273 (N.

Tolokonnikova), in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op:

<http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).

Alekseev, N., *Psychiatric Clinic № 1. Department of Forensic Psychiatric Examinations*, Vol. 6, pp. 293-298 (Y.

Samutsevich), in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op:

<http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).

Allik, J., & Realo, A., 'Individualism-Collectivism and Social Capital', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 35:1

(2004), pp. 29-40.

Alyokhina, M., 'Closing Courtroom Statement by Masha', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom:*

Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band, New York:

The Feminist Press, 2012, pp. 104-111. Originele Russische tekst beschikbaar op:

<http://www.novayagazeta.ru/society/53903.html> (14-07-2013). Een videoregistratie van Maria Alyokhina

die haar verklaring uitspreekt, is beschikbaar op:

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=wyAlpbea7G0 (14-07-2013).

Alyokhina, M., 'Letter by Masha in Prison: March 5, 2012', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for*

Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band,

New York: The Feminist Press, 2012, pp. 18-19. Originele Russische tekst beschikbaar op:

<http://echo.msk.ru/blog/alekhina/871468-echo/> (14-07-2013).

Alyokhina, M., 'Opening Courtroom Statement by Masha', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for*

Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band,

New York: The Feminist Press, 2012, pp. 38-40. Originele Russische tekst beschikbaar op:

<http://echo.msk.ru/blog/alekhina/914624-echo/> (14-07-2013).

Amnesty International, *Document – Russian Federation: Release punk singers held after performance in church:*

Public Statement, April 3 2012, beschikbaar op:

[http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR46/014/2012/en/c9edb950-30b6-4b90-a4d3-](http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR46/014/2012/en/c9edb950-30b6-4b90-a4d3-ddf8b97bc4c3/eur460142012en.html)

[ddf8b97bc4c3/eur460142012en.html](http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR46/014/2012/en/c9edb950-30b6-4b90-a4d3-ddf8b97bc4c3/eur460142012en.html) (14-07-2013).

Amnesty.org.uk, *Call for release of detained members of Russian punk band 'Pussy Riot'*, April 4 2012,

beschikbaar op: www.amnesty.org.uk/news_details.asp?NewsID=20047 (14-07-2013).

- Bakker, P., & O. Scholten, *Communicatiekaart van Nederland*, Amsterdam: Uitgeverij Kluwer, 2009.
- Beat, T., 'Pussy Riot's Theology', *Chronicle of Higher Education: Chronicle Review* 28-09-2012.
- Bernstein, J., 'Almost Two-Thirds of Russians Believe Democracy Is the Best Political System', *Eurasia Daily Monitor* January 16 2008, beschikbaar op: http://jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372720 (14-07-2013).
- Boer, C. de, & S. Brennecke, *Media en publiek: Theorieën over media-impact*, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2006.
- Bracke, S., 'Subjects of Debate: secular and sexual exceptionalism, and Muslim women in the Netherlands', *Feminist Review* 98:1 (2011), pp. 28-46.
- Brundidge, J., 'Encountering "Difference" in the Contemporary Public Sphere: The Contribution of the Internet to the Heterogeneity of Political Discussion Networks', *Journal of Communication* 60 (2010), pp. 680-700.
- Brzezinski, Z., 'Putin's Choice', *The Washington Quarterly* 31:2 (2008), pp. 95-116.
- Burgess, J. P., 'The Pussy Riot protest: Church, state and punk', *Christian Century* 129:20 (2012), pp. 26-29.
- Bushkovitch, P., *A Concise History of Russia*, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Tokyo, Mexico City: Cambridge University Press, 2012.
- CAO, J., 'The Analysis of Tendency of Transition from Collectivism to Individualism in China', *Cross-Cultural Communication* 5:4 (2009), pp. 42-50.
- Calhoun, C., 'Civil Society and the Public Sphere', *Public Culture* 5 (1993), pp. 267-280.
- Cappella, J. N., & J. H. Jamieson, *Spiral of cynicism: The press and the public good*, New York: Oxford University Press, 1997.
- Carnegie, D., *How to Win Friends and Influence People*, Herziene uitgave, New York: Pocket Books, 1981/1936.
- Colton, T. J., & M. McFaul, 'Are Russians Undemocratic?', *Post-Soviet Affairs* 18:2 (2002), pp. 91-121.
- Colton, T. J., & M. McFaul, 'Democratization, Graduation, and Russia: Russian Democracy Under Putin', *Problems of Post-Communism* 50:4 (2003), pp. 12-21.
- Council of Orthodox Public Organizations, *Statement from Council of Orthodox Public Organizations regarding blasphemous performance in the Cathedral of Christ the Savior: 16 March 2012*, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/news/statement-council-orthodox-public-organizations-regarding-blasphemous-performance-cathedral-chr> (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2084470.html> (14-07-2013).
- Crowe, E. V., 'What Pussy Riot taught the world', *New Statesman* 141:5120 (27-08-2012).
- Cunningham, M. N., 'The Orthodox Church in Byzantium', in: Hastings, A., (ed.), *A World History of Christianity*, Grand Rapids, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2000, pp. 66-109.
- Dacey, A., *The Future of Blasphemy: Speaking of the Sacred in an Age of Human Rights*, London, New York: Continuum International Publishing Group, 2012.
- Dekker, P., *De oplossing van de civil society: Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2002.
- De Persgroep Advertising, *de Volkskrant: De lezers van de Volkskrant*, beschikbaar op: <http://www.persgroepadvertising.nl/onze-merken/de-volkskrant/de-volkskrant#tabs-2> (17-07-2013).

De Persgroep Advertising, *de Volkskrant: De nummer 1 kwaliteitskrant*, beschikbaar op:

<http://www.persgroepadvertising.nl/onze-merken/de-volkskrant/de-volkskrant#tabs-1> (17-07-2013).

De Persgroep Advertising, *Trouw: de lezers van Trouw*, beschikbaar op:

<http://www.persgroepadvertising.nl/onze-merken/trouw/trouw#tabs-2> (17-07-2013).

De Persgroep Advertising, *Trouw: het ideale merk voor bewuste consumenten*, beschikbaar op:

<http://www.persgroepadvertising.nl/onze-merken/trouw> (17-07-2013).

Devos, R., *Macht en verzet: Het subject in het denken van Michel Foucault*, Kappellen: Uitgeverij Pelckmans, 2004.

Diamond L., & Plattner, M. F., (eds.), *Democracy after Communism*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

Diamond, L., *Developing Democracy: Toward Consolidation*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.

Diamond, L., 'Thinking About Hybrid Regimes', *Journal of Democracy* 13:3 (July 2002), pp. 21–35.

Diez, G., 'Husband of Pussy Riot Member: 'We'll Continue to Fight, No Matter What the Verdict': Interview with Husband of Pussy Riot Member Nadezhda Tolokonnikova', *Der Spiegel* 33 (2012), pp. 70-71. Ook beschikbaar op: <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-husband-of-pussy-riot-member-nadezhda-tolokonnikova-a-849730.html> (14-07-2013).

Dirty Bird, 'Russian Punx Pussy Riot facing up to 7yrs in prison: Chronology of the Case', *Dirty Bird* 17 april 2012, beschikbaar op: <http://dirtybirddistro.wordpress.com/2012/04/17/russian-punx-pussy-riot-facing-up-to-7yrs-in-prison/> (14-07-2013).

Duits, L. & L. van Zoonen, 'Headscarves and porno-chic: Disciplining girls' bodies in the European multicultural society', *European Journal of Women's Studies* 13:2 (2006), pp. 103-117.

Elder, M., 'Pussy Riot band members sent to remote prison camps: Maria Alyokhina and Nadezhda Tolokonnikova to serve sentences in Russia's 'harshest prisons' in Perm and Mordovia', *The Guardian* 22-10-2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/oct/22/pussy-riot-remote-prison-camps> (14-07-2013).

Elder, M., 'Pussy Riot profile: Maria Alyokhina', *The Guardian* 8 August 2012, beschikbaar op:

<http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/08/pussy-riot-profile-maria-alyokhina> (14-07-2013).

Elder, M., 'Pussy Riot profile: Nadezhda Tolokonnikova', *The Guardian* 8 August 2012, beschikbaar op:

<http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/08/pussy-riot-profile-nadezhda-tolokonnikova> (14-07-2013).

Elder, M., 'Pussy Riot profile: Yekatarina Samutsevich', *The Guardian* 8 August 2012, beschikbaar op:

<http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/08/pussy-riot-profile-yekaterina-samutsevich> (14-07-2013).

Elder, M., 'Pussy Riot trial: prosecutors call for three year jail term', *The Guardian* 7 August 2012, beschikbaar op: <http://www.guardian.co.uk/world/2012/aug/07/pussy-riot-trial-prosecutors-jail-term> (14-07-2012).

Elder, M., 'Radical Russian art group shows love for the police; Voina showers female police officers with kisses', *Global Post* 1-3-2011, beschikbaar op: <http://www.globalpost.com/dispatches/globalpost-blogs/bric-yard/radical-russian-art-group-shows-love-the-police> (14-07-2013).

Engels, F., 'Ludwig Feuerbach under Ausgang der klassischen deutschen Philosophie', in: Marx, K. & F. Engels, *Werke*, Band 21, fünfte Auflage (unveränderter Nachdruck der ersten Auflage, Berlin/DDR: 1962), Berlin:

- (Karl) Dietz Verlag, 1975. Ook beschikbaar op: http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_533.htm (14-07-2013).
- Entman, R.M., 'Framing: Toward clarification of a fractured paradigm', *Journal of Communication* 43:4 (1993), pp. 51-58.
- Feygin, M., 'Closing Statement by Defense Attorney Mark Feygin', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 64-75.
- Fitzpatrick, S., 'Russia's Twentieth Century in History and Historiography', *Australian Journal of Politics and History* 46:3 (2000), pp. 378-387.
- Foucault, M., *Dits et écrits*. Vol. 4: 1980-1988, Paris: Gallinard, 1994.
- Foucault, M., *Parrèsia: Vrijmoedig spreken en waarheid*, herziene Nederlandse vertaling door I. van den Burg, Amsterdam: Uitgeverij Parrèsia, 2004. Oorspronkelijk verschenen als: '*Discourse and Truth: The problematization of parrèsia, transcript of six lectures by Foucault at Berkeley, University of California in 1983.*' Eerste Nederlandse vertaling: Foucault, M., *Parrèsia: Vrijmoedig spreken en waarheid*, Vertaling door de redactie van de Werkgroep Krisis Onderzoek, Nijmegen: Krisis, 1989.
- Foucault, M., *De moed tot waarheid: Het bestuur van zichzelf en de anderen II*, Nederlandse vertaling door I. van der Burg, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011. Oorspronkelijk verschenen als: '*Le courage de la vérité: Le gouvernement de soi et des autres II, cours au Collège de France (1983-1984)*', Paris: Gallimard/Seuil, 2009.
- Foucault, M., *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Engelse vertaling door A. Sheridan, Paris: Gallimard, 1977. Oorspronkelijk verschenen als: Foucault, M., *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975.
- Fraser, G., 'Pussy Riot's crime was violating the sacred: That's what Jesus got in court', *The Guardian* Friday 10 August 2012, beschikbaar op <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/belief/2012/aug/10/pussy-riot-crime-jesus> (14-07-2013).
- Free Pussy Riot*, <http://freepussyriot.org/content/lyrics-songs-pussy-riot> (08-04-2013)
- Free Voïna*, <http://en.free-voïna.org/about> (14-07-2013).
- Gamson, W. A., *Talking politics*, New York: Cambridge University Press, 1992.
- Geertz, C., *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973.
- George, T., 'Sacrilege Is Real: A society that forgets that is in trouble', *Christianity Today* (november 2012), p. 68.
- Gessel, H., van, *Een beeld van een dagblad*, Amsterdam: de Volkskrant, 1995.
- Gessen, M., 'Pussy Riot', *Atlantic Monthly* 310:4 (2012), p. 56.
- Gitlin, T., *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmasking of the New Left*, Berkeley: University of California Press, 1980.
- Goffman E., *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, New York: Harper & Row, 1974.
- Gorp, B., van, 'Het reconstrueren van frames via inductieve inhoudsanalyse: uitgangspunten en procedures', *KWALON* 35 12:2 (2007), pp. 13-18.
- Graber, D. A., *Processing the news: How people tame the information tide*, New York: Longman, 1988.

- Gros, F., 'Situering van de colleges', in: Foucault, M., *De moed tot waarheid. Het bestuur van zichzelf en de anderen II*, Nederlandse vertaling door I. van der Burg, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011. Oorspronkelijk verschenen als: '*Le courage de la vérité. Le gouvernement de soi et des autres II. Cours du collège de France (1983-1984)*', Paris: Gallimard/Seuil, 2009.
- Gulick, S. L., *The East and the West: A Study of Their Psychic and Cultural Characteristics*, Rutland, VT: Charles E. Tuttle, 1963.
- Gutmann, A., *Identity in Democracy*, Princeton, Woodstock, Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Habermas, J., 'Religion in the Public Sphere', *European Journal of Philosophy* 14:1 (2006), pp. 1–25.
- Habermas, J., *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Engelse vertaling door Thomas Burger, Cambridge: MIT Press, Cambridge, 1989. Oorspronkelijk verschenen als: Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Luchterhand: Neuwied, 1962.
- Haidt, J., 'The Emotional Dog and its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment', *Psychological Review* 108 (2001), pp. 814-834.
- Haidt, J., *The Righteous Mind. Why Good People Are Divided By Politics And Religion*, New York, Toronto: Vintage Books, a division of Random House, Inc., 2013.
- Herman, E.S., & N. Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, London: Vintage, 1994.
- Hill, J., *De geschiedenis van het christendom*, Nederlandse vertaling door S. Castermans-Nelleke, Kampen: Kok, 2008. Oorspronkelijk verschenen als: *The New Lion Handbook, The History of Christianity*, Oxford: Lion Hudson plc, 2007.
- Hofstede, G. H., *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, institutions, and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks: Sage Publications, 2001.
- HOI Instituut voor Media Auditing, *Gecertificeerde jaarcijfers 2012*, Amstelveen, beschikbaar op: <http://www.hoi-online.nl/878458/HOI-Harde-Cijfers-2012.pdf?v=0> (17-07-2013).
- Hoof, A.M.J. van, *Kranten met karakter: Identiteit van kranten vanuit kwaliteitsperspectief*, Amsterdam: Thela Thesis, 2000.
- Hunt, L., *Discovering Human Rights*, New York: Norton & Company, 2007
- I.A. v. Turkey, 2007, 45 EHRR 30.
- Info.nu.nl, beschikbaar op: <http://mens-en-samenleving.info.nu.nl/communicatie/25509-journalistiek-de-krant-het-dagblad.html> (17-07-2013).
- Inozemtsev, V., 'The Nature and Prospects of the Putin Regime', *Russian Social Science Review* 50:1 (2009), pp. 40–60.
- Interfax Religion, *Russian Catholics sympathize with the Russian Church because of the Pussy Riot performance*, 16 March 2012, beschikbaar op: <http://www.interfax-religion.com/?act=news&div=9158> (14-07-2013).
- Joas, H., *Die Sakralität der Person: Eine neue Genealogie der Menschenrechte*, Berlin: Suhrkamp Verlag GmbH, 2011.

- Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op:
<http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).
- Kinder, D.R., & L.M. Saunders, 'Mimicking political debate with survey questions: the case of white opinion on affirmative action for blacks', *Social Cognition* 8 (1999), pp. 73–103.
- Kirill, *Patriarch Kiril's Speech: There will be no future for us if we begin to desecrate that which is most sacrosanct: 24 March 2012*, beschikbaar op:
<http://freepussyriot.org/content/patriarch-kirils-speech-there-will-be-no-future-us-if-we-begin-desecrate-which-most-sacrosanct> (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op:
<http://www.patriarchia.ru/db/text/2101850.html> (14-07-2013).
- Kishkovsky, S., 'Dmitri Prigov, 66, Poet Who Challenged Soviet Authority, Dies', *New York Times* July 20 2007, beschikbaar op:
<http://www.nytimes.com/2007/07/20/books/20prigov.html?ex=1342584000&en=2abefdd4279f2682&ei=5088&partner=rssnyt&emc=rss&r=0> (14-07-2013).
- Kostyuchenko, E., 'What does it mean to be Pussy Riot?', *Novaia gazeta* 20 August 2012, beschikbaar op:
www.novayagazeta.ru/society/54023.html. (28-04-2013).
- Latouche, S., *The Westernization of the World: The Significance, Scope, and Limits of the Drive towards Global Uniformity*, Cambridge: Polity Press, 1996.
- Langston, H., 'Meeting Pussy Riot', *Vice Media inc.*, beschikbaar op:
<http://www.vice.com/read/A-Russian-Pussy-Riot> (14-07-2013).
- Levitsky, S., & Way, L., 'The Rise of Competitive Authoritarianism', *Journal of Democracy* 13:2 (2002), pp. 51–65.
- Levy, L. W., *Blasphemy: Verbal Offense Against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie*, New York: Knopf, 1993.
- Lewis, B., *Islam and the West*, New York: Oxford University Press, 1993.
- LexisNexis, *Broninformatie NRC Handelsblad*, beschikbaar op:
<http://www.lexisnexis.nl/dutch/media/sources/nrc-handelsblad.page> (17-07-2013).
- Leyerzapf, H., *Nederlandse moslima's empowered. Processen van empowerment en alternatieve interpretaties van islam: Rotterdam als toneel van islamitisch vrouwenactivisme?*, Doctoraalscriptie culturele antropologie en sociologie der niet-westerse samenlevingen, Universiteit van Amsterdam, juni 2007.
- Mahmood, S., *Politics of Piety; The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2005.
- McManus, M., *Market driven journalism: Let the citizen beware?*, Thousand Oaks: Sage, 1994.
- Mill, J. S., *Over Vrijheid*, Nederlandse vertaling door W.E. Krul, Meppel: Druk Boompers drukkerijen bv, 1978. Oorspronkelijk verschenen als: Mill, J. S., *On Liberty*, London: Parker, 1859. Nederlandse vertaling naar de uitgave in: Mill, J. S., *Collected Works of John Stuart Mill, Vol. XVIII 'Essays on Politics and Society Part I*, Toronto: University of Toronto Press & London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Miller, A., 'Perfect opposition: 'On Putin and Pussy Riot'', *Public Policy Research* 19:3 (2012), pp. 205-207.
- Monaghan, A., 'The vertikal: power and authority in Russia', *International Affairs* 88:1 (2012), pp. 1–16.

- Moors, A., 'The Dutch and the face-veil: The politics of discomfort', *Social Anthropology* 17:4 (2009), pp. 393-408.
- Murphy v. Ireland, 2004, Application No. 44179/98, 38 EHRR 212.
- Nash, D., *Blasphemy in the Christian World: A History*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Nash, D., 'Analyzing the History of Religious Crime: Models of 'Passive' and 'Active' Blasphemy Since the Medieval Period', *Journal of Social History* 41:1 (2007), pp 5–29.
- Nederlands Bijbel Genootschap & Katholieke Bijbel Stichting, *Bijbel met deuterocanonieke boeken: De Nieuwe Bijbel Vertaling*, Heerenveen: Uitgeverij NGB, 2004.
- Neu, J. *Sticks and Stones: The Philosophy of Insults*, New York: Oxford University Press, 2008.
- Neuman, W.R., M.R. Just, & A.A. Crigler, *Common knowledge: News and the construction of political meaning*, Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- NRC Handelsblad, 'Björk zingt het nummer voor Pussy Riot op Björk.com', *NRC Handelsblad* 16-08-2012.
- NRC Handelsblad, 'Brief van o.a. Pete Townshend (The Who), Jarvis Cocker (Kaiser Chiefs) en Neil Tennant (Pet Shop Boys)', *NRC Handelsblad* 16-08-2012.
- Nrc media, *Over Ons*, beschikbaar op: <http://www.nrcmedia.nl/over-ons/> (17-07-2013).
- Nrc media, *Portfolio*, <http://www.nrcmedia.nl/portfolio/?clickparam=titel> (17-07-2013).
- Nrc.nl, *Journalistieke beginselen en gedragsregels op nrc.nl*, beschikbaar op: <http://www.nrc.nl/journalistieke-beginselen-en-gedragsregels-op-nrc-nl/> (17-07-2013).
- Nrc.nl, *NRC Stijlboek*, beschikbaar op: <http://apps.nrc.nl/stijlboek/> (17-07-2013).
- Nrc.nl, *Onze beginselen*, beschikbaar op: <http://www.nrc.nl/onze-beginselen/> (17-07-2013).
- Otto-Preminger-Instituut v. Austria, 1994, 19 EHRR 34.
- Pan, Z. & G.M. Kosicki, 'Framing analysis: an approach to news discourse', *Political Communication* 10 (1993), pp. 55–75.
- Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural diversity and Political Theory*, London: Palgrave MacMillan, 2000.
- Patterson, T. E., *Out of order*, New York: Vintage Books, 1993.
- Peter, T., 'Witness to Pussy Riot's activist beginnings', *Reuters* August 16 2012, beschikbaar op: http://www.reuters.com/article/2012/08/16/us-blog-pussy-riots_idUSBRE87F0PW20120816 (14-07-2013).
- Polozov, N., 'Closing Statement by Defense Attorney Nikolay Polozov', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 76-86.
- Pussy Riot, 'Art or Politics?: March 23, 2012', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 15-17. Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.lookatme.ru/mag/experience/experience-interview/159845-hlystom-i-pryanikom> (14-07-2013).

- Pussy Riot, 'Letter to Patriarch Kirill: March 26, 2012', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 26-29.
- Pussy Riot, 'Letter to President Medvedev', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 31-35.
- Pussy Riot, 'Osvobodi bruschatku', *Live Journal* November 7 2011.
- Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012.
- Putnam, R. D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster, 2000.
- Putnam, R.D. (ed.), *Gesellschaft und Gemeinschaft*, Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2001.
- Putnam, R.D., & R. Leonardi & R.Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Raad van Europa, *Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden*, Rome, 04-11-1950, beschikbaar op:
http://wetten.overheid.nl/BWBV0001000/geldigheidsdatum_10-07-2013 (10-07-2013).
- Rawls, J., 'The Idea of Public Reason Revisited', *The University of Chicago Law Review* 64:3 (1997), pp. 765-807.
- Riveros-Faune, C., 'The New Realism', *Art in America Magazine* June 1 2012, beschikbaar op:
<http://www.artinamericamagazine.com/features/the-new-realism/2/> (14-07-2013).
- Rümke, I., *Korte geschiedenis van NRC Handelsblad*, beschikbaar op:
http://vorige.nrc.nl/krant/article1889982.ece/Korte_geschiedenis_%20van_%3Cbr%3ENRC_Handelsblad (14-07-2013).
- Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*, Engelse vertaling door T. Golyandrina beschikbaar op:
https://docs.google.com/a/students.uu.nl/document/d/1zdARISfW4MMBMBdDiQdZZOt_EUdqzTsXZy46sq00VScU/edit?pli=1 (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op:
<http://www.novayagazeta.ru/society/53602.html> (14-07-2013).
- Russian Federation, *Code of Administrative Offences of the Russian Federation*, deel 2, hoofdstuk 5, artikel 5.26, beschikbaar op: <http://www.russian-offences-code.com/SectionII/Chapter5.html> (14-07-2013).
- Russian Federation, *The Criminal Code of the Russian Federation*, deel 2, hoofdstuk 24, artikel 213: *hooliganisme*, beschikbaar op:
<http://www.russian-criminal-code.com/PartII/SectionIX/Chapter24.html> (14-07-2013).
- Russian Federation, *The expert's opinion № 30/2*, 2 April 2012, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op: <http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).
- Russian Federation, *The expert's opinion № 91/2*, 2 April 2012, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op: <http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).

- Russian Federation, *The expert's opinion as of 23 May 2012*, in: Khamovniki Court; Syrova, M., (rechter), *Sentence Pussy Riot*, beschikbaar op: <http://www.snob.ru/selected/entry/51999> (14-07-2013).
- Russian Orthodox Church, *The Cathedral of Christ the Savior*, <http://www.xxc.ru/english/complex/xxc/index.htm> (14-7-2013). Officiële Engelse website over de Christus Verlosserkathedraal van de Russisch Orthodoxe Kerk.
- Ryazantsev, M. (aartsbisschop), *The letter of the Sacristan of the Christ the Saviour Cathedral*, 27 February 2012, opgenomen in: Russische Federatie: Nikiforov, A. & S. Kharkiv (openbaar aanklagers), *Indictment Pussy Riot*, Vol. 1, p. 22, Engelse vertaling door T. Golyandrina beschikbaar op: https://docs.google.com/a/students.uu.nl/document/d/1zdARISfW4MMBMbDiQdZZOt_EUdqzTsXZy46sq00VScU/edit?pli=1 (14-07-2013). Originele Russische tekst beschikbaar op: <http://www.novayagazeta.ru/society/53602.html> (14-07-2013).
- Samutsevich, Y., 'Closing Courtroom Statement by Katya', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 87-90.
- Schuler, C., 'Reinventing the Show Trial: Putin and Pussy Riot', *TDR: The Drama Review* 57:1 (2013), pp. 7-17.
- Selznick, P., *The Communitarian Persuasion*, Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2002.
- Semetko, H.A., & P.M. Valkenburg, 'Framing European politics: a content analysis of press and television news', *Journal of Communication* 50:2 (2000), pp. 93-109.
- Shweder, R. A., N. C. Much, M. Mahapatra & L. Park, 'The 'Big Three' of Morality (Autonomy, Community, and Divinity), and the 'Big Three' Explanations of Suffering', in: Brandt, A., & P. Rozin (eds.), *Morality and Health*, New York: Routledge, 1997, pp. 119-169.
- Spiegel Online, 'Merkel-Besuch in Russland: Putin nennt Pussy Riot anti-semitisch', *Spiegel online* 16-11-2012, beschikbaar op: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/russland-putin-nennt-pussy-riot-antisemitisch-a-867684.html> (18-07-2013).
- Steinholt, Y. B., 'Kitten Heresy: Lost Contexts of Pussy Riot's Punk Prayer', *Popular Music and Society* 36:1, pp. 120-124.
- Stewart, F. H., *Honor*, Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Taylor, C., *Bronnen van het zelf: De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, Nederlandse vertaling door M. Stoltenkamp, Rotterdam: Lemniscaat, 2007. Oorspronkelijk verschenen als: Taylor, C., *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge: Harvard University Press, 1989.
- Taylor, C., *Een seculiere tijd*, Nederlandse vertaling door M. Stoltenkamp, Rotterdam: Lemniscaat 2009. Oorspronkelijk verschenen als: Taylor, C., *A Secular Age*, Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Taylor, C., *The Ethics of Authenticity*, Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Taylor, C., 'Western secularity', in: Calhoun, C.J., & M. Jürgensmeyer & J. VanAntwerpen (eds.), *Rethinking Secularism*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 31-74.
- Taylor, C., 'What Does Secularism Mean?', in: Taylor, C., *Dilemmas and Connections: Selected Essays*, Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, pp. 303-325.

Tolokonnikova, N., *Art and the Human Manifesto*, beschikbaar op:

<http://freepussyriot.org/content/art-and-human-manifesto-nadia-tolokonikovoy>. De originele Russische tekst is beschikbaar op: http://echo.msk.ru/blog/tolokno_25/914616-echo/ (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., 'Closing Courtroom Statement by Nadya, 13-8-2012', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp., 91-103. Een videoregistratie van Nadezhda Tolokonnikova die haar verklaring uitspreekt, is beschikbaar op:

<http://www.youtube.com/watch?v=M9JyyaniaV0#at=107> (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., 'Letters by Nadya in Prison: August 16, 2012', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 23-24. De ingescande handgeschreven brief is beschikbaar op: http://echo.msk.ru/blog/tolokno_25/920197-echo/ (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., 'Letters by Nadya in Prison: March 29 2012', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 20-22.

Tolokonnikova, N., 'Letter to ex-president Medvedev by N. Tolokonnikova in prison from 23 April 2012', beschikbaar op:

<http://freepussyriot.org/content/letter-ex-president-medvedev-n-tolokonnikova-prison-23-april-2012> (14-07-2013). De ingescande handgeschreven brief is beschikbaar op:

http://ic.pics.livejournal.com/mark_feygin/13241298/43412/43412_original.jpg (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., & Alyokhina, M., & Samutsevich, Y., *Letter to Supporters, 24-7-2012*, beschikbaar (inclusief ingescande handgeschreven brief) op: <http://freepussyriot.org/content/letter-supporters-july-24-2012> (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., *Manifesto by N. Tolokonnikova 5-4-2012*, beschikbaar op:

<http://freepussyriot.org/content/manifesto-n-tolokonnikova-05042012> (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., *N. Tolokonnikova's Letter from 03/04/2012: One month after being detained*, beschikbaar op: <http://freepussyriot.org/content/n-tolokonnikovas-letter-03042012-one-month-after-being-detained> (14-07-2013).

Tolokonnikova, N., 'Opening Courtroom Statement by Nadya', in: Pussy Riot, *Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 41-47.

Triandis, H. C., *Individualism and collectivism: Links to Occupational Plans and Work Values*, Boulder: Westview Press, 1995.

Trouw, 'Het nieuws als tweede natuur', *Trouw* 30-8-2012.

Trouw, 'Maria, helpster van Pussy Riot: Opstandige devotie', *Trouw* 08-09-2012.

Trouw, 'Nobelprijs voor de Vrede kampt met tekort aan kandidaten', *Trouw* 12-10-2012.

Trouw, 'Pussy Riot: blasfemie of kerkkritiek', *Trouw* 24-08-2012.

Trouw, 'Raad van de Kerken: Strafkamp voor Pussy Riot leden gaat te ver', *Trouw* 23-08-2012.

- Valkenburg, P.M., H.A. Semetko & C.H. de Vreese, 'The effects of news frames on readers' thoughts and recall', *Communication Research* 26:5 (1999), pp. 550-569.
- Verenigde Naties, *Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten*, New York, 16-12-1966, beschikbaar op: http://wetten.overheid.nl/BWBV0001017/geldigheidsdatum_10-07-2013 (10-07-2013).
- Vlasenko, Elena, 'Pussy Riot Father: "Putin is a symbol of a sick system"', *Index on Censorship: uncut free speech online* September 7 2012, beschikbaar op: <http://uncut.indexoncensorship.org/2012/09/pussy-riot-russia/> (14-7-2013).
- Volkova, Violetta, 'Closing Statement from Defense Attorney Violetta Volkova', in: *Pussy Riot, Pussy Riot! A Punk Prayer for Freedom: Letters from Prison, Songs, Poems, and Courtroom Statements, Plus Tributes to the Punk Band*, New York: The Feminist Press, 2012, pp. 55-63.
- Volkskrant, 'De onweerstaanbare cocktail van Pussy Riot', de *Volkskrant* 28-08-2012.
- Volkskrant, 'Nico Dijkshoorn Pussy Riot', de *Volkskrant* 01-08-2012.
- Volkskrant 'Poetin en Pussy Riot', de *Volkskrant* 18-08-2012.
- Volkskrant, 'Rebellie tegen alles wat Poetin lief is', de *Volkskrant* 21-08-2012.
- Volkskrant, 'Russische Taliban' versus Pussy Riot', de *Volkskrant* 23-07-2012.
- Warner, B., *The Letters of the Republic*, Cambridge: Harvard University Press, 1990.
- Weir, F., 'Putin defends court decision as two Pussy Riot members are sent to prison camp (+video)', *Christian Science Monitor* 10/10/2012.
- Wijfjes, H., *Journalistiek in Nederland 1850-2000: Beroep, cultuur en organisatie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2000.
- Wikipedia, *de Volkskrant*, beschikbaar op: http://nl.wikipedia.org/wiki/De_Volkskrant (1-7-2013). Wikipedia-site waarnaar de *Volkskrant* vanaf haar website www.volkskrant.nl een link heeft geplaatst onder het kopje 'over de Volkskrant'.
- Wikipedia, *Trouw*, beschikbaar op: http://nl.wikipedia.org/wiki/Trouw_%28krant%29 (1-7-2013). Wikipedia-site waarnaar dagblad *Trouw* vanaf haar website www.trouw.nl een link heeft geplaatst onder het kopje 'over Trouw'.
- Wingrove v. United Kingdom, 1996, 24 EHRR 1.
- Woodhead, L., *An Introduction to Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Young, C., 'Putin Goes to Church', *Reason* 44:8 (2013), pp. 40-47.
- Zakaria, F., The People Vs. Putin, *Time Magazine* 178:25 (2011).

Videobeelden

Pussy Riot

Closing Courtroom Statement van Maria Alyokhina, beschikbaar op:

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=wyAlpbea7G0 (14-07-2013).

Closing Courtroom Statement van Nadezhda Tolokonnikova, beschikbaar op:

<http://www.youtube.com/watch?v=M9JyianiaV0#at=107>

Death to prison Freedom to Protest, optreden van *Pussy Riot* tegenover de gevangenis in Moskou, zie voor de videobeelden van het optreden:

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=mmyZbJpYV0I#! (14-07-2013).

Kropotkin-Vodka, optreden van *Pussy Riot* in de 'glamoureuze gebieden' van Moskou, zie voor de video van het optreden: <http://www.youtube.com/watch?v=CZUhkWiiv7M> (14-07-2013).

Punk Prayer: Virgin Mary, Put Putin Away, optreden van *Pussy Riot* in de Christus Verlosserkathedraal, videobeelden zijn beschikbaar op: <http://www.youtube.com/watch?v=GCasuaAczKY&feature=related> (14-07-2013).

Putin has pissed himself, optreden van *Pussy Riot* op *Lobnoe mesto* op het Rode Plein in Moskou, zie voor de video van het optreden: http://www.youtube.com/watch?v=Momp_86eb1E (14-07-2013).

Raze the pavement, optreden van *Pussy Riot* in de metro en op de bussen in Moskou, :

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=qEiB1RYuYXw (14-07-2012)

Voïna

Fallus op de Liteinyi ophaalbrug, videobeelden van de actie zijn beschikbaar op:

http://www.youtube.com/watch?v=MYajNxa_UrU&playnext=1&list=PL97F830BC49F268A3 (14-07-2013).

Fuck for the Heir Puppy Bear, een fotoreportage van de actie van *Voïna* is beschikbaar op:

<http://urod.ru/news/6207/> (14-07-2013).

In memory of the Decembrists – A Present tot Yuri Luzhkov, een fotoreportage van de actie van *Voïna* is beschikbaar op: <http://www.youtube.com/watch?v=mg4hhAxtFKg> (14-07-2013).

Operation Kiss Garbage videobeelden van de actie van *Voïna* zijn beschikbaar op:

<http://www.youtube.com/watch?v=l0A8Qf893cs> (14-07-2013).

Bijlage 1: Songtekst Punk Prayer: Virgin Mary, Put Putin Away

Virgin Mary, Mother of God, put Putin away
Put Putin away, put Putin away!
(End chorus)

Black robe, golden epaulettes
All parishioners crawl to bow
The phantom of liberty is in heaven
Gay pride sent to Siberia in chains

The head of the KGB, their chief saint,
Leads protesters to prison under escort
In order not to offend His Holiness
Women must give birth and love

Shit, shit, the Lord's shit!
Shit, shit, the Lord's shit!

(Chorus)

Virgin Mary, Mother of God, become a feminist
Become a feminist, become a feminist!
(End chorus)

The church's praise of rotten dictators
The cross-bearer procession of black limousines
A teacher-preacher will meet you at school
Go to class - bring him money!

Patriarch Gundyaev believes in Putin
Bitch, better believe in God instead!
The belt of the Virgin can't replace mass meetings
Mary, Mother of God, is with us in protest!

(Chorus)

Virgin Mary, Mother of God, put Putin away
Put Putin away, put Putin away

(End Chorus)

Bijlage 2: Songtekst Putin has Pissed Himself

A rebellious column move toward the Kremlin
Windows explode inside FSB offices.
Bitches piss behind the red walls
Riot calls for the system's abortion!

Attack at dawn? I am not against it,
For our joint freedom, a whip to chastise with
Madonna to her glory will learn to fight
Feminists Magdalene go demonstrate!

Revolt in Russia – the charisma of protest!
Revolt in Russia – pissed on by Putin!
Revolt in Russia – we exist!
Revolt in Russia – riot! Riot!

Take to the streets
Live on the Red
Set free the rage
Of civil anger!
(loss on the square)
Discontent with the culture of male hysteria

Wild leaderism devours brains
The Orthodox religion of a hard penis
Patients are asked to accept conformity

The regime heads toward censorship of dreams
The time has come for subversive clashing
A pack of bitches from the sexist regime
Begs forgiveness of a feminist wedge.

Revolt in Russia – the charisma of protest!
Revolt in Russia – Putin got scared!
Revolt in Russia – we exist!
Revolt in Russia – riot! Riot!

Take to the street
Live on the Red
Set free the rage
Of civil anger!

Bijlage 3: Songtekst Raze the Pavement

Egyptian air is good for the lungs
Do a Tahrir on the Red Square
Spend a violent day among strong women
Look for scrap on the balcony, raze the pavement!

It is never too late to become a dominatrix
The bludgeons are loaded, the screaming gets louder,
Stretch the muscles of your arms and legs
The cop is licking you between the legs

The toilets are clean, the chickens are in their civies,
Specters of Zizek washed away in the toilets
Khimki Forest plundered, Chirikova banned from elections,
And the feminists sent home on maternity leave.

Bijlage 4: Songtekst Kropotkin-Vodka

Occupy the city with a kitchen frying pan
Go out with the vacuum, get off on it,
Seduce battalions of police damsels
Naked cops rejoice in the new reforms

The fucking end to sexist Putinists!

Kropotkin-vodka splashes in bellies
You feel good, but those Kremlin bastards
Face the revolt of the toilets, fatal poisoning
Flashing lights won't save you,
Kennedy will meet you
The fucking end to informant bosses!

Caught some ZZZ's, time to oppress the day
The knuckle-duster's ready, feminism's sharpened
Take your soup to Eastern Siberia
So that the Riot will become rough enough

The fucking end to sexist Putinists!
The fucking end to sexist Putinists!
The fucking end to sexist Putinists!

Bijlage 5: Songtekst Death to Prison, Freedom to Protest

The joyful science of occupying squares
The will to everyone's power, without damn leaders
Direct action - the future of mankind!
LGBT, feminists, defend the nation!

Death to prison, freedom to protest!

Make the cops serve freedom,
Protests bring in good weather
Occupy the square, do a peaceful takeover
Take the guns from all the cops

Death to prison, freedom to protest!

Fill the city, all the squares and streets,
There are many in Russia, beat it,
Open all the doors, take off the epaulettes
Come taste freedom together with us

Death to prison, freedom to protest!

Bijlage 6: Wetsartikel Russian Criminal Code: artikel 213

The Criminal Code of the Russian Federation

Article 213: Hooliganism.

1. Hooliganism, that is, a gross violation of the public order which expresses patent contempt for society, attended by violence against private persons or by the threat of its use, and likewise by the destruction or damage of other people's property, shall be punishable by compulsory works for a term of 120 to 180 hours, or by corrective labour for a term of six to twelve months, or by arrest for a term of four to six months, or by deprivation of liberty for a term of up to two years.

2. The same act, if it is:

- a) committed by a group of persons, a group of persons in a preliminary conspiracy, or an organized group;
- b) connected with resistance to a representative of authority or to any other person who fulfills the duty of protecting the public order or who prevents violation of the public order;
- c) committed by a person who was earlier convicted of hooliganism - shall be punishable by compulsory works for a term of 180 to 240 hours, or by corrective labour for a term of one to two years, or by deprivation of liberty for a term of up to five years.

3. Hooliganism committed with the use of arms or objects used as arms shall be punishable by deprivation of liberty for a term of four to eight years.

Bron: Russian Federation, *The Criminal Code of the Russian Federation*, deel 2, hoofdstuk 24, artikel 213: *hooliganisme*, beschikbaar op: <http://www.russian-criminal-code.com/PartII/SectionIX/Chapter24.html> (14-07-2013).

Bijlage 7: Wetsartikel Russian Code of Administrative Offences: artikel 5.26

Code of Administrative Offences of the Russian Federation

Article 5.26: Violation of the Laws of Freedom of Conscience and Freedom of Belief, as well as on Religious Associations.

1. Obstructing the exercise of the right to freedom of conscience or freedom of belief, including the adoption of religious or other beliefs, or refusal thereof, as well as obstructing the entry into a religious association or the exit therefrom - shall entail the imposition of an administrative fine on citizens in the amount of from one to three times the minimum wage and on officials in the amount of from three to eight times the minimum wage.

2. Insulting Religious Feelings of Citizens or Desecration of Articles, Marks and Emblems Relating to the World Outlook Symbols Thereof - shall entail the imposition of an administrative fine on citizens in the amount of from five to ten times the minimum amount of labour wages.

Bron: Russian Federation, *Code of Administrative Offences of the Russian Federation*, deel 2, hoofdstuk 5, artikel 5.26, beschikbaar op: <http://www.russian-offences-code.com/SectionII/Chapter5.html> (14-07-2013).

Bijlage 8: Vragenlijst van Semetko en Valkenburg

<p>Attribution of responsibility frame</p> <ul style="list-style-type: none"> • Does the story suggest that some level of government has the ability to alleviate the problem? • Does the story suggest that some level of government is responsible for the issue/problem? • Does the story suggest solution(s) to the problem/issue? • Does the story suggest that an individual (or group of people in society) is responsible for the issue/problem? • Does the story suggest that the problem requires urgent action?
<p>Human interest frame</p> <ul style="list-style-type: none"> • Does the story provide a human example or “human face” on the issue? • Does the story employ adjectives or personal vignettes that generate feelings of outrage, empathy, caring, sympathy, or compassion? • Does the story emphasize how individuals and groups are affected by the issue/problem? • Does the story go into the private or personal lives of the actors? • Does the story contain visual information that might generate feelings of outrage, empathy, caring, sympathy, or compassion?
<p>Conflict frame</p> <ul style="list-style-type: none"> • Does the story reflect disagreement between parties/individuals/groups/countries? • Does one party/individual/group/country reproach another? • Does the story refer to two sides or to more than two sides of the problem or issue? • Does the story refer to winners and losers?
<p>Morality frame</p> <ul style="list-style-type: none"> • Does the story contain any moral message? • Does the story make reference to morality, God, and other religious tenets? • Does the story offer specific social prescriptions about how to behave?
<p>Economic frame</p> <ul style="list-style-type: none"> • Is there a mention of financial losses or gains now or in the future? • Is there a mention of the costs/degree of expense involved? • Is there a reference to economic consequences of pursuing or not pursuing a course of action?

Bron: Semetko, H.A., & Valkenburg, P.M., ‘Framing European politics: a content analysis of press and television news’, *Journal of Communication* 50:2 (2000), pp. 93-109, p. 100.